

A MEZŐVÁROS, MINT URADALMI KÖZPONT

VI CZÉH M

TÖBBI CZÉH

ANNALES TATAIENSES II.

A MEZŐ VÁROS

Czéhnek adták nekik a

Mészáros

A mezőváros, mint uradalmi központ

Szerkesztők:
Fatuska János
Fülöp Éva Mária
ifj. Gyüszí László

Borítóterv és arculat:
Görözdí Géza

Német fordítás:
Fatuska János és Klaus Sauerbrei

Angol fordítás:
Bokorné Molnár Erika

ISBN 963 00 9372 3
ISSN 1418-4532

A tudományos ülésszak megrendezését és a könyv megjelenését
támogatta:

Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata
Tata Város Önkormányzata
Pro Bibliotheca Totis Alapítvány, Tata
TIT Komárom-Esztergom Megyei Szervezete, Tatabánya
Mecénás Közalapítvány, Tata

Kiadja a Mecénás Közalapítvány
Felelős kiadó: dr. Fülöp Éva Mária

Nyomdai előkészítés és nyomtatás:
Sollers Nyomdaipari Kft., Tata
Felelős vezető: BelecZ Zsolt

A MEZŐVÁROS, MINT URADALMI KÖZPONT

(Tatán 1998. október 15-én megtartott tudományos
ülésszakon elhangzott előadások anyaga)

ANNALES TATAIENSES II.

TATA, 2001.

Tartalom

Gyáni Gábor	
A biografikus és az antropológiai várostörténet-frás	13
Fatuska János	
Curialisták és incriptionalisták Tatán	27
Ifj. Gyüszti László	
Zsidóság az Eszterházy család tatai uradalmában	35
Fatuska János	
Tata II. József igazgatási reformjaiban	61
Magyar Eszter	
Falu vagy mezőváros? (Visegrád a 18. században)	83
Hudi József	
Pápa mint igazgatási központ a 18-19. században	111
Knézy Judit	
Csurgó egykori mezőváros népcsoportjai és a Festetics uradalom	127
Papp Klára	
Mezővárosok a 18. századi bihari magánbirtokon	145
Molnár András	
Zalaegerszeg mezőváros önkormányzati reformja	179
Dominkovits Péter	
Nemesek Szombathely szabadalmas püspöki mezővárosában a 16. század végén, a 17. század elején	209
Dóka Klára	
Mezővárosok az egri püspökség és káptalan birtokán a 18. században	241

BEVEZETŐ

Tata város három, helytörténeti kutatásokkal és gyűjtéssel is foglalkozó intézménye (Kuny Domokos Múzeum, Német Nemzetiségi Múzeum, Móricz Zsigmond Városi Könyvtár) a város és környéke történetének feltárására és az eredmények publikálására új kutatási tervet kezdeményezett. A mintegy húsz éve megjelent, adataiban kiegészítésre szoruló várostörténeti monográfiát új kutatási eredményekkel egészítheti ki a nevezett közgyűjtemények munkatársainak tervei szerint a Kuny Domokos Múzeumban évente megrendezésre kerülő tudományos tanácskozás, valamint az elhangzott előadásokat tartalmazó tanulmánykötet. A kezdeményezők reménye szerint, a kronológiai kötöttségek nélkül kiadásra kerülő kötetek előkészíthetik az új városmonográfiát, s majdan a teljes sorozat komplex helytörténeti monográfia összeállításához nyújthat lehetőséget.

Az *Annales Tataienses* címmel útnak indított sorozat első kötete a tatai vár 1597. évi, gróf Pálffy Miklós vezette sikeres visszavívásának 400. évfordulója tiszteletére, *Tata a tizenöt éves háborúban* címmel jelent meg. A második, *A mezőváros, mint uradalmi központ* című tudományos tanácskozáson, az előző téma feldolgozásához hasonlóan, a kérdéskört átfogóan tárgyaló bevezető előadás tekintette át. Ezt követte a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom birtokközpontja, Tata és Tóváros mezőváros története egy-egy epizódjának bemutatása. A továbbiakban a felkért előadók részben kincstári, részben világi magánföldesúri (dunántúli és bihari) birtokok mezővárosainak történetét elemezték, majd a kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok közé tartozó egyházi birtokok típusai közül a nagyjavadalmasok (püspökségek) birtokán elhelyezkedő mezővárosok történetéről szóltak.

A szerkesztők

Zum Geleit

Die drei Kulturellen Institutionen der Stadt Tata (das Kuny Domokos Museum, das Ungarndeutsche Landesmuseum und die Móricz Zsigmond Stadtbibliothek) haben vor einigen Jahren für die Aufdeckung der Gesichte der Stadt und ihrer Umgebung, sowie für die Veröffentlichung der Ergebnisse einen neuen Forschungsplan vorgeschlagen. Die in ihren Details teilweise schon veraltete, vor etwa zwainzig Jahren erschienene stadtgeschichtliche Monographie könnte durch die Vorträge der in Tata, in dem Kuny Domokos Museum jährlich veranstalteten wissenschaftlichen Tagungen und durch ihre Veröffentlichung ergänzt werden. Die Initiatoren hoffen mit diesen Bändern, ohne chronologische Verbindungen eine neue Stadtmonographie vorbereiten zu können, die später die Möglichkeit zur Zusammenstellung der Reihe einer komplexen Monographie von Tata bilden kann.

Der erste Band dieser neuen Reihe, genannt *Annales Tataienses*, ist unter dem Namen *Tata in den 15jährigen Krieg*, anlässlich des 400jährigen Jubiläums der Wiedereroberung der Tataer Burg im Jahre 1597 unter Führung von Graf Miklós Pálffy erschienen. Der zweite Band beinhaltet die Vorträge der wissenschaftlichen Tagung, *Das Marktflecken als Zentrum einer Domäne*. Diese Thema ist, der ersten Tagung ähnlich, mit einem umfassenden Einführungsvortrag begonnen worden, nachdem einige Episoden der Geschichte des Zentrums der Tata-Geszteser Esterházy Domäne, der beiden Marktflecken Tata und Tóváros erörtert wurden. Die eingeladenen Forscher anderer Institutionen haben im weiteren die Geschichte der Marktflecken einiger kameralischen bzw. grundherrschaftlichen Domänen in Transdanubien und in dem Komitat Békés, sowie die der kirchlichen Fideikommißgüter analysiert.

Die Redakteure

Foreword

Three institutes in Tata named Kuny Domokos Museum, Museum of German Nationality, Móricz Zsigmond Library, which are searching for the local history and collecting data, have taken initiative in a new research plan to explore the history of the town and its surroundings and to publish the scientific achievements. The staff members of the above mentioned public collections are planning that the scientific conference, which is yearly organised in Kuny Domokos Museum, and the volume of studies including the delivered lectures might complete the partly outdated monograph about the history of the town with the latest scientific achievements. The originators hope the volumes that will be published without any restrictions on chronology might give a breeding ground to the new monograph of the town, and the complete series might provide opportunity for the compilation of the complex monograph about our local history.

The first volume of the series titled *Annales Tataienses* paid tribute to the memory of the 400th anniversary of the succesful reconquer of Tata Castle by Count Miklós Pálffy in 1597 and was published with the title: *Tata in the Fifteen Years' War*. The second volume covered the initial lecture comprehensively delivered on the scientific conference named *Market-Towns as Domain-Centers*. The other volumes that followed were about some episodes from the history of the market-town Tata and Tóváros as the centre of the Eszterházy-Domain of Tata and Gesztes. In what followed the invited speakers analysed the history of the market-towns partly owned by worldly landowners or belonged to the treasury and which were situated in Transdanubia or in the Bihar region. The lectures were also about the market-towns situated on the estate of the episcopates, which belonged to the ecclesiastical lands of fixed or limited trade.

The editors

Kerti Katalin: Köszöntő

Szeretettel és tisztelettel köszöntöm Önöket Tata Város Önkormányzata nevében a „*Fejezetek Tata történetéből*” című tudományos tanácskozás-sorozat második rendezvényén. Csakúgy, mint a tavalyi, a török korról foglalkozó ülésnek, ennek a mai napnak is az a célja, hogy városunk történetének egyik jelentős korszakával kapcsolatban összegezzük a legújabb kutatási adatokat. Terveink és reményeink szerint a mai napon elhangzott előadások az *Annales Tataienses* sorozat második köteteként írásos formában is megjelennek.

A mai tudományos tanácskozás elsősorban Tata második, 18. századi aranykorával foglalkozik, melyet akár Eszterházy-korszaknak is nevezhetünk. Az Eszterházy család hagyományai, a művészetek és a kultúra iránti érdeklődésük, széles körű kapcsolataik, anyagi lehetőségeik számottevően hozzájárultak a helyi ipar, az emelkedett művészi légkör, a meghitt, környezetbe simuló városkép megteremtéséhez. Kiváló érzékkel választották ki a városépítés felelősségteljes feladatára a kor vezető szakembereit, művészeit. Mikoviny Sámuel – a vadvizek elvezetésével – jelentős területeket hódított meg a mezőgazdasági művelés számára, halászhatóvá tette a Nagy-tavat, nevéhez fűződik a Cseke-tó formájának kialakítása és a malmoknak vízi energiát szolgáltató patakcsatorna-ér hálózat szabályozása is. A város barokk arculata Fellner Jakab építész munkássága nyomán bontakozott ki. Életművének legremekebb alkotásai: a Kossuth téri plébániatemplom, az Eszterházy kastély, a Kiskastély vagy a Kálvária dombi kápolna mára Tata jelképeivé váltak. Szintén ebben a korszakban indult meg Pram András, Deutscher Pál és Schweiger Antal Holicból ideszármazott mesterek vezetésével a kitűnő minőségű, választékos artiztikumú tatai majolikák gyártása, melyek az egész országban, sőt annak határain kívül is keresett értékeké váltak.

A napjainkig fennmaradt épületek, tárgyak, természeti értékek mögött húzódó gazdasági, jogi, politikai, szociológiai háttér kevésbé ismert a nem szakértő tataiak előtt, ezért a mai tanácskozás és a belőle készülő könyv bizonyára nagy érdeklődésre tarthat majd számot. A konferenciára irányuló figyelmet tovább fokozhatja az is, hogy a délután folyamán országos kitekintésre, összehasonlításra is módunk nyílik majd: Pápa, Keszthely, Szombathely és más további települések azonos kori történetébe pillanthatunk be a meghívott előadók közreműködésével.

Bízom benne, hogy a ma elhangzó előadások a szakemberek és a laikusok számára is sok érdekességet vonultatnak fel. Ebben a reményben kívánok valamennyiüknek jó munkát, hasznos tanácskozást, kellemes tatai élményeket!

A biografikus és az antropológiai várostörténet-írás

Gyáni Gábor

(MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A város mint a történeti vizsgálódás tárgya a biográfia műfajában fogant és azóta is megmaradt a biografikus megközelítés keretei között. A honi városbiográfia-írás aranykora a múlt század végére és századunk elejére esett. Ezekben az évtizedekben szinte minden valamirevaló városunk kapott egy monográfiát, melyben a szerző (akkoriban e munkákat rendszerint egyetlen helytörténész írta) az ősidőktől kezdve nyomon követte a helység írásos forrásokkal dokumentált múltját az akkori közelmúltig (többnyire 1848-ig). Nem tekinthető merőben véletlennek, hogy a századforduló éveiben ennyire az érdeklődés homlokterébe került a szabad királyi városok, sőt olykor még az 1870 után törvényhatósági joggal felruházott korábbi mezővárosok némelyikének is a múltja. Ekkortájt ugyanis a közösségi, tehát egyszerre nemzeti és helyi, főként a polgárral azonos városi identitás történeti megalapozása különösen aktuális szükségletté lett. A millennium akkori megünneplése szülte a tízkötetes magyar történelem sokszerzős vállalkozását; ezt a történetírói művet a modern magyar nemzetállam történelmi emlékezetének, mintegy „*emlékművének*” szánta a dualizmus kori magyarországi elit.¹ A századfordulón egyre szaporodó városbiográfiákat ugyanakkor megrendelői, az ezeket a munkákat finanszírozó városok a polgár történelmi emlékezte monumentumainak szánták. Ha a nemzetállam történelmi kategóriákba öntötte önnön legitimációját, a polgárságnak ennél is nagyobb szüksége volt létezésének a historizálására. Egész egyszerűen azért, mert a modern polgárság háta mögül hiányzott a történelmi folytonosság adta biztonságérzet; kivált így állt a helyzet Magyarországon, ahol a kontinuos városi polgárság ráadásul gyakorta még csak nem is magyar, hanem mindenekelőtt német, vagyis Bürger. Ezért is érezték számosan nagy szükségét annak, hogy folyton-folyvást hangoztassák a városok és vele együtt a polgárság „*nemzetépítő*” szerepét. „*Nemzeti fejlődésünk géniusza*, olvassuk Éhen Gyula, szombathelyi polgármestertől, a századforduló egyik legszakavatottabb urbanistájától, *kijelölte az utat, melyen haladnunk kell. S városaink történetének rövid vonásokban való ismertetése hangos intelem, melyszerint [sic!] hazánk jövőendő fölvirágozásának legfőbb alapja a városok életerős fejlődésében keresendő.*”²

Könnyen belátható ugyanakkor, hogy a polgár és a város történeti kategóriaként közvetlenül nem a politika, nem az állam, hanem mindenekelőtt a gazdaság és a társadalom fogalmi körén belül vált megragadhatóvá. Így volt ez már pusztán azért is, mert amint azt újabb várostörténet-írásunk szépen kimutatta, a kora újkori és a 19. század derekáig tartó premodern fejlődés élén nem a rendi kiváltságot élvező szabad királyi városok, hanem a földesúri függésben élő mezővárosok haladtak. A szóban forgó századok kiemelkedő urbanizációs teljesítménye valójában a jogilag alsóbb állá-

sú, a rendiség hatalmi szerkezetében szintúgy kiszolgáltatott helyzetű mezővárosok gazdasági, egyszersmind polgári tartalmú társadalmi és kulturális fejlődéséből fakadt.³

Így azután a várostörténet-írás, tehát az adott település teljes múltját monografikus módon bemutató történetírói műfaj is érdemlegesen főként arról adott számot, ami a kor tudományos pozitivizmusának a szóhasználatában a *művelődés*, a *művelődési viszonyok* fogalmának felelt meg. Magyarán: a városok és polgáraik, vagy általában a városlakók gazdasági tevékenységéről, életformájáról és kultúrájáról esett bennük leginkább szó. A városbiográfia ezzel úgyszólván megelőlegezte a politika- és államközpontú nemzeti történetírás évtizedekkel később kijegecesedő alternatív gyakorlatát, vagyis magát a társadalomtörténetet.⁴ Így viszont a várostörténet művelése és kivált a mezővárosok historikumára irányuló történész érdeklődés a századfordulón fölöttébb marginális dolognak számított. Amint R. Várkonyi Ágnes az egyik legjobb mezővárosi biográfia szerzője, a Hódmezővásárhely múltját több kötetben feldolgozó Szeremlei Sámuel példáján érzékeltette: válaszút előtt állt mindenki, aki várostörténet írására adta a fejét. „A hivatalos történetírás útja könnyű sikert, gyors elismerést ígért. Míg a másik, a reformkor racionalista antifeudális társadalomtörténeti szemléletének jegyében vágott út támadásokat, meg nem értést, közönyt kínált osztályrészül.”⁵

Ennek folytán a várostörténet-írás ekkoriban feltűnően kevés professzionális és akadémiai-egyetemi karriert ambicionáló történészt vonzott magához hazánkban. A helyzet később sem módosult érdemben.

A várostörténet integrálódása a makrotörténetbe

Igaz, közben új szelek kezdtek fújni azt követően, hogy a Mályusz-féle népiségtörténet, vagy a Hajnal-féle történeti szociológia programszerű meghirdetésével a város történeti jelensége, a város történeti helyi értéke egyszeriben felértékelődött. Elég emlékeztetni Mályusz Elemérnek a középkori magyar (és nem német) városi polgárságról még 1945 előtt publikált írására, vagy a mezőváros-fejlődésnek szentelt tanulmányára.⁶ Vagy hadd utaljunk Hajnal Istvánnak az európai városfejlődés kezdeteit illető koncepcionálisan magával ragadó írására.⁷ Mindez azonban közvetlenül nem a városbiográfia keretei között művelt várostörténet-írás fellendülését, hanem a komparatív gazdaság-, és társadalomtörténeti szemlélet térhódítását segítette elő és egyúttal hatott a várostörténeti kutatásokra is. Sőt, az 1945 után marxista irányba erőszakkal átfordított történetírásnak utóbb már arra is futotta az erejéből, hogy még magán a professzionális történetíráson belül is lehetővé tegye a várostörténet művelésére történő szakosodást. Így értékelhető mindenekelőtt Szűcs Jenő 1950-es évekbeli pályakezdése, vagy a későbbi időből Bácskai Vera, Kubinyi András, Vörös Károly, Gyimesi Sándor (hogy csak a legszámtottevőbb historikusokat említsem) és még sokan mások 1960-as és 1980-as évek közt kiterjedő történetírói munkássága. Ők egy immár várostörténetre, vagy egyebek mellett erre is szakosodott történész típusát teste-

síttették meg. Bátran állíthatjuk, hogy az imént említett nevekkel fémjelzett historikus gárda emelte be végérvényesen a várost, nem egy esetben a mezővárost a hivatalos historiográfia lehetséges témái közé, nekik köszönhető, hogy a várostörténet a professzionális történetírás többi ágával teljesen egyenrangú, úgymond szalonképes részdiszciplínájává lépett elő.

Ennek volt azonban ára is. A várostörténet az imént vázolt folyamat következtében egyre inkább kikerült a helytörténet-írás kizárólagos illetékességi köréből és kezdett betagolódni a makrotörténetként művelt gazdaság- és társadalomtörténetbe; így foglalta el helyét a nemzeti történetírásban.

Szemléletes példa rá az 1970-es és 1980-as évek egyik központi vállalkozása, a *tízkötetes Magyarország története*, amely a nemzeti történet szintetikus fogalmát volt hivatva reprezentálni ezen az újabb századvégén.

Akadnak ebben a szintézisben olyan kötetek, ahol a szerkesztők külön is figyelmet szenteltek a városnak; időnként, mint ahogy az az V. kötet esetében történt, a várostörténet legjobb szakértőit kérték fel egy-egy fejezet megírására. Ám a többi kötet esetében a városfejlődés témája nem kapott túl sok helyet a gondolatmenetben.⁸

A várostörténet azonban ezzel egyszer és mindenkorra szétvált egy kifejezetten helytörténeti szintű és színvonalú, valamint egy, az országos történet keretébe tagolódo kutatási ágra. A valamikor csak helytörténet formájában és például a századfordulón olykor kifejezetten az államtörténetírás ellenében, afféle burkolt társadalomtörténet módjára művelt várostörténet így belülről lényegében megkettőződött. A helyzet problematikus voltára Vörös Károly figyelt fel elsőként. Az 1970-es évek elején igyekezett védelmébe venni a helytörténeti kutatást, hiszen vele „*kapcsolatban, írta, még most is tartja magát egy olyanféle megítélés és közbit, mintha az a tudományos munkának az országos szintű kutatáshoz képest valamilyen alacsonyabb fokát jelentené*”. Ezzel szemben, állította Vörös: „*Valójában a helytörténeti kutatás nem alacsonyabb, hanem mélyebb szintű munkát tesz lehetővé - sőt kötelezővé*.” Azt azonban még ő sem hallgathatta el, hogy a helytörténet a szigorúan vett szakmai kritériumok szerint nem tekinthető többé a szakszerű történelmi kutatás külön területének; ezzel szemben olyasvalami, állította, aminek nem kell ugyan átvennie és mechanikusan alkalmaznia az országos történet kategóriáit, ám amitől azért teljes joggal elvárható, hogy a kis közösségekről rajzolt képet egyezteti az országos történet kategóriáival.⁹ Ami, fűzte hozzá, akár a helytörténetírás feladatául is szabható.

A várostörténet-írás professzionalizálódása s az, hogy a város végre elfoglalta legitim helyét a nemzeti történetképben (ami, egyúttal, el is távolította egymástól a várostörténetet és a helytörténetet), mindez együtt azt eredményezte, hogy a városbiográfia veszített tudományos hiteléből. Ami nem azért következett be, mert nem művelte többé senki ezt a komoly hagyományokkal bíró műfajt, hanem azért, mert ha születtek is újabb és újabb városbiográfiák, azok többnyire már nem vagy nem mindenben feleltek meg az időközben professzionálissá lett várostörténet-írás szakszerűségi kívá-

nalmainak. Így volt ez gyakorta akkor is, ha történetesen jónevű, sőt olykor elsőrangú szaktörténészek köréből verbuválták egy-egy városbiográfia immáron többnyire népes szerzői gárdáját. Nem a szerzők egyéni felkészültségén, vagy szakmai elmélyültségén, hanem főként azon múlt és múlik ma is a dolog, hogy – Vörös Károly gondolatmenetét követve – a helytörténet és az országos történet által használt fogalmak és külön-külön elért eredményeik egyeztetésének a kényszere a helytörténetet lényegében az országos történet művelésének rendeli alá. Ha viszont a kíváncsi egyeztetés megtörténik, vagyis kellő figyelmet kap az országos magának a helyinek az elemzése és értékelése során, akkor hovatovább tarthatatlannak bizonyul a városbiográfia műfaji aranszabálya, miszerint a történésznek a maga egyediségében kell tárgyát megragadnia és azt egyéniesítve kell ábrázolnia. Ez a norma határozott korlátokat szab a komparatív eljárások alkalmazásának. A helytörténettől ugyanis éppen azt várják el, hogy a lokalitást a maga komplexitásában, a mikrovilág egészét átfogva tárja fel és extenzivitásában mutassa be. Amint Vörös Károly fogalmaz: a helytörténet keretei között *„a szerves közeget a legkomplexebb módon lehet megközelíteni: ki lehet terjedni életének minden vonatkozására a politikai magatartástól kezdve családi kapcsolatokon át az egészségügyi, demográfiai vagy kulturális problémákig, a szokásokig s ezek legkülönbözőbb kölcsönhatásainak vizsgálatáig, mindennek során a teljesség lehetőségével.”*¹⁰

Ám a várostörténet immár nem helytörténetként űzött szakszerű művelése tudatosan elfordul az egyedi teljesség iménti fogalmától és lemond a lokalitás komplex feldolgozásának ezen igényéről. Ezért referenciául olyan összefüggéseket határoz meg, melyek túlnyúlnak a település szorosan vett közigazgatási határain. Az *urbanizáció*, mint téma előtérbe kerülése a városhierarchiát helyezi a város belső világának a vizsgálata helyébe; a *társadalomtörténet* (a népesedés, a rétegződés, a mobilitás) városi keretekben jelentkező kérdéseinek a vizsgálata pedig ezeknek a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak a dimenziójában értelmezi mindazt, ami belőlük magukban a városokban tisztán megragadható. A város egyik érintett esetben sem önmagában válik kutatási problémává s nem is tekintik olyasvalaminek, amiből magából megmagyarázhatók lennének a városban történtek. Ez a helyzet végül oda fajul, hogy az eseményeknek idővel egész sora fog kihullani a történész által figyelemre méltatott dolgok köréből, hogy azok pusztán helytörténeti érdekességű partikularitássá alakuljanak át.

A városbiográfiával ekként szembeszegezett szakmai elvárások kivétel nélkül mind arra ösztönöznek, hogy a helytörténeti jellegű városkutatás határozottan szakítson saját műfaji hagyományaival.

Bácskai Vera például, jellemző módon, azt nevezi a városbiográfia-írás elsőrendű *„pozitívumának”*, hogy *„a kutatók mind kevésbé tekintik vizsgálatuk tárgyát egyetlen univerzumnak”*.¹¹ Evégett egyenesen arra biztatja a monográfiák szerkesztőit és szerzőit, hogy határozzák meg *„a település esetenként, koronként változó helyét a város-*

bálózatban, a városi hierarchiában és a régió településhálózatában”. Majd így folytatja: „Rendkívül fontos lenne a többi várossal – és elsősorban a szomszédos városokkal – kiépített kapcsolatok feltérképezése is.”¹² A történelmi periodizáció kapcsán pedig azt a kíváncsiságot fogalmazza meg, hogy a várostörténész lehetőleg tegye magát függetlenné az országos történet végső soron állam- és politikatörténeti korszakolási eljárásától és e helyett kövesse „az egyes városok történetének egyedi korszakbátárát”, melyeket többnyire a gazdasági-társadalmi fejlődés csomópontjaiból tud kikövetkeztetni.¹³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, az utóbbi években és évtizedekben a várostörténet tudományos státusa azzal együtt, vagy talán éppen annak következtében szilárdult meg, hogy a szakszerű történetírás mind távolabb került a városbiográfia nagy hagyományú műfajától.¹⁴

Az 1970-es évektől újra népszerűvé lett a biografikus várostörténet-írás, melynek nyomán ezt a fajta irodalmat ma már szinte a századforduló mércéjével mérhető mennyiségi gazdagság jellemzi. Különösen a népes alföldi agrárvárosokról készültek az 1980-as és 1990-es években sokkötetes monográfiák, mindenekelőtt Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely példája emelhető ki, de nemrégiben napvilágot látott a Miskolc története első kötete is. Ugyanakkor a dunántúli térség városai sem kívánnak lemaradni a városbiográfia-írás újabb divatjától. Buzgalmukat külön is indokolja, hogy a pannon városok némelyikéről a századfordulón nem készült biografikus monográfia, így megkésve éppen most kellene megteremteniük az olykor ugyancsak hosszú történelmi múltra visszatekintő pannon urbanitások írott történelmi „*emlékművét*”.

Ezek sorába illeszkedik a néhány éve napvilágot látott mű, a Szombathely története első, a város ókori és középkori történetét taglaló kötete¹⁵ és komoly készülődés folyik Pécs történetének a monografikus feldolgozására is.

Miközben a városbiográfia-írás tehát újabb reneszánszát éli hazánkban, addig szakmai körökben egyre sűrűsödnek a kétségek abban a tekintetben, hogy mit ér valójában a helytörténeti alapon művelt várostörténet a szaktudomány patikamérlegére helyezve. S ez a dilemma ma sem igen szűnik, jóllehet a városbiográfia, igaz gyökereiben átalakulva, kezd végre utat találni a makulátlan szaktudományhoz.

Az antropológiai városi mikrotörténet

A történeti antropológia tematikája, kutatási metodikája és igen sajátos egyéni látószöge biztosítja számunkra azt a kivételes lehetőséget, hogy elkerülve a helytörténeti városkutatás vélt vagy valóságos partikularizmusát, a várost másnak vagy akár többnek is tartsuk a térben és időben szétterjedő és kvantitatív eszközökkel leírható dimenziók pusztá gyűjteményénél.¹⁶ Meggyőződésem, hogy egyedül az antropológiai szemlélet vezethet bennünket vissza a forma szerint biografikus, ugyanakkor mégsem antikvárius, nem pusztán helytörténeti érdekességű várostörténet műveléséhez. Eb-

ben az esetben ugyanis a kutatás tárgyáról implicit módon feltételezzük, hogy a város olyan mással nem, vagy csak korlátozottan összemérhető különálló entitás, olyan magába zárt univerzum, melyhez akkor férközhetünk igazán közel, ha egyedi kvalitásait soha sem tévesztjük szem elől. Félreértés ne essék: nem a hagyományos városbiográfia komplex megközelítést sulykoló ambíciói élednek így újjá némileg módosított formában. Ez már csak azért sem következhet be, mert a városi történeti antropológia nem tűzi célul maga elé a városi élet *extenzív teljességének* az ábrázolását az enciklopédikus helyismeret eszményétől vezetve.

Miben üt el akkor ez a megközelítés akár a társadalomtudományos, akár a hagyományos és helytörténetként rögzült várostörténettől? Az antropológiai várostörténet ugyanazoknak a kérdéseknek a vizsgálatát tűzi napirendre, mint a társadalomtudományos és makrotörténetként művelt várostörténet-írás. Az eltérés valójában abban áll, hogy az antropológizáló városkutatás a hagyományos városbiográfiához hasonlóan a helyit, a lokális univerzumot állítja az elemzés és a rekonstrukció középpontjába. Ez viszont már az olykor a „*deskriptív*” és az „*interakcionista*” jelzőkkel illetett kétfajta várostörténeti megközelítés markáns különbségéből fakad. Ha például a társadalmi mobilitást, mint szűkebben városi jelenséget „*deskriptív*” alapon kutatjuk, akkor a nagy statisztikai adatbázison nyugvó elemzés során a várost csupán függő változó gyanánt vesszük tekintetbe. Ez azt jelenti, hogy a város így legfőljebb meghatározott makrofolyamatok színtereként és nem pedig a maga egyedi különösségében tűnik szemünkbe. Ha viszont antropológiai módon igyekszünk megragadni a szóban forgó jelenséget, akkor a várost nem mint valaminek pusztán csak a színterét, hanem mint olyan sajátos környezetet fogjuk fel, ami a mobilitásra (és, természetesen, minden egyéb magatartásra) nézve egyaránt döntő következményekkel jár. Ebben az esetben a mobilitás mint *városi folyamat* kelti fel a kutató érdeklődését éppúgy, ahogy az eddigi legnagyobb szabású, egyetlen városra koncentráló philadelphiai mobilitás vizsgálat során a kutatók mindezt megfogalmazták.¹⁷

A társadalom- és a várostörténet látszólag magától értetődő egybeolvadása, amint korábban már rámutattunk, lényegében abból eredt, hogy a várostörténet-írás eredendően marginális szaktudományi helyzetéből elsősorban a „*társadalomtudományos*” várostörténet programja ígerte a sikeres kitörési lehetőséget. Idővel azonban mind sürgetőbbé vált annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a várost vajon függő, vagy ellenkezőleg: független változó módjára kell-e felfogni? A bizonytalanság egyik döntő oka, hogy a modern, különösen a 20. századi város fokozottan, sőt egyre gyorsuló ütemben veszít zártságából és autonómiájából. Ami azzal függ össze, hogy a városok helyhatósági önrendelkezése egyre több csorbát szenved a mind közvetlenebb állami beavatkozás folyamányaként. Ugyanezt a tendenciát tovább fokozza, hogy az urbanizáció különösen diffúz folyamat, mivel mind többen laknak városokban és ráadásul a nem városi népesség szintén urbánus életformák és értékek vonzásába kerül.

Ha a város egyre kevésbé különbözik a társadalom egészétől, akkor mi igazolhatja a továbbiakban a többtől elkülönülő vizsgálatát? Persze, visszatérve a múltba, a város-

nak mint hatalmi és társadalmi téren külön entitásnak a fogalma a mainál akár nagyobb jelentőségre is szert tehet. Ám általános gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok vizsgálata során ennek a kifejezetten városhoz kötött minőségnek a felismerése rendszerint roppant erőfeszítéseket kíván meg. Úgy vélem tehát, hogy a kvalitatív jellegű várostörténeti vizsgálódások mindenképpen több sikerrel kecsegtetnek az imént már említett *városi folyamatok* feltárása és dokumentálása során, szemben azokkal a „*társadalomtudományos*“ megközelítésekkel, melyek révén a várostörténet-írás végül mégiscsak elnyerhette mai tudományos rangját.

Napjaink intellektuálisan legérdekesebb városbiográfiája voltaképpen afféle városi mikrotörténet, melynek hazánkban is akadnak már elsőrangú képviselői és művelői. Nem áll módunkban részletesen taglalni a városi mikrotörténet-írás magyarországi eredményeit, ezért csupán utalunk Bácskai Verának a reformkori pesti nagykereskedőkről szóló könyvére, melyben a szerző a proszopográfiai módszer segítségével tárta fel a modern vállalkozói társadalom előtörténetét.¹⁸ Vagy említhetjük Tóth Zoltán monográfiáját a dualizmus kori szekszárdi *mezővárosi blokk*ról, melyben a szerző többszáz hagyatéki leltár elemzése során mutatta be egyetlen mezővárosi társadalom mobilitási mechanizmusait és anyagi létviszonyait.¹⁹ Tovább folytatva a sort megemlíthetjük Timár Lajosnak a két háború közti Debrecen társadalomtörténetéről szóló monográfiáját (itt is egy mezőváros képezi tehát a feldolgozás tárgyát). A szerző ebben a művében változatos eszközökkel, de szintén az egyes személyekig lehatolva adatolta a rétegződés és az átrétegződés, valamint a státushierarchia jelenségét.²⁰

S hadd utaljunk végül saját kutatásainkra is, melyek eredményei két könyvben olvashatók. Témájuk a mindennapi élet 19. és 20. századi budapesti historikuma és ezen belül főként az, hogy miként társadalmasult a nagyváros egyre bonyolultabb felépítésű fizikai tere, hogyan szerveződött az otthoni tér és miként használták a különböző rétegekhez tartozó városlakók a főváros sokasodó és differenciálódó nyilvános tereit.²¹

Vagyoni és foglalkozási mobilitás, egyéni és csoport identitás, sajátos városi életforma – ilyen és hasonló kérdések körül forog az itt éppen csak példaként idézett hazai várostörténészek újabb munkássága. Az antropológiai mélyfúrásból, tehát az olyasféle elmélyült vizsgálódásból, amely egyébként minden városbiográfiának (és helytörténetnek) is mindenkor úgyszólván elengedhetetlen követelménye, közvetlenül adódik, hogy a kutató figyelme egyetlen településre irányul. Nem téveszthetjük azonban össze a városi mikrotörténetet a monografikus városbiográfiával és ahhoz sem férhet semmi kétség, hogy az antropológizáló várostörténet-írás tudományosan legalább olyan biztos talajon áll, mint a várostörténet „*társadalomtudományos*“ megközelítése.

Írásomban igyekeztem röviden megrajzolni azt a tudományfejlődési ívet, ami a 19-20. század fordulójának gazdaság- és társadalomtudományi beállítottságú városbiográfiája és az újabb századvég, vagyis napjaink antropológiai ihletettséggű mikrotörténeti városkutatása között feszül. A tanulság, ha levonható egyáltalán a történetből bármifé-

le tanulság, legfőljebb annyi, hogy a várostörténet mindig képes a szaktudomány megtermékenyítésére. A várostörténet ezen túl múlhatatlanul fontos szerepet töltött be a múltban és tölt be a jelenben is a lokálpatriotizmus tápláló forrásaként; valamint olyképpen, hogy azoknak is felkínálja a múlt búvárlásával járó intellektuális tevékenység lehetőségét, akiket a professzionális nemzeti történetírás egyébként megfoszt annak „jogszerű” gyakorlatától.

Jegyzetek

- ¹ A kollektív emlékezet és a nemzetállam szimbolizációja közötti kapcsolathoz vö. GYÁNI 2000, 12-17.
- ² ÉHEN 1897, az Előszó első, számozatlan oldala.
- ³ BÁCSKAI 1988.; SZAKÁLY 1995.; Szakály művének a bírálatai közül l. BÁCSKAI 1997a, 195-199.
- ⁴ Az államtörténet és a társadalomtörténet historiográfián belüli viszonyáról: GYÁNI 1998a, 691-692.
- ⁵ VÁRKONYI 1974, 920.
- ⁶ MÁLYUSZ 1944, 36-62.; MÁLYUSZ 1953, 128-191.
- ⁷ HAJNAL 1993, 205-243. A tanulmány 1941-ben látott először napvilágot.
- ⁸ A negyedik kötetet értékelve ezt szóvá is tette a szakkritika. BÁCSKAI 1991, 320-323.
- ⁹ VÖRÖS 1972, 45.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ BÁCSKAI 1997b, 10.
- ¹² Uo. 13.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ A várostörténet szakmai presztizsének kétségtelen megemelkedését jelzi, hogy az 1990-es években elszaporodtak a várostörténetnek szentelt tanulmánygyűjtemények és tematikus folyóiratszámok. L. a *Rubicon* című „képes történelmi magazin” *A város* címen megjelentetett számát (1993/8-9), továbbá: MIKÓ 1995.; TANULMÁNYOK 1995, különösen 63-245.; LIMES 1998.
- ¹⁵ KISS - TÓTH - ZÁGORHIDI 1998.
- ¹⁶ Erre különösen kedvező lehetőségeket teremt a város szorosan demográfiai megközelítése, vö. FARAGÓ 1993, 181-204.; FARAGÓ 1996, 245-271.
- ¹⁷ HERSHBERG 1981.
- ¹⁸ BÁCSKAI 1989.
- ¹⁹ TÓTH 1989.
- ²⁰ TIMÁR 1993. Hármukról bővebben l. GYÁNI 1997, különösen 59-62.
- ²¹ GYÁNI 1995.; GYÁNI 1998b.

Irodalom

BÁCSKAI 1988

Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988.

BÁCSKAI 1989

Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Bp. 1989.

BÁCSKAI 1991

Bácskai Vera: A város. In: A negyedik kötet társadalomképe. BUKSZ 1991. ősz, 320-323.

BÁCSKAI 1997a

Bácskai Vera: Város-e a mezőváros? BUKSZ 1997. nyár, 195-199.

BÁCSKAI 1997b

Bácskai Vera: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Németh Zsófia - Sasfi Csaba) Rendi társadalom - polgári társadalom 7. Debrecen 1997.

ÉHEN 1897

Éhen Gyula: A modern város. Szombathely 1897.

FARAGÓ 1993

Faragó Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18-20. században. HOMÉ XXX-XXXI. (1993) 181-204.

FARAGÓ 1996

Faragó Tamás: Házasságkötés és társadalom - Buda város a 18-19. század fordulóján. (Esettanulmány). HOMÉ XXXIII-XXXIV (1996) 245-271.

GYÁNI 1995

Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Bp. 1995.

GYÁNI 1997

Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. Századvég 1997.

GYÁNI 1998a

Gyáni Gábor: Fin de siècle történetírás. Magyar Tudomány 1998/6, 691-692.

GYÁNI 1998b

Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940). Bp. 1998.

GYÁNI 2000

Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000 (1999. március) 12-17.

HAJNAL 1993

Hajnal István: Az európai város kialakulása. In: Uő.: Technika, művelődés. Tanulmányok. Bp. 1993, 205-243.

HERSHBERG 1981

Hershberg, Theodore (ed.): Philadelphia. Work, Space, Family, and Group Experience in the 19th Century. Essays Toward an Interdisciplinary History of the City. Oxford 1981.

KISS – TÓTH – ZÁGORHIDI 1998

Kiss Gábor - Tóth Endre - Zágorhidi Czigány Balázs: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. (Szerk.: Engel Pál) Szombathely 1998.

LIMES 1998

Városfejlődés – településtörténet. 1998/2-3.

MÁLYUSZ 1944

Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. Századok 1944, 36-62.

MÁLYUSZ 1953

Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Szerk.: Székely György) Bp. 1953, 128-191.

MIKÓ 1995

MIKÓ Zsuzsa (szerk.): Mezőváros — kisváros. Rendi társadalom - polgári társadalom 4. Debrecen 1995.

SZAKÁLY 1995

Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.

TANULMÁNYOK 1995

Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom - polgári társadalom. Supplementum 1995. HIK - Debrecen 1995.

TIMÁR 1993

Timár Lajos: Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920-1944. Bp. 1993.

TÓTH 1989

Tóth Zoltán: Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Bp. 1989.

VÁRKONYI 1974

R. Várkonyi Ágnes: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. Századok 1974/4, 915-930.

VÖRÖS 1972

Vörös Károly: A helytörténeti kutatásról. Valóság 1972/2, 45.

Die Stadtgeschichte aus biographischer und anthropologischer Sicht

Gábor Gyáni

Die Stadt als Gegenstand der historischen Forschung war in der Vergangenheit traditionell mit der Gattung der Stadtbiographie verbunden. Die goldene Epoche der ungarländischen Stadtbiographie war das Ende des vergangenen Jahrhunderts, am Anfang unseres Jahrhunderts, am Anfang unseres Jahrhunderts verlor diese an Bedeutung, da in fast jeder größeren Stadt schon eine ein- oder zweibändige Monographie existierte, die in der Regel von namhaften Historikern verfasst wurden. Diese Stadtmonographie, welche im engeren Sinne als lokalgeschichtliche Werke verfasst wurden, gelangten kaum in den Gesichtskreis der Nationalgeschichte, besonders auch in solchen Fällen (so auch in unserer Heimat), wo die Stadt und ihr Bürgertum weder im Mittelalter noch in der Neuzeit, aber auch in moderner Zeit eine ausschlaggebende Rolle gespielt haben.

In der Geschichtsschreibung anderer Länder (besonders auf angelsächsischem und französischem Gebiet) bedeuteten in den 1990er Jahren bei der Beurteilung der Stadt, und damit zusammen im wissenschaftlichen Status der Stadtgeschichte ein grundlegendes Novum, so dass in das Zentrum der Begriff der Frage der Urbanisierung gelangte. Diese Veränderung brachte die Hoffnung mit sich, die städtischen bzw. örtlichen Erscheinungen mit der Makrogeschichte synchron darstellen zu können. Diese geprägt in Richtung der an der Gesellschaftswissenschaft orientierten neuen Stadtgeschichte (so wie die amerikanische *New Urban History*), definierte diesen Gegenstand mit sozialen Begriffen und Methoden.

In der ungarländischen Geschichtsschreibung meldete sich schon in der Zwischenkriegszeit eine Art von Stadtgeschichte bzw. Ortsgeschichte, worin schon ein Kern der späteren internationalen historiographischen Wende zu bemerken war. Hier sind die volks- und lokalhistorischen Initiativen von *Elemér Mályusz* zu erwähnen, die auch heute noch nicht völlig anerkannt sind, die auch eine Richtung der Stadtgeschichtsschreibung hätte werden können. Die Stadtgeschichte, neuerdings zu einem beliebten Gebiet der Mikrogeschichtsschreibung auch im Ausland geworden, bedeutet heutzutage keine einfache Lokalgeschichte mehr, sondern eine echte gesellschaftshistorische Richtung. Diese Art von Stadtgeschichte widerspiegelt die charakteristische einzelne Qualität der Lokalität und adaptiert anstelle der Soziologie die Mittel der Kulturanthropologie sowie der Psychologie während der historischen Untersuchung. Die einzelnen Lebensläufe, die Lebensformen der Familie und Haushalte, die verschiedenen Gebrauchstechniken des städtischen Raumes - mit solchen und ähnlichen Themen wurden bis jetzt in Ungarn stadtgeschichtliche Monographien der Mikrogeschichte veröffentlicht (*Vera Bácskai, Zoltán Tóth, Gábor Gyáni*).

The biographical and the anthropological historiography of a town

Gábor Gyáni

The town as the topic of historical research used to be connected traditionally with town-biography. The golden age of our town-biographical works was at the end of the last and at the beginning of this century as almost every respectable town was given a one- or two-volume monograph written by excellent historians of local studies. The town-historiography, which had been studied as a local history, could hardly get into the perspective of the countrywide or national history, and it was there, especially far from interest, where the town and its citizens didn't dictate the direction and speed of development either in the Middle Ages or in the early Modern Times or, in fact, in the Modern Times.

Urbanization, as a concept getting into the centre, brought a radical change into the judgement of towns and at the same time into the scientific status of town-biography in the 1960s in the international (anglosaxon and French) historiography. The urban that is to say local phenomenon was supposed to be brought in harmony with macrohistory by changing of concepts. This new town history, enquiring definitely about social history (like the American *New Urban History*), approached to its topic with sociological concepts and means.

In our national historiography the kind of town and, on the whole, local history appeared between the two world wars that, so to say, was ahead of the future international historiographical turn. The question in point is *Elemér Mályusz's* private ventures that have not been properly appreciated up to now and the benefits of which the town could have enjoyed as well.

Turning towards social history, the town history, which has been studied not only as mere local history, has recently become one of the popular fields of our microhistoriography abroad and also in our country. That kind of town-historiography gives the locality back its unique, peculiar quality, adapts cultural anthropology instead of sociology, uses the conceptional means and the research techniques of psychology during the historical investigation. Individual biographies, ways of life in family and at home or the varied techniques of making use of town areas have been the topics of the published, definitely microhistorical monographs on town history in our country so far (*Vera Bácskai, Zoltán Tóth, Gábor Gyáni*).

Curialisták és inscriptionalisták a tatai uradalomban a 17-19. században

Fatuska János

(Német Nemzetiségi Múzeum, Tata)

Tatán élő curialistákkal csak említés-szerűen foglalkozott a mezőváros történeti irodalma, az inscriptionalisták pedig teljesen elkerülték az eddigi kutatás figyelmét. Mentségül szolgálhat az, hogy e két réteg soha nem haladta meg az itt élő lakosság 5-10%-át, ugyanakkor gazdasági-társadalmi szerepük ennél jelentősebb volt. Maga az a tény, hogy az Eszterházyak tatai levéltárának *Domínium Tata* c. részében őrzött iratok közel 30%-a e két csoporttal kapcsolatos, mutatja e probléma fontosságát. A curialisták fogalmi meghatározására ennek közismert volta miatt nincs szükség, ugyanakkor ez az inscriptionalisták esetében nem haszontalan. A tatai inscriptionalistákról tudomásom szerint eddig csak *Fényes Elek* emlékezett meg „*Komárom vármegye leírása*” című művében.

Fényes érdemeit nem csökkenti az sem, hogy szemmel láthatóan összemosta a curialistákat és az inscriptionalistákat, valamint összekeverte II. Lipótot I. Lipóttal. Ezen kívül véleményem szerint a 11 telek megléte sem igazolható: ennél általában többet vagy kevesebbet találunk egy-egy időszakban. Az inscriptio *Bartal Antal* „*A magyarországi latinság szótára*” című műve szerint érdemdíj, hívszolgálati jutalmazás, mely lehet időben korlátozott (*inscriptio temporanea*), vagy örök vallás (*fassio perennalis*). Az e fogalmakat takaró ügyletekben a korabeli iratokban az *inscriptio* és az *exemptio* kifejezés egyaránt előfordult. Az első jobbra a személyi függéstől való szabadságot, a második az ily módon juttatott birtokot jelöli, ez azonban korántsem következetes. Tata esetében kizárólag az inscriptio kifejezés fordul elő, vonatkozva ennek mind személyi, mind anyagi részére. A curialisták és inscriptionalisták együtt-tárgyalását indokolja, hogy helyzetük sokban hasonló volt, illetve az armálist szerzett inscriptionalisták megkísérelték, hogy mind személyüket, mind birtokukat tekintve az első kategóriába kerüljenek és ezt elismertessék. (A *Tripartitum* alapján a bevett joggyakorlat szerint 32 év az elbirtoklás, ezért az inscriptiók általában 30 évre szóltak.)

Az inscriptionalista réteg kialakulásának klasszikus időszaka a 17. század. Indoka főleg a birtokától többnyire távol levő földbirtokos, a jobbágyi szolgáltatások behajtásának nehézsége, illetőleg e miatt az egyszer megfizetett viszonylag jelentős összeg felértékelődése. Tata esetében az az időszak a 17. század közepétől 1727-ig tartott, addig, míg az uradalom az Eszterházyak kezére nem került. Bár, mint látni fogjuk, maguk az Eszterházyak is adtak ki inscriptiós leveleket, melyek azonban lényegükben eltértek a korábbi időszak mentesítéseitől. A tatai inscriptiók döntő többsége a Csákyak földesurassága alatt keletkezett. Csáky László országbíró 1646-ban kapta adományba a tatai uradalmat, mely adományt 1649-ben mindkét nembeli

örökösei részére is kiterjesztettek. Így követte őt a birtokban fia, Péter 1671-ben bekövetkezett haláláig, majd ennek öccse, II. László (1655-1697). Valószínűleg az ő nevéhez kötődik a „*Csáky szalmája*” szólás, mely napjainkig jelzi gazdálkodásának jellegét. Csáky többször adta bérbe az uradalmat, így a Hochburg, Sokoray és Pázmándy családoknak is. Ő volt az a kegyúr, aki a piactéri Szent Balázs templomot 600 Ft-ért eladta a reformátusoknak, majd az adósságokkal túlterhelt Tatát 1695-ben elzálogosította 100 Ft-ért a bécsi Baráth Ádámnak. Állandósult pénzzavarát bizonyítja egész sor inscriptiós levele. Csáky halála után a Krapff család nyerte el Tatát, de az uradalom többnyire zálogbirtokosok (Jeszenszky, Keet) kezén volt, illetőleg tovább terheltek a Gindly és Pamhacker családotól felvett összegek. Mind a Krapffok, mind a zálogbirtokos adtak ki inscriptiós leveleket.

Az inscriptiós levelek szokásos formája megnevezi az inscribált személyi érdemeit, körülírja a juttatott fundust, az ahhoz tartozó birtokot, megjelöli az inscriptio örökös vagy limitált idejét és lehetőséget nyújt az érintett személyeknek a nemesség megszerzésére is. Lássunk most néhány részletet a legkorábbi inscriptiós levélből: „*Mi gróf Csáky Pál Léva, Tata, Végles és Szádvárainnak örökös ura, Zolyom vármegye főispánja stb. adjuk tudására emlékezetül mindeneknek akiknek illik, és valljuk is ezen levelünkben most és jövőendőben is magunkra vállalván maradékinknak és minden közelről távolabban lévő utriusque sexus atyánkfiaiainak terheket... hogy Komárom vármegyében Tata városunkban lakos jámbor jobbágyunknak Péter deáknak mind Istenben elnyugodott üdvözült édes atyám-uram mellett s mind mi mellettünk is alkalmas időtül fogvást való híven és jámborul való szolgálatját és forgolódását is méltó tekintetbe vévén az mi szabad jó akarattunkból megemléített Péter deákot és mind az két ágon lévő maradékait az jobbágyság alul kivettük... szabadossá tettük és az minemű funduson mostan lakik, melynek felső szomszédságában Varga Márton, alsó szomszédságában viszont Csatáry Gergely házai vannak ...minden abhoz tartozó réteivel szántóföldivel szabad járó mezeivel, makkos és fejszével vágó erdeivel ac cum universis ad eadem adtuk... és engedjük, kivévén minden jussunkat belőle és ötet a jobbágyság terbe alól mindennemű adózástól, szolgálattól ... kivettük és szabadossá tettük. És valamikor akarja a mi kegyelmes urunktól, őfelségétől nemes levelet armalist válthasson, és azon házbelynek földjére ... királyi consensust hozhasson annak rendi és szokott módja szerint. 1666. április 7.*”

Az inscriptiós levelekből kitűnik, hogy a 17. sz. második felében Tatán a malmok jelentették a legértékesebb ingatlanokat, így az inscriptiós levelek többsége is ezekre az épületekre szólt. A Csáki-féle inscriptiós levelek egy részében egyértelműen zálogügyletről történik említés, így kapott például 1695. július 24-én Csáki Lászlótól 45 tallérért Fejér György inscriptionális fundust, mely levél fenntartja az adományozó, jogát, hogy a zálogösszeg visszafizetése után a telket visszaválthassa.

A viszonylag kedvező helyzetben lévő curialisták és inscriptionalisták érthető módon ragaszkodtak birtokukhoz, a 18. sz. közepén már több olyan fundusról is

történik említés mely az örökösödés folytán 8, esetenként 16 birtokos kezén volt. A mezőváros tehetősebb jobbágysai maguk is igyekeztek, hogy vásárlás útján inscriptiós telekhez jussanak, így a tárgyalt több mint másfél évszázadban az egyes inscriptionálási telkek több tulajdonos kezén is megfordultak.

Az Eszterházyak birtokbalépésével alapvetően megváltozott az inscriptionalisták helyzete, bár a 17. században az Eszterházyak maguk is alkalmazták ezt a gyakorlatot. Így juttatott inscriptionális telket és malmot Eszterházy Ferenc, Fekete Mihály és Gergely cseklérszi jobbágysainak apjuk, Bálint ispáni szolgálataiért, valamint 300 magyar forintért 1672-ben. Az Eszterházyak másik birtokközpontjának, Pápának 1705-ös összeírásából is kiderül, hogy a város külső része részben curiális, részben inscriptionális jobbágházakból állt.

Az Eszterházyak maguk is juttattak inscriptionális telkeket különböző érdemekért, így például Böhm Ferenc uradalmi mérnöknek 1787-ben. Az Eszterházyak által inscribált telkek döntő többsége az uradalmi személyzet szolgálatainak érdemdíjazása volt, ezenkívül találunk ilyen díjazásokat a megyei tisztikar egyes tagjainak részére is. Alapvető eltérés a régi inscriptiókkal szemben, hogy ezek mindig pénzösszeg lefizetésével jártak együtt, kikötik az inscriptio lejártát és a visszaváltás módját, valamint tilalmazzák, hogy az inscribált személy a földesúri haszonvételekkel élhessen.

Ezen új inscriptionál lényegesen fontosabb az, hogy a 18. sz. közepétől megkezdődik a curiális és inscribált telkek visszaváltása. Az első esetben ez jogilag problematikus volt, itt a perek sorából az derül ki, hogy az uradalom lényegében zaklatással élt a curialista birtokosok ellen. Így például felelősségre vonták nemes Bartalos Istvánt, hogy háza bővítésekor kihagyta a csepegőt s így a szomszédban lakó zsidó rabbinus számára kárt okozott. Hasonlóképpen perbe fogták nemes Rózsa Sándort, mert udvarában disznókat merészelt pörzsöltetni s „*ez által a város népét nagy rémülésbe, ilyedségbe, futásba és zöndülésbe hozta*”. Az így indított perek illetőleg felelősségre vonások döntő többsége azonban a tilalmazott bor- és pálinkaméréssel kapcsolatos.

Ez egyúttal megmagyarázza azt a tényt, hogy miért áldozott az uradalom annyi figyelmet a curiális és inscriptionális telkek visszaváltására. 1831-ben az uradalom összebevételei 393977 pengőforintot tettek ki, melyből az italmérés bevétele meghaladta a 100000 forintot, így az italmérés illetőleg az inscriptionális levelekben biztosított faizási jog alapvetően sértette az uradalom gazdasági érdekeit.

Az uradalom gazdasági erejével és a gazdaságon kívüli kényszerrel elérte, hogy az 1840-es évekre valamennyi inscriptionális telket visszaváltotta.

Az inscriptio a középkori magyar joggyakorlatban félig-meddig a birtokadományozásnak egyik formáját, valójában az ideiglenes donációt jelentette. Abból állt, hogy az ingatlan vagyont eredeti tulajdonosa egyszer években vagy élettartamokban meghatározott, máskor meghatározatlan időre más valakinek engedte át, „*írta javára*”, akit tulajdonképpen csak arra hatalmazott fel, hogy a jelölt időhatárok

között, illetőleg az *inscriptio* felmondásáig ő élvezhesse a vagyon birtoklásából eredő jövedelmet. Az „*inscriptio*” kifejezés azután fokozatosan az olyan fajtájú adományügyletek megjelölésévé változott, amelyekben a megadományozott a donációért annak megtörténtével egyidejűleg egyszersmind bizonyos pénzösszeget is fizetett, amelyet az *inscriptio* lejártával, amikor a szóban forgó vagyont az eredeti tulajdonos kezére kellett visszabocsátania, - az adományvétel kikötésétől függően - hol visszakapott, hol pedig nem. Ha az *inscriptio*ért adott summát az adományozó nem térítette vissza, akkor e pénzösszeg valójában a kérdéses birtoknak – ha nem is reális értékű – használati díját jelentette. Ha viszont az adományozó eleve vállalta az *inscriptionális* összeg majdani részleges vagy teljes kiegyenlítését, akkor az *inscriptio* már tulajdonképpen zálogügylettel volt azonos, amikor is a vagyon a zálog tárgyának, az *inscriptionális* summa hitelnek, kölcsönnek, az *inscribált* vagyon használatából származó jövedelem pedig a kölcsöntőke kamatának fogható fel. Ennek folytán az *inscriptio* és a zálog fogalmai a gyakorlati alkalmazás során ténylegesen összemosódtak, főleg azokban az ügyletekben, amelyekben az adományozó szerepét nem a király hanem földtulajdonos nemes töltötte be, ügyfelei pedig akár az uralkodó, akár az adózó osztályokból kerültek ki.

Az *inscriptio* ugyanis a 16-18. században a földbirtokosok közt mind eredeti, mind zálogszerű formájában nagyban divatozott. A földesurak legtöbbször servitoraik, *officiális*aik, katonáik, *cselédek* vagy éppenséggel jobbágyaik hűséges – és általában továbbra is elvárt – szolgálatait, esetleg különleges tetteit kívánták jutalmazni oly módon, hogy az ilyeneknek már korábban használatukban lévő vagy újonnan átengedett birtokdarabot, esetleg annak egy hányadát teljesen, illetőleg részlegesen felmentették az egyébként reá nehezedő *rusticus* kötelezettségek alól. Az *exemptionálásokat* és *inscribálásokat* az esetek egy részében olyan alkalmazottaik javára foganatosították a földesurak, akik egyébként rendes fizetést is húztak tőlük, és a használatukban álló vagy oda eresztett adóköteles föld felszabadítása valóban csak jutalmazás céljából történt. Máskor az ilyen jellegű mentesítéssel kifejezetten fizetésük elmaradásáért akarták szolgáló embereiket kárpótolni addig, amíg a hátralékok tisztázására sor nem kerül; vagy pedig fizetés fejében engedték meg nekik a jobbágyteleknek és külsőségeinek ingyenes használatát. Az ilyen típusú *libertálás* vonatkozhatott pusztatelekre valamint annak haszonvételeire és vonatkozhatott olyan *sessiora*, valamint *tartozékaira*, amelyen az *inscriptionalistává* tett személy lakott. Jelenthette az illető kezén lévő föld egy bizonyos típusának vagy részének (irtás, szőlő stb.), és jelenthette egészének kiemelését a szokásos terhek alól.

Az *exemptionált* személy, illetőleg család az *inscriptio*ért vagy külön összeget adott a földesúrnak, vagy a kedvezményhez minden pénzfizetés nélkül jutott. Máskor, noha a *exemptálás* végző tulajdonos az *inscriptio* alkalmával nem vette fel a pénzt a mentesített személytől, mégis – ha az *inscriptio* visszaváltással volt egybekötve – kötelezte magát, hogy visszavételkor meghatározott összeget ad saját

inscriptionalistájának, azaz, hogy az egykorúak kifejezték magukat, a kérdéses vagyont megszabott summában inscribálta. Ismét máskor a pénz ellenében inscribált vagyon a mentesítésben előírt idő lejártával minden fizetési kötelezettség nélkül szállt vissza az eredeti tulajdonos kezére, pontosabban: került újra az átmenetileg elengedett jobbágyterhek alá.

Az inscriptio tartalmát az exemptálásakor különféle módokon és különböző időre szólóan határozták meg. Érvényre terjedhetett bizonytalan időre, a földesúr tetszéséig, megjelölt – vagy legalább limitált – számú esztendőre, az alkalmazott szolgálatának megszűnéséig, az exemptus személynek, feleségének, gyermekeinek, esetleg unokáinak haláláig, fiágának magvaszakadtáig, vagy egyszerűen az inscriptionalista summa visszatérítéséig, sőt elvétve az inscribáló elhunytáig. Némely esetben az inscriptionális összegből mintegy törlesztési részlet gyanánt előre megállapított mennyiséget beszámított évente a kérdéses birtok tulajdonosa, és amikor e részletek együttese elérte az inscriptionális summa nagyságát, akkor a mentesítés is hatályát veszítette. Arra is akadt példa, hogy az inscriptiót végző tulajdonos a szóban forgó ingatlant örökre felmentette minden rusticus kötelezettség alól, és ezzel azt tulajdonképp véglegesen a jobbágnak engedte oda. Az exemptálásnak azonban önmagában ekkor sem volt manumissio jellege, mert a kérdéses colonus – ha jobbágyról volt szó – az örökös személyi függés, helyesebben: a személyi függőségből folyó konzekvenciák alól – a szolgálatkötelezettséget kivéve – nem kapott, illetőleg csak akkor kapott feloldozást, ha az exemptionális levél ezt külön kimondta, azaz, ha ez exemptio valójában már személyi felszabadítással párosult. Ebből következett, hogy a manumissio mindig az emberről, annak munkaerejéről, végső soron az embertulajdonról, az örök exemptio pedig a földtulajdonról való lemondást tartalmazza. E körülmény viszont ismét csak az embertulajdon és a földtulajdon kettéválásának bizonyítéka.

Inscriptionalistákkal a 17-18. században és a nemesi birtokokon is találkozunk, de legnagyobb számban nemcsak abszolút, hanem relatív mértékben is a 17. században és a nagybirtokosok uradalmaiban éltek. Soraikban nemesi rendűek, személyükben szabad rusticus állapotúak és örökös jobbágyok, oppidiánusok és falusi colonusok egyaránt tartozhattak, akár földművelők, akár iparűzők, akár egyéb típusú adófizetők voltak. Az exemptiók révén egyes periódusokban némely birtoktest már nem lebecsülhető, gyakran tekintélyes része nemesi rendűek kezére került.

Curialists and Inscriptioanalists in Tata in the 17th and 19th Centuries

János Fatuska

We mean two definitely different concepts by the word *inscription* in consequence of the amount of cattle that gives its character. The first one the *inscriptio temporanea* is similar to a pawn and a reward for a definite time obtained from the sovereign for some loyal service or right of inheritance. Their common feature is the payable money for the registered possession in cash or in definite installments. This form of inscription was one of the characteristic ways of obtaining a domain, as it was shown by the Esterházy family's land policy.

The second form of inscription was the landowners' registering some possessions for their serfs that could be *inscriptio perennalis* in character which might have been in connection with paying money or, by ignoring this, might have been given for some service.

This essay studies obtainers in Tata. An important element was in József Eszterházy's and Ferenc Balogh's land policy to establish a unified villeinage in their condition and in the system of their service. This effort could be carried out only with a little success on the territory of Gesztes domain because of historical and demographic reasons. They managed to carry out a unified service system suitable for the interests of the domain by settlements in the underpopulated estate of Tata and by settling a part of the Hungarian population to the domain of Gesztes. The only exception from this system were the inscriptioanalists in Tata. László Csáky was the landlord who let some people get 11 farmyards and for this act he obtained the approval of Lipót I. These farmyards had been divided into pieces by inheritance or by sale. The uncertainty, deriving from the above mentioned facts, made it possible for the Eszterházys to invalidate the rights of possessions or to take the farmyard out of pawn. By the middle 1880s almost all the mentioned farmyards had found their way back to the possession of the estate. The rich documents, including regain, have become an important source for the history of this period and of the domain.

Curialisten und Inscriptionalisten in Tata im 17-19. Jahrhundert

János Fatuska

Die Studie beschäftigt sich als Einführung mit den terminologischen Problemen beider Gruppen, weniger mit den Curialisten, da diese in der Fachliteratur schon ausführlich behandelt worden sind, als mit den Inscriptionalisten, da auf diesen Problembereich bisher in der entsprechenden Fachliteratur weniger eingegangen worden ist. Unter dem Begriff Inscription sind zwei - infolge ihres Charakters und der Größe des Grundbesitzes als Objekt - voneinander wesentlich verschiedene Bezeichnungen zu verstehen. Die erste ist die sog. *inscriptio temporanea*, welche dem Pfand ähnelt und für herrschaftliche Belohnung eines treuen Dienstes oder Erbteilrecht für eine bestimmte Zeitspanne oder eine uweiseitige Pfandvereinbarung unter uwei Rechtspersonen ist, eine gemeinsame Charakteristika ist das für inscriptierte Güter in einer Summe oder festgelegten Raten zu zahlende Bargeld. Diese Form der Inscription war typisch für den Erwerb von Gütern im 16-18. Jh., wie dies auch die Wirtschaftspolitik der Familie Esterházy beweist.

Die andere Form der Inscription ist die, welche einzelne Grundherren zugunsten ihrer Leibeigenen verfügt haben, welche entweder für eine bestimmte Zeitspanne gelten konnte */inscriptio temporanea/*, oder ohne zeitliche Begrenzung war */inscriptio perennalis/*, wofür eine Geldleistung erbracht werden musste oder die für Verdienste vergeben wurde.

Die Studie beschäftigt sich mit den Tataer Inscriptionalisten - und auch mit den Curialisten - wenn sie in einigen Fällen gleich den Inscriptionalisten behandelt wurden. Ein wichtiges Element der Wirtschaftspolitik des Grafen Joseph Esterházy bzw. seines Gutsverwalters Franz Balogh war die Nivellierung der Leibeigenen der Domäne bezüglich ihrer Konditionen und Leistungsstruktur.

Zsidóság a gróf Eszterházy család tatai uradalmában

ifj. Gyüszí László

(Móricz Zsigmond Városi Könyvtár, Tata)

„... és hol a vidék zsidósága? ...” címmel jelent meg néhány évvel ezelőtt egy tanulmánykötet, amely történeti, néprajzi tanulmányokat közöl a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.¹ Valóban, hol a vidék zsidósága? Számtalan tanulmányt olvashatunk a nagyobb zsidó közösségek életéről, de – ha nem is teljesen – mintha elfeledkezett volna történetírásunk a vidéken élő közösségek történetéről.

Sozan Michael kiemeli tanulmányának elején: *„... egyetlen falu példája nem szolgálhat anyagot messzemenő következtetések levonására. Egy falu példája azonban több mint semmi. A vidéki zsidóság nem részesült társadalomtudományainkban szerepéhez méltó figyelemben. A faluval foglalkozó tudósaink e hiány magyarázatakor a hivatalos tudománypolitikára hivatkoznak, ugyanis a „zsidó téma” még mindig egy kényes kérdés Magyarországon. Tudjuk, hogy csak a legritkább esetben hangzik el közlés nyílt fórumon a zsidóság múltjáról, jelenéről.”* Pedig – folytatja a szerző gondolatmenetét – *„... a zsidóság hosszú időközön át a legtöbb magyar faluban kulcsfontosságú gazdasági szerepet töltött be. Zsidókézből volt a falusi kereskedelem zöme, az ital- és húskimérés és a kézművesség.”*²

E tanulmányban megpróbálunk választ keresni arra a kérdésre, hogy milyen szerepe volt ennek a közösségnek a tatai Eszterházy uradalom felvirágoztatásában, hogyan és milyen módon vészelték át a nehéz időszakokat.

A történet azonban nem a legújabb időszakokban kezdődik.

A tata-tóvárosi zsidóság történetének kezdete

A zsidók Magyarországon is már a honfoglalás időszakában megtalálhatóak voltak más népcsoportokkal együtt. Hazánkban is leginkább a püspöki székhelyek kijelölt utcáiban, a ún. *„zsidó utcákban”* lakhattak. A későbbi időszakban a zsidó privilégiumok értelmében a korona tulajdonaivá váltak. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy kisebb ügyekben a kijelölt és működő zsidó bíró mondott ítéletet. A nagyobb jelentőségű ügyekben pedig a királyhoz, vagy a királyi kancelláriához fordulhattak. Természetesen akadtak olyan városok is, amelyekben II. József uralkodásáig, sőt még későbbi időpontig sem tűrtek meg zsidót a falaik között.

Tata azon kevés települések közé tartozott, amelyekről hiteles adatok alapján a korszak és a népcsoport legkiválóbb tudósai is tudni vélik, hogy már a 13. században, az Árpád-házi királyok uralkodása alatt zsidók laktak, sőt feltételezhetően saját hitközséget is alapítottak. *„Sajátos, általunk nem ismert körülmények kedvezhettek a zsidók letelepedésének, mert Tata nem volt püspöki székhely és az akkori törvények*

szerint csak ilyenben telepedhettek meg zsidók. Lehet azonban, hogy ezen törvényt az apátsági székhelyekre is kiterjesztették és mint ilyenre, Tatára is alkalmazták.” - írta egyik tanulmányában Goldberger Izidor.

A zsidók korábbi időpontra tehető magyarországi – és valószínű tatai – megtelepedését támasztja alá Szabó István megállapítása is: „... főként az első keresztes hadjárat után s a csehországi zsidók kiűzésekor vándoroltak be... A középkorban zsidó utcák vagy városrészek Budán, Esztergomban, Győrben, Nagyszombatban és Sopronban voltak. Zsidók laktak még Nyitrán, Bazinban, Székesfehérváron, Tatán, Kismartonban, Kőszegen, Pesten és néhány kisebb helyen...”

Az államalapítást megelőző időkre vonatkozólag közöl adatokat Hajnóczi R. József is jogtörténetet tárgyaló munkájában. Az egyik tudósítás arról ad hírt, hogy Chászdái ibn Sáprut *Hungarin* országban lakó zsidók közvetítésével juttatott el levelet Kazárországba. A másik feljegyzés szerint a cordobai kalifának Ottó német császárnál járt követe írta le, hogy Magyarországból zsidók is jártak Prágában áruikkal és bizánci pénzekkel kereskedni.

A magyarországi zsidóság mohácsi vész előtti időszakára vonatkozólag közöl értékes és fontos adatokat számunkra Kohn Sámuel. Erzsébet királyné 1382-88 között levelet írt a „*maga zsidóihoz*”. Ebben a levélben az öt legnagyobb város mellett megemlíti, hogy több királyi városban, püspöki székhelyen „*zsidótartást*” engedéllyel bírtak az urak. Ilyen község volt Tata is, „*hol számosabb és úgy látszik gazdag zsidóság lakott.*” A közepes nagyságú településeken átlagban mintegy 500 zsidó lakott.

A török hódoltság ideje alatt Komárom vármegye három járása szinte teljesen elnéptelenedett.

A tatai zsidóság az 1529. és 1532. évi nagy török hadjáratok idején hagyhatta el a települést. De nemcsak a zsidóság, hanem a város más polgárai is elmenekültek. Egyes adatok szerint volt időszak, amikor csak 40 ház maradt meg Tatán. Más források szerint csak 17 ház után fizettek adót. Ezek figyelembevételével talán nem túlzás az a megállapítás, feltételezés, hogy a 16. század közepén és második felében egyáltalán nem laktak zsidók Tatán.

Zsidóság a török háborúk után

Amikor a török háborúk utáni újratelepítésekről beszélünk, azt szinte teljességgel így is kell értenünk. Egyes településeket valóban újra népesítettek. A 17-18. századi népesség legnagyobb részt tehát nem folytatása a középkorinak, hanem az új betelepítések útján alakult ki.

A török kiűzését követően és a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke után ismét letelepedtek Tatán is a zsidók. 1711 után indult meg az elhagyott és elnéptelenedett területek nagyarányú betelepülése, betelepítése. A szervezett betelepülőkkel együtt jöttek Tatára a német, a cseh és morva zsidók. Lassanként majd

minden megyében kialakult egy-egy népesebb zsidó centrum. Komárom vármegye két legnagyobb számú izraelita vallású gyülekezete Csúzon és Tatán alakult ki. Alkalmat adott erre az a főúri védelem, amely megfelelő ellenszolgáltatás fejében megengedte a letelepedést. Külön kiváltságlevélben rögzítették az engedményeket és a kötelezettségeket.

A Komárom vármegyei zsidókról készült 1725. évi összeírás szerint „*In oppido Tata*” már 18 családot vettek számba. A közölt adatok alapján a legtöbben Cseh- és Morvaországból jöttek Tatára. Más és más területekről és különböző időszakban telepedtek meg itt a zsidók. A kimutatás szerint a legrégebben Tatán lakó zsidó is csak 13 évvel az összeírás előtt érkezett ide Stomfáról.

Tömeges betelepítésre a XVIII. század 30-as és 40-es éveiben került sor. Ez főleg gróf Eszterházy József nevéhez fűződik. A gazdasági okokból is szükséges telepítést úgy intézte, hogy azzal a katolikus egyház ügyét is szolgálta. Az 1733-1745 közötti években jöttek a betelepülők a lakhatóvá tett területekre a würzburgi püspökség területéről, Moson megyéből mintegy 100 német család. A tatai zsidó temetőben ebből az időszakból származott az egyik legrégebbi sírkő is: az 1743-ban elhunyt Ciril asszony (családi nevén Auspitz) Nikolsburgból települt Tatára. Az 1747-ben meghalt Muskata asszony pedig Leipnikből való volt. Ugyancsak erről a településről származott egy bizonyos József ben Samuel Khon is.³

Az 1735-ben elrendelt zsidó összeírás szerint már kilenc helységben összesen 180 zsidó él a vármegyében. Az 1738 októberében a Helytartótanácsához felterjesztett zsidóösszeírás szerint Tatán 15 családfőt számoltak össze. Családtagokkal, szolgálókkal ez mintegy 65 főt jelenthetett.

Az 1733-1745 közötti években a lakhatóvá tett területekre a betelepülők a würzburgi püspökség területéről és Moson megye németek-lakta területeiről jöttek, de költöztek ide Hannoverból, Vesztfáliából és Elzászból is.

A tatai zsidóság számát a 18. és a 19. században nehéz pontosan megállapítani, mivel az elkészült és fennmaradt összeírások többféle szempontok alapján készültek és ennek megfelelően más és más eredményeket tartalmaznak. Nem volt egységes, hogy családokat, vagy személyeket kérdeznek, de másként alakultak az eredmények akkor, amikor adózással kapcsolatos felmérések készültek, és megint másként, amikor a canonica visitációk alkalmával tartottak „népszámlálást”. A Tata történetével foglalkozó szerzők is más-más forrásból dolgoztak, tehát nincs egységes és pontos képünk a zsidóság számáról.

A tatai zsidó hitközség nagyságára utal viszont az a tény, hogy egy 1749-ben készült feljegyzésükben a zsinagóga felújítását kérvényezték az uradalomtól. A kérelem megfogalmazása arra is utal, hogy nemcsak a régi zsinagóga helyreállítását tervezték, hanem egy új templom felépítésének gondolata is felmerült. Ez azt is jelentheti számunkra, hogy nemcsak létszámban volt erős ez a hitközség, hanem gazdaságilag is viszonylag erős közösséget alkottak.

Ez a kérvény említést tesz arról, hogy a hitközség már ekkor rendelkezett az uradalom által jóváhagyott szervezettel, azaz „*policey ordnung*”-gal. Ezek a szerződések is bizonyítékai annak, hogy Tatán a 18. század közepén már jelentős létszámú és szervezett zsidóság lakott. Az ismert szerződésekből és egyéb rendelkezésekből is kitűnik, hogy erre az időszakra a hitközségnek már rendszeres jövedelme is volt. Ezek a jövedelmek a templomülések bérbeadásából, a templompénzből, a borpénzből és egyéb bérletekből folytak be. Az uradalommal kötött és időnként megújított szerződések védelmet nyújtottak számukra. A hazai zsidóság ilyen jellegű védelmi rendszere már a 17-18. század fordulójára kialakult. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy az ún. „*zsidótartási jog*” (*jus tenere Judaeos*) már nem kizárólagos felségjog volt, azaz a nemes embernek nem kellett engedélyt kérnie, hogy zsidót fogadjon oltalmába.

A kialakult földesúri védelemnek így is két alapvető típusát különböztetjük meg:

- 1., az ország leggazdagabb főurainak birtokán létesült zsidó községek, melyek bizonyos privilégiumot kaptak (pl. Pálffyak, Esterházyak, Zichyek),
- 2., a kisebb birtokosok csoportja, akiknek birtokán kisebb létszámú hitközség élt és akikkel egyenként, illetve családonként állapodtak meg a védelemre vonatkozólag.

Tulajdonképpen két fajta szerződést kellett kötnie a védelem alatt álló zsidó közösségnek az uradalommal. Erre klasszikus például szolgálnak az óbudai zsidó hitközség 1766-ban megkötött szerződései, melyek sok esetben mintául szolgáltak mások számára. Létezett egy külső és egy belső szabályzat. A külső szabályzat a zsidóknak a földesúr részéről adott szabadságlevelük volt, amelyet Schutz-brief-nek neveztek. Az ún. belső szabályzat pedig a zsidók önmaguk alkotta szabályzata volt, amelyet a birtokos is jóváhagyott. Ez volt a *policey ordnung*.

Az általános szóhasználat szerint a védelmet nyújtó birtokost *Schutzherr*-nek, a védelem alatt álló zsidót pedig *Schutzjud*-nak nevezték. A védelemért védelmi díjat, adót (*Schutzgeld*) kellett fizetni. A megkötött szerződések értelmében azonban a zsidók a földesúrral szemben is jogvédelmet találtak, ha a birtokos a szerződésben foglaltakat nem tartotta volna be.

A tatai zsidó hitközség az első ismert szerződését 1758-ban kötötte meg az uradalommal. A 38 pontból álló szerződést szeptember 1-jén Isac Cohn zsidó bíró és Moyses Lazarus írta alá. Ezt a szerződést az óbudai rabbi is aláírta. Valószínű, hogy az ő közbenjárására került sor a szerződés megkötésére, sőt közvetlen bizonyítékok hiányában feltételezhetjük, hogy valamikor a tatai hivatalból kerülhetett Óbudára, mert az okirat többször is megemlékezik róla. A szerződés 28. pontja utal arra, hogy a tatai hitközségnek is volt rabbija, mert bizonyos „*újraválasztásról*” ír. A szerződés további pontjaiból az is kitűnik, hogy a zsidó hitközségnek volt már tanítója (*Schulmeister*), kántora (*Schulsinger*), metszője (*Schachter*), egyházfia (templomszolgája, *Schulbedinter*), akinek hivatalos teendőit a szerződésben is rögzítették. A szerződés pontjaiban megfogalmazott kötelességek és jogok arra engednek

következtetni, hogy a tatai zsidó hitközség a 18. század közepére már teljesen kialakult, megfelelő szervezeti felépítése volt, élvezte az Eszterházy-uradalom bizalmát és védelmét.⁴

Talán ennek a védettségeknek, a földesúri védelemnek, „gondoskodásnak” egyik folyománya, hogy - Goldberger egyik közlése szerint - 1770-ben Tatán 310 zsidó lélek lakott, Tóvároson pedig 70. Ugyancsak Goldberger közöl Mandl Bernát adatai alapján egy 1774-ben készült felmérést, amely szerint Tatán 53 zsidó család lakott. Mohl Adolf a győri püspöki levéltár Canonica Visitációs adataira hivatkozva 1781-ben 230 zsidóról számolt be.

Az első – ismertté vált – szerződésből nem tűnik ki pontosan, milyen időtartamra kötötték meg. Az azonban biztos, hogy a „védelem” újbóli megállapítására időközönként sor került. 1787-ben például három évre kötöttek megállapodást. E dokumentum egyik érdekessége, hogy a mészárosokra vonatkozó pontok szinte kimaradtak, ami azt feltételezi, hogy mindenre kiterjedő külső szabályzatot kötöttek az uradalommal.

Ugyancsak 1787-ben jelent meg a budai Helytartótanács 11868. számú rendelete, amely - mint egy központi útmutató - a Magyarországon letelepedett zsidó hitközségek által köendő szabályzatok alapjául szolgált. Ez az előírás egészen 1848-ig állt fenn. Sok tekintetben hiányosnak bizonyult. A hitközségek ezért kénytelen-kelletlen saját hatáskörükben pótolták a hiányosságokat. Még így is tág tere volt a félreértéseknek és nem ritkán kellemetlen visszasságok alakultak ki. Erre Tatán is találunk példát az 1806. évi szerződés megkötése során.

A tatai zsidók biztonságos állapotára, a kereskedelem szabad űzésére utalnak azok a dokumentumok (*kontraktusok*), amelyekben szerződéseket kötöttek marha-, tehén- és bányabőrök megvételére, előlegek megfizetésére.

A tatai zsidó hitközség tagjainak becsületességére utal az az eset, amikor 1773-ban bizonyos Borsodi Mihály május 24-én a kocsi plébániát kirabolva az egyházi ruhákat, értékes ereklyéket egy tatai zsidónak akarta eladni. Az illető azonban jelentette az esetet és a kocsmárossal együtt üldözőbe vette a rablót. Sajnos Borsodi Mihályt nem sikerült elfogni, mert a templomba menekülve – a kor szokástörvényei szerint – menedéket kapott. Az ügy és a rabló további sorsáról nincs tudomásunk.⁵

Mind a zsidó hitközség, de az uradalom számára is nagy fontossággal bírt a zsidó bíró megválasztása. E tisztségre az uradalom kandidált személyeket, de ezek közül a hitközség választotta meg a számára legalkalmasabbnak ítélt személyt. A zsidó bíró hitfelei körében jelentős hatalommal bírt. Ennek megfelelően a legrátermettebb embert igyekeztek e tisztség betöltésére megválasztani. Ilyenkor nem elsősorban a vagyont tekintették kiindulási alapul, hanem az érdemeket vették számba. 1790-ben éppen azt a Steiner Áront ültették a bírói székbe, aki még saját kenyerét is alig tudta megkeresni. Hogy hivatalai teendőnek meg tudjon felelni, 1790. február 14-én Kempner Áron rabbi kért engedélyt 50 forint évi járulék kifizetésére. Az

uradalom részéről Miskey János február 23-án engedélyezte az összeg kifizetését és méltányolta a zsidó hitközség ezen kérelmét.⁶

A századforduló után 1809-ben végeztek összeírásokat, amelyekre az 1806. augusztus 18-án kiadott helytartótanácsi rendelet utasította a hatóságokat. Ennek egyik fő célja volt, hogy az ún. „*kóborló zsidók*” ügyében járjanak el. Maga a rendelet négy csoportba osztotta a hazánk területén élő zsidókat: Az első csoportba az ún. „*gyökeres zsidók*” tartoztak, akik már 1790 előtt a településen laktak. A második csoportba az 1790 után letelepedett zsidók tartoztak, akiknek bizonyítaniuk kellett, hogy eddigi életmódjuk ellen panasz nem merült fel, eddigi külföldi hatóságaik részéről elbocsátási okmányt fel tudtak mutatni és kellő megélhetésükről gondoskodni tudnak. A harmadik csoportba tartoztak azok, akikre vonatkozólag a helytartótanácsi rendelet vonatkozott: a beköltözködni kívánó zsidók. A negyedik csoportba a Magyarországon vásárokbá, üzleti teendőik elintézésére jött külföldi zsidók kerültek, akik kötelesek voltak a hatóságaiktól kapott passzust felmutatni. Ennek az összeírásnak az eredményei is fennmaradtak Tatára vonatkozólag, amely összeírás az 1809-ben a tatai járásban lakott zsidó családfőket vette számba. Eszerint a tatai járásban 92 családfő élt. (A statisztikai átlagszámítások módszere szerint ez mintegy 460 személyt jelent. Ebből Tatán és Tóvároson 33 zsidó élt).⁷

1824-ben a két községben együtt összesen 400 zsidóról tesz említést Mohl Adolf. Nagy eltérések a következő évek számadataiban mutatkoznak. Mohl Adolf adatai a következők: Tatán és Tóvároson 1824-ben összesen 400, 1833-ban Tatán 1007, Tóvároson 24. Goldberger elfogadja Rohrbacher Miklós adatait, amelyek szerinte közelebb állnak a valósághoz. Eszerint: 1804-ben Tatán 316, Tóvároson 80 zsidó élt. 1806-ban ez az arány 330 : 84, 1807-ben 382 : 79. A sorból hiányzik az 1838-as év adata. Goldberger szerint ekkor 123 zsidó család lakott Tatán, ami szintén a statisztikai számítási módszerek figyelembevételével kb. 615 személyt jelent. A legnagyobb eltérések tehát az 1830-as évek adataiban mutatkoznak, melynek többek közt oka lehet az összeírások eltérő motivációja is.⁸

A zsidóság létszámának 19. század elejei stagnálására Simon László megjegyzi, hogy ebben az időben a zsidóság belső vándorlásaival azokat a pozíciókat foglalja el, melyeknek birtokában később könnyen megszerezhetette a gazdasági vezető szerepet. A század első negyedében mintegy 0.3%-kal nőtt a számuk. Az egyik legnagyobb zsidó bevándorlási hullámra csak később, az 1840-es és 1850-es években került sor. Hozzájárult ehhez, hogy az 1840. évi XXIX. tc. lehetővé tette a szabad költözködést, ami ellen a városok ugyan tiltakoztak, de már kevesebb eredménnyel. A városokban letelepedett zsidók házat ugyan még nem vásárolhattak, de az aránylag kis létszámú zsidó közösség rövid idő alatt át tudta alakítani a városi kereskedelmi és ipari élet formáit.⁹

A falvakban, mezővárosokban, uradalmakon élő zsidó közösségek továbbra is megmaradtak a földesúri, vagy jobbágyföldek és a haszonbérletek körül.

Zsidóság az Eszterházyak védelme alatt a 19. század első felében

A zsidók új védelmi rendszere - mint fentebb már jeleztük - a 17. század végére kialakult, majd a következő században elterjedt.

1787 márciusában a budai Helytartótanács rendeletet bocsátott ki, amely előírás 1848-ig alapjául szolgált a helyi megállapodások megkötéséhez. A hiányosságokat a hitközségek igyekeztek saját hatáskörükben pótolni. Sajnos elég tág tere volt a félreértéseknek.

A kölcsönös bizalom és a hitközségi élet helyreállítását kívánta rendezni a tatai Eszterházy uradalom prefektusa a védelme alatt álló zsidókkal az új szabályzat megkötésével. Erre 1806-ban került sor. Az előzetes megbeszéléseken több rendbeli kölcsönös panaszok hangzottak el. Ellentétek kerültek felszínre a hitközségi tagok között a pénzek kezelésében, a borárendában és más hasonló ügyekben. Az ellentétek egymás közti rendezése után 1806. szeptember 11-én az uradalmi tisztviselők (Szent Ivány Antal prefektus és Böhm Ignác vicefiskalis), valamint a hitközség nevében megjelent 16 tagból álló együttes gyűlés megállapította az új szabályrendeletet. Az új szerződés értelmében a zsidó hitközség a rájuk kiterjesztett védelem ellenében évente mintegy 700 forintot fizetett az uradalmi pénztárba. Az uradalom továbbra is fenntartotta magának azt a jogot, hogy időnként hitközségi gyűlést hívjon össze. Ugyancsak az uradalom kandidált személyeket a zsidó bírói tiszt betöltésére, akik közül választhattak. A nép képviselőit a 12 tagból álló testületet azonban már a hitközség választotta meg magának.¹⁰

A földesúri védelem alatt álló zsidó hitközségbe csak nehezen lehetett új családoknak bejutni. A földesúr engedélyéhez volt kötve a letelepedés. Ha a hitközség engedély nélküli letelepedőt fogadott be, nemcsak az új családot, de az egész hitközséget, illetve a bírót is megbüntették.

A 19. század első két évtizedében már viszonylag könnyebben lehetett letelepedési engedélyhez jutni. Minden egyes új letelepedőnek kérelmet kellett benyújtania az uradalomhoz, melyeket maga a zsidó hitközség is elbírált. Volt eset, amikor nem engedélyezték a letelepedést: 1816. október 26-án Jakob Laser uradalmi pálinkafőző adott be kérelmet leendő veje, Bernard Ábrahám letelepedésével és kereskedésének megnyitásával kapcsolatban. Szent Ivány Antal prefektus a kérelmet továbbította a zsidó község előjáróinak, akik Isac Singer bíró jelentése alapján tulajdonképpen elutasítják a kérelmet. 1816 decemberében egy bizonyos Jakob Poszel kérelmét is elutasították. Érdekes kérdése, kérése volt - ugyancsak 1816-ban - egy bizonyos Nikolsburger Mózesnek, aki jelezte, hogy Kömlődre szeretne távozni. Azt kérdezte, hogy ha netán visszajönne, befogadják-e? Az uradalom azt válaszolta: ha eltávozik Tatáról, idegen számba veszik és ettől fogva az uraságtól függ, hogy befogadják-e ismét.¹¹

Az ismert és jelzésszerűen leírt kérelmek alapján megállapítható, hogy új zsidó telepek befogadásánál a tatai uradalom különböző kritériumokat állított fel: pl. a

kérelmező szülei valamikor a tatái uradalom védelme alatt álltak-e, a letelepülő eddigi előélete ellen merült-e fel kifogás, valamint képes lesz-e önmagát és családját fenntartani, előreláthatólag nem szorul-e a többi zsidó támogatására.

A 19. század első felének másik legjelentősebb szerződését 1838-ban kötötte meg az uradalom és a zsidó hitközség. „*A Sidó kösséggel az uradalmi adózásról, s egyéb haszonvételről 838-i Január 1-ő napjátúl. 846-i X-ber végéig kötött*” szerződést 1838. december 20-án írta alá az uradalom részéről Pataky Ferenc uradalmi felügyelő, Sallmon Singer zsidó bíró és két esküdt: Markus Fischer és Moritz Gold. Ilyen hosszú időre még nem írtak alá szerződést. A kilenc évre szóló szerződés feltétlenül a jobb idők bekövetkeztét jelzi a zsidó hitközség számára is. (Valószínű, hogy az ország többi hitközségei számára is így lehetett, gondoljunk csak például a reformkori országgyűlések emancipációs törekvéseire.) E dokumentumból is kitűnik, hogy a védelmi díjat letelepedésük napjától kellett fizetniük. Az összesítésből kiderül, hogy a 123 zsidó család közül minden hetediknek volt háza. Az ipar és a kereskedelem nem élte fénykorát ebben az időszakban Tatán. Az Eszterházyak kénytelenek voltak a zsidó hitközség felé is engedményeket tenni. Az összesen megállapított „*védelmi díj*” (490 forint 62 dénár) két részletben fizethették be az uradalmi pénztárba - más kedvezmények mellett. A szerződés egyéb pontjai kitértek a zsidó hitközség életét befolyásoló egyéb dolgokra is. Ismét megfogalmazódik az a tétel, amely szerint a közösség felel az egyénért és fordítva is. Figyelemre méltó az a megfogalmazás, amely szerint a fizetendő adó biztos és pontos beszolgáltatása érdekében a zsidó hitközség előjáróinak jogában állt a jobb módúakra több, a szegényebbekre kevesebb adót kivetni.

A szerződés foglalkozott az iskolaüggyel is. Beszüntették a zugiskolákat és egy közös zsidó iskola felállítását határozták el, ami azonban csak később valósult meg. Addig is, míg a közös iskola felállítására sor kerül, magántanítót is csak uradalmi engedéllyel tarthatott zsidó ember. Ez hátrányos volt a tanító számára, mivel bentlakási joggal nem rendelkezett, tehát idegennek tekintették őket.

Az ipart űző zsidó embereket kötelezték, hogy a céhbe felvétessék magukat és annak szabályait betartsák.

Az uradalom a fizetett adók „ellenértékeként” kötelezte magát arra, hogy a zsidó hitközséget megvédelmezi, a ceremóniákat zavartalanul elvégezhetik.¹²

Az uradalom és a zsidó hitközség számára a felemelkedés az 1840-es években következett be. Szabad György monografikus könyvéből tudjuk, hogy ez az az időszak, amikor a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra tért át az uradalom.

Persze az áttérés egy más gazdálkodási formára nem volt zökkenőmentes, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy tőkével sem rendelkezett a grófi család. Az 1820-30-as évek lanyha gazdasága, valamint az uradalom túlköltekezése vezetett oda, hogy kölcsönök felvételére is sor került. A kölcsönös bizalom azonban e téren is megmutakozott a lakosság és a zsidóság részéről is. Egy – Szabad György által közölt – 1841-ben kelt kimutatás közli név szerint, hogy ki mennyivel „támogatta” az

uradalmat. A névsorban számos uradalmi tisztet, képviselőt és egyéb személyeket, családokat találunk - köztük sok zsidót is. Az egyik legismertebb Fischer Farkas, aki 1837. augusztus 15-én 5 %-os kamatra 1200 ezüstöt adott kölcsön.¹³

Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc utáni évtizedek

Az uradalom és a tatai zsidó hitközség közti, idillinek mondható kapcsolatot még az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc sem zavarta meg, pedig a környező nagyobb városokban ekkor ismét elkezdődtek a zsidóüldözések. Tatán és a környező településeken nem történtek ilyen események, nem üzték el őket, nem félemlítették meg a családokat. A törvényes keretek között még a nemzetőrségben is helyt kaptak az izraelita vallású férfiak. Tatán 1848. június 23-án, a nemzetőrök zászlószentelési ünnepségén még a tatai rabbi is szólhatott.

1849. július 18-án a szegedi országgyűlés kimondta a zsidók egyenjogúsítását, de ennek a későn jött törvénynek már gyakorlati jelentősége nem, csak üzenetértéke volt.

A megtorlás, amely az egész nemzetet sújtotta a szabadságharc leverése után, a zsidóságot is súlyosan érintette. Ebben a szabadságharchban a magyar zsidóság is vérét és vagyonát áldozta. „Ennek fejében” 1850-ben a zsidó közösség egészét mintegy 230.000 forint értékű hadisarc megfizetésére kötelezte Haynau. Ezt az összeget Ferenc József később egy rendelettel ugyan 100.000 forintra mérsékelte, s kikötötte, hogy a két év fizetési határidő leteltével az összegyűlt pénz egy részét zsidó iskolai és tanügyi alap létrehozására kell fordítani.

A politikai jogok megvonása 1849 után megszüntette a zsidó közösségek még megmaradt közhatalmi jellegét. A zsidó közösségek ebben az időben váltak a szó szoros értelmében vett hitéleti egységekké: *hitközségekké*.

1851-ben gróf Leo Thun-Hohenstein II. József szellemében alkotta meg azon rendeletét, amely fontos lépés volt a hagyományos zsidó iskolák szekularizálása felé. E rendelet értelmében minden hitközségnek nyilvános elemi iskolát kellett felállítania.

Tatán a 19. század közepén öt zugiskolát oszlattak fel és egy egységes iskola felállítását határozták el. A tehetségesebb tanítókat a rendes iskolánál alkalmazták tovább. Az iskola önálló épülete 1853-ban készült el. Az iskolaépítés terheinek elintézése után a csendes és eredményes működés következett. Gyakran volt része a tatai zsidó iskolának a felettes hatóságok elismerésében. Már 1858-ban a kormány az iskolát az izraelita tanítójelölteknek ajánlotta, mint olyat, amelynek *„tanítói magukat hivatásuk közben kifejtett buzgalmuk, módszertani eljárásuk s az ifjúsággal való bánásmódjuk által különösen kitüntették”*.¹⁴

1875-ben a tanfelügyelőség hivatalos jelentésben számolt be az iskola működéséről, amellyel kapcsolatban a felettes hatóságok a következőket állapította meg:

„együttal kötelességem kijelenteni, hogy a nevezett hitköztségnek iskolája minden tekintetben példányszerű”.¹⁵

1861-ben sor került a zsinagóga átalakítására is. Valószínű, hogy a hitköztségnek nem volt kellő anyagi háttere, mivel a szép elképzelések csak részben valósultak meg.

Az 1850-60-as években császári és miniszteri rendeletek szabályozták a magyar zsidók különféle polgári viszonyait. Az abszolút hatalomnak a zsidóságra kiterjedő centralizációs politikája a gazdasági élet terén a zsidóság tevékenységi körének szélesítése irányába hatott.

Egy 1851. évi kormányrendelet a zsidó tőkének a kereskedelem és az ipar területére való befektetését ösztönözte.

Az 1850-es évek gyáralapításaiban a zsidó vállalkozók tevékenyen vettek részt. A már a reformkorban is termelő iparvállalatok közül a Fischer-féle tatai porcelángyár, valamint Goldberg óbudai textilgyára változatlanul működött.

Az ipari vállalkozások nagy része a mezőgazdasági termelésre épült, pl. Steiner Éliás alapította Tatán a cukorgyárat.

Míg egyfelől az osztrák abszolutizmus a gazdaság területén számos ponton szélesítette a zsidóság mozgásterét, másfelől tisztázatlanul hagyta jogállását, nem állapította meg az általa gyakorolt polgári, politikai jogok hatókörét.

A hazai zsidóság helyzetének javulása a Habsburg Birodalom hatalmi pozíciójának meggyengülése következtében jött el. A politikai erjedés új lendületet adott az emancipációs törekvéseknek. A hatalmi elnyomás ellen az 1861. évi és 1865. évi országgyűléseken emeltek szót a képviselők, s követelték a nemzet „adósságának” rendezését a zsidókkal szemben. Ezek az évek az ortodox-neológ szembenállás élesedésének jegyében teltek el a zsidóságon belül is. Az 1867. évi alkotmányos kormányzás helyreállítása után sor került a régen várt emancipációs törvény meghozatalára is.

Ezt az 1867. évi XVII. tc-t, mely „*az izraeliták egyenjogúsításáról*” szólt, nagyon sokan bírálták, de legalább annyian dicsérték is. Egy azonban biztos: ez a pár soros törvény új fejezetet nyitott a hazai és természetesen a tatai zsidóság történetében is.

A magyarországi zsidók helyzetét a 19. század második felétől a kibontakozó szabad versenybe való bekapcsolódás mértéke, a polgári szerkezet keretei közé történő beépülés lehetőségei határozták meg.

A zsidóság szerepe a polgárosodás folyamatában Tatán és Tóvároson¹⁶

A magyar zsidóság teljes egyenjogúsítását az emancipációs törvény megalkotása jelentette. A törvény – évezredes megkülönböztetésnek vetve véget – a keresztnyekkel egyenlő jogokat biztosított számukra is.

A zsidó emancipáció történelmi gyökere az európai történelemben a reformáció megindította vallási türelmességből ered, s a felvilágosodás és a francia forradalom

által hirdetett lelkiismereti szabadság, az általános szabadságeszmények elterjedésével vált európai normává. Az európai társadalom szekularizálódása - amely a polgári fejlődés velejárója volt - szintén elősegítette a zsidóságnak, mint számkivetett felekezetnek az egyenjogúsítását. A feudális társadalomban a zsidó mindvégig kirekesztett elem volt. Kirekesztettségének oka vallási alapú előítélet, amely tulajdonképpen a társadalmon kívülre helyezte az „*istengyilkosokat*”. Így az akkori társadalom alapvető tulajdonformájából, a földtulajdonból természetesen szintén nem részesülhettek. Ez volt az oka annak, hogy a zsidóság a gazdasági élet terén az őt körülvevő keresztény világ által átengedett, illetve fel nem vállalt, ismert gazdálkodási, megélhetési területeket, lehetőségeket foglalta el. Ezek a kereskedelem, hitel-élet, általában a pénzzel kapcsolatos, a keresztények által erkölcsileg is sokáig lenézett foglalkozási ágak voltak. Ez a sajátosság a magyar viszonyok közepette rendkívüli lehetőségeket teremtett a zsidóságnak az emancipáció bekövetkeztével a gazdasági élet terén.

1867-ig az osztrák-német tőke beáramlása jellemezte a lassú magyarországi polgárosodás hátterét. A kiegyezés után a magyar társadalomnak fel kellett mutatnia egy olyan tényezőt, amely ezt a szerepet átveszi. Jelentős magyar polgárság hiányában a feladat a nemességre, vagy a parasztságra kellett volna, hogy háruljon. Végül a zsidóság élt legjobban - számarányához mérten kiemelkedően nagy arányban - ezzel a lehetőséggel.

Az emancipációval együtt járt a zsidóság asszimilációja. Az egyenjogúsítás olyan társadalmi körülményeket teremtett számukra, amelyek előrelendítették beolvadásukat a magyarságba.

Az emancipációhoz való viszonyuk miatt 1868-ban azonban két táborra szakadt a hazai zsidóság. A *neológ* szárny az asszimilációt, a megkülönböztető szokások elvetését szorgalmazta, így próbálva csökkenteni különállását. Ezzel szemben az *ortodox* szárny továbbra is ragaszkodott a régi szokásokhoz, külsőségekhez, elzárkózást hirdetve elvetette a nemzetbe való integrálódást.

A tata-tóvárosi zsidóság követte a hazai zsidóság kétharmadát, a neológhoz csatlakozott. Ezzel kinyilvánította elkötelezettségét a haladó, asszimilálódni kívánók pártjához.

Az 1880-as évek elején azonban országszerte antiszemita atrocitások zavarták meg a nekiinduló asszimilációt.

Az 1882. évi tiszzaeszlári vérvád ürügyén terjedő hangulatkeltés a két mezővárost sem kerülte el, ahol annak ellenére, hogy a „*talaj egyáltalán nem alkalmas*” az izgatásra, az „*akut viszonyok közepette mégis megtörténik, hogy itt-ott szóváltás adja elő magát*”.¹⁷

A híreket ugyan cáfolták, de fontosnak tartották, hogy tudósítsanak az antiszemita kilengésekről. 1882 októberében durvább atrocitások érték a tatai zsidó hitközséget. Ismeretlenek betörték a zsinagóga és más zsidó házak ablakait és falait uszító feliratokkal - pl. „*Űzd a zsidót!*” - firkálták össze.¹⁸

Felmerül bennünk a kérdés: mi okozhatta alig néhány évvel az emancipációs törvény adta egyenlővé válás lehetősége, az asszimiláció előtti szabad út megnyitása után a zsidóellenesség fellobbbanását?

A válasz megadása során utalnunk kell néhány általános történeti aspektusra.

Az egyik lehetséges válasz szerint, amely talán túl egyszerű és így nyilván vitára is okot adhat: az ok a felszínt jelentő liberális törvényhozás és a társadalom valódi fejlettsége közötti minőségi különbségben keresendő. A liberális törvényhozás olyan demokratikus törvényalkotó munkával igyekezett felzárkóztatni az országot a kialakuló demokratikus Európához, amely törekvéssel ellentétben állt a magyar társadalmi szervezet fejlettsége, inkább fejletlensége.

Tatán a zsidóság már régen helyben lakó, asszimilálódott csoport volt, mely megtalálta helyét a helyi társadalomban. Az antiszemita hullám hamar elvonult, mivel nem helyben kialakult jelenség volt, nem hagyott mély nyomokat a helyi társadalomban. Valószínűnek látszik, hogy a helyi mérvadó izraelita körök tartottak attól, hogy egy-két ilyen kilengés, ha túlkompenzálják, s főleg, ha súlyos méretekben kezdenek vele foglalkozni, csak árthat a hosszú, keserves évtizedeken keresztül kialakult pozíciójuknak. Valószínű, hogy ennél bölcsebben nem is cselekedhetek volna, hiszen ez a vihar is amilyen gyorsan jött, úgy el is távozott a kisvárosok egéről. Folytatódott tehát az a korszak, amelyet a tatai polgárság és a zsidóság aranykorának is nevezhetünk.

A földesúri bérleményeken gondos gazdálkodással megszerzett pozíciók, a lassan meginduló fejlődés és a tradicionális magyar társadalom földhöz való kötődése, vonakodása az újtól, a változástól, a polgári foglalkozásoktól megteremtette a tatai zsidóság számára is azt a lehetőséget, hogy a helyi kapitalizálódás éllovasa legyen.

Fentebb néhány gondolatban már szó volt a gazdasági növekedésről. A század második felében továbbra is sorra alakultak a különböző gyárak, üzemek: 1851-ben Steiner Éliás cukorgyára, ugyan ebben az évben vetette meg a későbbi országos hírvő bőrgyár alapjait Leopold Sándor tatai tímármester, 1852-ben Wessel Sámuel hozta létre posztómanufaktúráját.

Ebben az időszakban a gazdasági aktivitás növekedésével együtt nőtt a hitköziség társadalmi szerepe Tata-Tóvároson. Sorra alakultak a helyi zsidóság egyesületei, szervezetei. 1878-ban alakult meg az Izraelita Jótékony Nőegylet, amely hosszú évtizedeken keresztül segítette adományokkal az arra rászorulókat.¹⁹

Hasonló céllal jött létre 1882-ben az izraelita elemibe járt leányok kezdeményezésére az izraelita Krajcár Egylet. Ők a szegény zsidó gyermekek tankönyvekkel és ruházattal való ellátását vállalták. Az erre szánt összegeket a tagok rendszeresen, apró részletekben, „krajcáronként” adták össze, de az egylet rendezvényeinek, eseményeinek bevételeit is erre a célra használták fel. Az adományokat rendszerint karácsony előtt osztották ki szerény ünnepség kereti között, az izraelita elemei iskolában.²⁰

Ugyancsak komoly részt vállaltak az izraeliták a Tata-Tóvárosi Önkéntes Tűzoltó Egyesület 1882. évi megalakításában, és a vezetőség több tagját is a hitközség adta.²¹

Szintén 1882-ben nyílt meg az izraelita kezelésben működő kisdedővő 1 óvónővel. Az intézmény vezetését Vidder Ede főtanítóra bízta, aki kezdettől hangsúlyozta az óvoda „*felekezeti színezet nélküli*”-ségét, tehát az egész település javát szolgálta az új létesítmény.²²

Az 1880-as évek legelejétől a német nyelvű istentiszteletekről, a német szellemű iskolai oktatásról egyre inkább a nemzeti jellegű oktatásra és nyelvre tértek át. Nagy része volt ebben a hitközség akkori elnökének, Farkasházy Fischer Dezsőnek, aki felszámolta a „*középkori szokásokban elmaradt hitközségi állapotokat*”.²³

Az 1880-as évek második felétől beszélhetünk egy újabb modernizációs hullámról, amely a századforduló körüli évekig tartott. Az ekkor fellendülő nemzetközi gazdasági életbe a döntően magyar zsidókból álló vállalkozói elit a magyar gazdaságot is bekapcsolta. Partner volt ehhez egyrészt a liberális magyar állam, a liberális politikai elit, másrészt néhány tucat külföldről betelepült, illetve asszimilálódott német polgár, akik a bankok segítségével középüzemeiket gyárrá fejlesztették.

Íme, néhány tata-tóvárosi példa a fejlődésre.

A századvég kedvező politikai viszonyainak következtében ebben az időszakban tovább szaporodott a zsidó tulajdonú gyárak, üzemek száma. 1875-ben alapította Pollák Sándor pokróc, tarisznya és szőnyegüzemét. A Leopold-féle bőrgyár is tovább fejlődött. Zsidó tulajdonú még ezekben az években a Beer-szeszgyár, a Strausz-féle szappanfőző üzem, a Ganz téglagyár.²⁴ Leopold Sándor fia, Adolf 1881-ben különvált apjától és létrehozta saját üzemét. Az apai „örökséget” Ignác vitte tovább. 1898-ra mindkét üzem ismert és jól prosperáló céggé erősödött, ami számban kifejezve azt is jelenti, hogy az országos mennyiség 19%-át tette ki a bőrök feldolgozása. A háború alatt pedig hadiszállítók lettek.²⁵

Amíg a századfordulón az iparban éppen hogy meghaladják részesedésükkel népességi arányukat a tatai izraeliták, addig a kereskedelembe abszolút meghatározó a szerepük. Rédei (Rohrbacher) Miklós, Tata első nagy monográfiájának szerzője így jellemezte ezt a helyzetet: a tataiakban nem volt meg a kellő kereskedő szellem, ellenben „*a zsidó születik rá, mint cigány a muzsikára*”.²⁶ E korabeli megfogalmazás azonban nem takar semmilyen negatív véleményt. Ezt igazolja a gondolat folytatása, mely szerint a tatai nép a helyi zsidóságban a kereskedelem és az ipar fejlesztőjét találja meg.

1895-ben az egyéni egyenjogúsítás után a zsidó vallást is „egyenjogúsították”, azaz az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította az 1895. évi XLII. tv. cikk. Az 1895. évi ún. recepciós törvény tovább erősítette a zsidó magyarok biztonságérzetét, az asszimilációs törekvéseket.

Az izraelita vallású emberek társadalmi megbecsülését mutatta az, hogy egymás után nyertek a királytól nemességet: Fischer Móric herendi porcelángyáros 1866-

ban „farkasházi”, 1892-ben Fischer Ignác majolikagyáros „tóvárosi”, 1900-ban pedig Gold Zsigmond bankár „tatai” előnévvel.²⁷

A századforduló után, 1907-ben újra kisebb zavar támadt, mert a pesti lapokban felröppent a hír, mely szerint a tatai piarista algimnáziumban az izraelita tanulók a tanárok zaklatásainak vannak kitéve. A tatai zsidóság azonban ebben az esetben is elhatárolta magát a fogadatlan prókátoroktól. Bizalmáról, sőt elismeréséről biztosította az iskola tanári karát, valamint megkérdőjelezte a pesti lapok állításait.²⁸ Újra működött tehát a helyi zsidó közösség „önvédelmi, problémaelhárító” mechanizmusa. Ez az esetet nem is az ügy milyensége, hanem a reakciók sajátos volta miatt érdekes, de egyébként sem volt folytatása. A gimnáziumba egyébként is népességi számarányukhoz mérten sok izraelita vallású tanuló járt, és a kiemelkedő képességűek ösztöndíjban részesültek. Ezek a kisebb részletek is alátámasztják azt az általános megállapítást, miszerint a piarista gimnáziumok türelmesebbek voltak más, katolikus gimnáziumoknál a más vallásúakkal szemben.²⁹

Az I. világháború utáni időszak

Az 1900-as évek elején több tata-tóvárosi gyárban jelentős korszerűsítések folytak. A jelentősebbek közül a Leopold-féle bőrgyár ekkor már külföldre is termel. 1923-ban, mikor Leopold Adolf-tól három fia átveszi a gyárat, jelentős átalakításokat vittek végbe. A gyár ezután 1944-ig zavartalanul prosperált.³⁰

A Pollák-testvérek szőnyeggyára is némi visszaesés után az 1920-as években újra virágzásnak indult. Villamos energiát használtak, új szövőgépeket szereltek fel, bővítették az üzemet, raktárakat. Fokozatosan áttértek a tarisznya- és pokrócgyártásról a szőnyegszövésre.³¹

A sikeres fejlődés mellett azonban voltak üzemek, amelyek megszűntek. Ilyen volt Wessel pokrócgyára, Fischerék porcelán- és kályhagyárukat felszámolták. Helyükbe azonban újak léptek. 1923-ban a Telkes-testvérek részvénytársaságot alapítottak Tóvárosi Fatelep és Építővállalat néven. Csillag Jenő 1928-ban szintén részvénytőkéen alapuló vállalatot alapított pálinka-, rum-, likőr- és ecetgyártásra.³²

Szintén zsidó tőkével alakult meg 1924-ben a tatai székhelyű Komárom megyei Kereskedelmi Rt., amelynek vezetői és fő részvényesei között a Telkes fivéreken kívül Balla György tekintélyes tata-tóvárosi izraelita kereskedőt is ott találjuk, valamint az 1934-ben alapított tatai szén- és brikettárusító Rt.

1930-ban a működő 15 legjelentősebb tata-tóvárosi üzem közül 9 volt zsidó tulajdonú.

Nem gazdasági vonatkozású adat, de érdemes megjegyezni, hogy a tizenegy orvusból és fogorvusból öt, a hat ügyvédből pedig kettő volt zsidó.³³ A tata-tóvárosi iparosok és kereskedők szakmai elismerését mutatja, hogy szakmai testületeik vezetői tisztségeik nagy részét izraelita kollégáikkal töltötték be. A helyi ipar és kereskedelem terén betöltött pozíciójukból következett, hogy kivették részüket a helyi

hitelélet alakításából is. Pl. az 1869-ben alapított Tatai és Tóvárosi Takarékpénztár vezetésében alapítása óta szerepet játszottak, sőt az 1900-as évek elejétől nagyobb számban képviseltették magukat. A takarékpénztár volt a legjelentősebb és legerősebb helyi pénzügyintézet az 1930-as évekig.³⁴

A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük még a hitelszövetkezetként működő Tata-Tóvárosi Segélyegyletet, a Tatai Közgazdasági Takarékpénztárt (később Tata-Tóvárosi Közgazdasági és Iparbank), a Tata-Tóvárosi és Kereskedelmi Bank Rt-t.³⁵

Magyarországon történelmileg kialakult helyzet volt, hogy zsidók nem foglalkoztak, nem foglalkozhattak földműveléssel, mivel nem bírhattak földbirtokot. 1860-tól ugyan egy miniszteri rendelet engedélyezte számukra ezt a lehetőséget, de sem hagyományaik, sem tapasztalataik nem alakulhattak ki ebben a gazdasági ágban. Az 1920-30-as években mégis jelentős számban találjuk őket az ország legnagyobb bérleti között.

Tata-Tóvároson az 1880-90-es években mindössze három zsidó bérlő van, földbirtokos pedig egy sem. 1911-ben az akkori három jelentősebb földbérlő közül egy volt izraelita. 1925-ben pedig már kettő zsidó nagybérlőről tudunk. 1930-ban gróf Eszterházy hét bérlője közül négy volt zsidó.³⁶

Antiszemita tünetek egy vidéki kisvárosban

„Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csáló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember, s az embereknek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torz képet hordoz magában.”³⁷

Az, hogy voltak Tata-Tóvároson olyanok, akik valamilyen okból nem szerették a zsidókat – lehetséges, nem is célunk ennek ellenkezőjét állítani. Hogy üldözve lettek volna, fizikai nyomás nehezedett volna rájuk, arról pedig nem találtunk dokumentumokat. S hogy a zsidók erkölcsi, becsület- és tisztességbeli mivoltáról általánosan berögződött negatív kép uralkodott volna Tata-Tóváros polgárainak körében, azt cáfolja a rendszeres és általánosan elterjedt közös társadalmi, egyleti és gazdasági ténykedés, az izraelita vallásúak közéleti elfogadottsága, megbecsülése. Társadalmi, szakmai tisztségeket töltöttek be: pl. Brüll Ignác zsidó iparos 1896-tól 1938-ig törvénybíró, tehát választott községi előljáró volt Tóvároson. De soraikból egyesületi elnökök, tisztségviselők, esküdtek, választott képviselők, megbecsült orvosok és ügyvédek kerültek ki.

E pozitív képet némiképp rombolta, illetve az országos hangulatot vette át több esetben Tatán a *Híradó* (1923-tól *Tatai Hírlap*) című hetilap, amely 1919 után évekig meglovagolta az országos antiszemita hullámot. Létezett Tatán egy kis MOVE csoport és 1920-ban az Ébredő Magyarok is létrehozták helyi szervezetüket.³⁸ Azonban egyik szervezet esetében sem tudunk antiszemita akciókról. A *Hírlap* időnként közölt ugyan zsidóellenes éllel megfogalmazott cikkeket, híradásokat, de különösebb foganatja ezeknek nem volt.

A helyi antiszemitizmus gyökértelensége létjogosultságának hiánya hamarosan tudathasadásos állapotot teremtett a *Híradó* hasábjain is. A nyíltan zsidóellenes cikkek mellett megjelentek a zsidó hirdetések. Bizonyára kellemetlen lehetett minden kommentár nélkül a soros képviselőtanács és adakozók ismertetésénél felsorolni a tekintélyes számú zsidó nevet. 1924-ben már a fő helyen ilyen címmel jelent meg egy írás: „*Ne szidd a zsidót, hanem tanulj tőle!*”

Zsidóság a helyi társadalomban a két világháború között

Jellemző volt a helyi viszonyokra, hogy az ellenforradalom alatt felelősségre vont direktóriumi tagok és szimpatizánsok közül - a ténylegesen elhurcolt és kivégzett helyi munkásvezetőkön kívül - sokan zavartalanul folytathatták addigi polgári tevékenységüket. Nem határolódtak el élesen az egymást váltó rendszerek, széles körű, ideológiai alapú szembenállás, eszmei összeütközés nem volt.

A viszonyok konszolidálásával együtt párhuzamosan Tata-Tóvároson is minden kezdett újra a háború előtti békeidőre hasonlítani. Az antiszemita hullám is hamar elcsendesedett, beindult a társasági élet, egymást követték a rendezvények.

Az újrainduló társadalmi életből a zsidóság újra a háború előtti mértékben vette ki részét. Ennek egyik legfőbb fóruma volt az 1908-ban alakult Tóvárosi Magyar Asztaltársaság volt, melynek elnöke 1922-ben Dukász József izraelita asztalosmester, üzemtulajdonos és községi képviselő volt. Az asztaltársaság jótékony egyesület volt, estjeinek, rendezvényeinek bevételeit szegény gyermekek felruházására fordította, adományokat gyűjtött.³⁹ Dukász József és a zsidó vállalkozók elismerésének bizonyítéka, hogy ő került az ipartestület alelnöki székébe.

A szakmatársak megbecsülését jelzi az is, hogy a Tata-Tóvárosi Kereskedők Egyletének elnöke 1933-ban Weisz Hermann, helyi izraelita nagykereskedő, alelnöke pedig a szintén izraelita Balla György kereskedő és vállalkozó volt. Az egyesület 1935-ben ünnepelte fél évszázados fennállását, s ekkor már Balla György volt az elnök.⁴⁰

A háborúk utáni sportéletben is megtaláljuk a zsidó hitközség tagjait. Sok támogató is kikerült közülük, hiszen ez gazdasági helyzetüket tekintve nem meglepő. Tekintélyes sportbeli súlyukat mutatja az a szomorú tény, hogy később a világháború alatt a zsidók deportálásával mecénásait és sportolóinak tekintélyes részét elvesztő egyesületben gyakorlatilag elhalt a sportélet.

Az – itt most nem részletezett – egyéb adatokból, híradásokból is kitűnik, hogy a zsidók társadalmi részvételét semmi sem zavarta, a tatai polgárság gondolkodásmódját nem tudta általában megfertőzni a forradalmak utáni antiszemita kampány. Sőt, míg az 1920-as években csak virilistaként kerülhettek be a községi képviselő-testületekbe, 1930-ban már hivatalos listával, választás útján egyszerre többen is bekerültek a vezető testületekbe a választók szavazatai alapján.

Úgy tűnik, hogy Tatán megvalósulni látszott az az óhaj, amelyet a Tata-Tóvárosi Híradó 1922. évi 6. számában így fogalmazott meg: *„A becsületes nemzeti álláspon-tunk pedig nem tűri meg, hogy ebben az országban bárki is széthúzást teremtsen. Ebben az országban minden polgárnak, aki a haza jobb sorsán munkálkodik, jól kell éreznie magát, s ebben senkinek nincs joga őt megzavarni.”*

Sajnos a tatai zsidó hitközség hitéletével kapcsolatban nem sok dokumentum maradt fenn. A hitközség a XII. sz. izraelita kerülethez tartozott, amelynek központja Győr volt. A tatai rabbisághoz 19 járási és környékbeli község kapcsolódott. Fiókközség volt Alsógalla, Felsőgalla és Tatabánya. Istentiszteleteket naponta magyar nyelven a tatai zsinagógában tartottak.⁴¹

A hitközség élén 1931-ig Schwartz Jakab bornagykereskedő állt. 47 évig volt elnök, s nagy ünnepségek közepette búcsúztatták. Tisztségét Pollák Hugó szőnyeggyáros vette át. Ugyancsak ünnepélyes keretek közt emlékeztek meg 1937-ben dr. Goldberger Izidor rabbiságának 25. évfordulójáról.⁴²

Egy időre úgy tűnt, mintha a feledés homályába szorult volna vissza a zsidóellenes uszítások kora, hiszen ezen a kis településen békés egymás mellett élés volt a jellemző: együtt éltek társadalmi életet, együtt sportoltak, együtt kultúrálódtak a különböző vallási felekezetű polgárok.

Nehéz lehet elképzelni, milyen érzést kelthetett 1938 májusában az első zsidótörvény tervezetével kézhez venni kedvenc lapjukat a tatai zsidóknak. De bizonyára furcsa érzés keríthette hatalmába a város polgárainak jobb érzésű felét is. Az 1938-ban egyesített községi képviselő-testületben már nem találunk zsidókat. A távozó képviselőket, köztük a zsidókat is, ünnepélyes keretek között búcsúztatták.⁴³

Összegzés

Epilógusként jelen dolgozatban nem tehetünk mást, mint röviden megpróbáljuk összefoglalni, hogy milyen szerepe volt a zsidóságnak egy dunántúli mezőváros, egy uradalmi központ életében.

Általánosságban a következő gondolatokat fogalmazhatjuk meg:

1., Magyarország – és ezen belül Tata-Tóváros – gazdasági teljesítményéhez, felemelkedéséhez zsidó vallású polgárai is nagymértékben hozzájárultak. Ők vittek végbe először egy kereskedelmi forradalmat, amely második lépcsőként egy mezőgazdasági forradalmat is megindított.

2., A magyar arisztokrata nagybirtokosság és a középbirtokos nemesség már a 18. század 80-as és 90-es éveitől kezdve a zsidókra osztotta ki a tőkefunkciót, átengedve nekik az ország modernizálását. A zsidók közül került ki hazánkban a modern kor, a modern társadalom legfontosabb osztályának, a polgárságnak jelentős része.

3., Egy fáradhatatlanul kezdeményező, más vallású, más etnikumú népcsoport dolgozott eredményesen az ország modernizálásán:

- oroszánrészük volt az ország urbanizálásában, a nemzeti piac, a nemzeti tőke és tőkepiac létrehozásában, megeremtésében
- kiemelkedő szerepük volt a nemzet szellemi tőkéjének gyarapításában és
- ők voltak a polgárosodásnak ha nem is kizárólagos, de talán első számú képviselői az országban.

Visszatérve a helyi viszonyokra és alátámasztva az általános megállapításokat, azt is megfogalmazhatjuk, hogy Tatán és Tóvároson a 18. század közepétől letelepedett iparosok és kereskedők mintegy 200 év alatt fokozatosan alakították ki polgári életformájukat és vettek részt a város politikai, gazdasági életének irányításában. Megállapíthatjuk, hogy az itt élő jelentős polgári réteg határozta meg a város építkezéseit, városi jellegét, kultúráját, sportját – általában fejlődését. Különösen jellemző volt ezen tevékenységük a 19. század második felében, valamint a 20. század első évtizedeiben.

Reméljük, hogy ezzel a néhány helytörténeti adattal is sikerült hozzájárulnunk ahhoz, hogy pontosabb képet kaphassunk arról, hogy az Eszterházyak uradalmában, a tatai uradalmi központban milyen jelentős szerepe volt egy más vallású népcsoportnak.

Jegyzetek

- ¹ DEÁKY - CSOMA - VÖRÖS 1994.
- ² SOZAN 1994, 157-168.
- ³ EDELÉNYI 1927. 2. sz. 169-202., 3. sz. 294-322.; GOLDBERGER 1938, 9-10.
- ⁴ GOLDBERGER 1931, 392-400.
- ⁵ Az esetet részletesen ismertette VENCZEL 1977, 1. rész 336-345., 2. r. 417-430., 3. r. 611-623.
- ⁶ GOLDBERGER 1914a, 423-425.
- ⁷ GOLDBERGER 1914b.
- ⁸ MOHL 1909, 179-182.; ROHRBACHER 1888.; FÉNYES 1848.
- ⁹ SIMON 1936, 16-17., 50-52.
- ¹⁰ GOLDBERGER 1914c; GOLDBERGER 1916a, 19-27.
- ¹¹ GOLDBERGER 1914d, 2-3.; u. ő. 1916b, 271-283.; BÜCHLER 1894, 501-508.
- ¹² GOLDBERGER 1918, 230-241.
- ¹³ SZABAD 1957, 474-494.
- ¹⁴ GOLDBERGER 1916c, 271-283.; HERZFELD 1896, 193-199.
- ¹⁵ GOLDBERGER 1916, 271-283.
- ¹⁶ A tatai zsidóság 19. század második és a 20. század első felének gazdasági vonatkozású adatait, összefüggéseit Hunyadi Imre dolgozatának felhasználásával foglalom össze. Köszönet a lehetőségért.
– Gy. L.
- ¹⁷ Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 26. sz.
- ¹⁸ Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 41. sz.
- ¹⁹ GOLDBERGER 1938.
- ²⁰ Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 50. sz.
- ²¹ Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 26. sz.
- ²² Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 27. sz.
- ²³ Tata-Tóvárosi Híradó 1882, 51. sz.
- ²⁴ Tata története. (Szerk.: Körmendi Géza) Tata 1984, 64.
- ²⁵ SZAKÁCS 1985, 82-88.
- ²⁶ ROHRBACHER 1888.
- ²⁷ Magyar Zsidó Lexikon (Szerk.: Ujvári Péter). Bp. 1929, 643-644.
- ²⁸ Tata-Tóvárosi Híradó 1907, 4. sz.
- ²⁹ Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. (Karády Viktor, Kovács András et al.) Párizs 1984. (Magyar Füzetek)
- ³⁰ SZAKÁCS 1985.
- ³¹ KÖRMENDI - SÜTTŐ 1984.
- ³² Nagy Magyar Compass 1930/31. 105. és 185.
- ³³ HUNYADI 1990.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Uo. 35.; O'SVÁTH 1938, 613.
- ³⁶ HUNYADI 1990, 35-36.
- ³⁷ BIBÓ 1984, 135-294., 213.
- ³⁸ Híradó, 1920. 30. sz.
- ³⁹ O'SVÁTH 1938, 616.
- ⁴⁰ Uo. 615.; Tata-Tóvárosi Híradó 1935, 22. sz.
- ⁴¹ GOLDBERGER 1938.
- ⁴² Tata-Tóvárosi Híradó 1931, 17. sz. és uo. 1937, 31. sz.
- ⁴³ Tata-Tóvárosi Híradó 1938, 23. sz.

Irodalom

BIBÓ 1984

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Bp. 1984, 135-294.

BÜCHLER 1894

Büchler Sándor (közvetette): Kútfők, okmányok és levéltári jegyzetek. A tatai zsidó község levéltárából. In: Magyar Zsidó Szemle 1894, 501-508.

DEÁKY –CSOMA – VÖRÖS 1994

Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva (Szerk.): ... és hol a vidék zsidósága? Bp. 1994, Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2.

EDELÉNYI 1927

Edelényi Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. 1-2. rész In: Magyar Statisztikai Szemle 1927/ 2. 169-202.; 3. sz. 294-322.

FÉNYES 1848

Fényes Elek: A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben részletes és kimerítő leírása. 1. köt. Komárom vármegye. Pest 1848.

GOLDBERGER 1914a

Goldberger Izidor: A tatai zsidó bíró választása. In: Múlt és Jövő 1914. (IV. évf.) 423-425.

GOLDBERGER 1914b

Goldberger Izidor: A tati zsidók összeírása 1809-ben. In: Tata és Tóváros 1914. június 12.

GOLDBERGER 1914c

Goldberger Izidor: A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején. In: Tata és Tóváros, 1914. január 17., uo. január 31. 1-2. Magyar-Zsidó Szemle, 1916. 19-27. p.

GOLDBERGER 1914d

Goldberger Izidor: Zsidók letelepülés Tatán. In: Tata és Tóváros, 1914. május 2, 2-3.

GOLDBERGER 1916a

Goldberger Izidor: A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején. In: Magyar-Zsidó Szemle 1916, 19-27.

GOLDBERGER 1916b

Goldberger Izidor: Zsidók letelepülés Tatán. In: Magyar Zsidó Szemle 1916, 271-283.

GOLDBERGER 1916c

Goldberger Izidor: A tatai zsidó iskola múltjából. In: Magyar Zsidó Szemle 1916/4, 271-283.

GOLDBERGER 1918

Goldberger Izidor: Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel. In: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1918. évi évkönyve (Szerk. Bánóczi József) Bp. 1918, 230-241.

GOLDBERGER 1931

Goldberger Izidor: A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban. In: Magyar Zsidó Szemle 1931, 392-400.

GOLDBERGER 1938

Goldberger Izidor: A tata-tóvárosi zsidóság története. (Klny. a Blau Emlékkönyvből) Bp. 1938.

HERZFELD 1896

Herzfeld Jakab: A tata-tóvárosi izraelita hitközségi iskolának monográfiája. In.: A magyar-zsidó felekezet elemi- és polgári iskoláinak monográfiája. 1-2. köt. Bp. 1896, 193-199.

HUNYADI 1990

Hunyadi Imre: Tata-Tóváros zsidóságának társadalmi és gazdasági szerepe, különös tekintettel az 1850 és 1938. közötti időszakra. (Szakdolgozat, MórícZ Zsigmond Városi Könyvtár Tata. Helytörténeti gyűjtemény. Kéziratok). Tata 1990.

KÖRMENDI – SÜTTŐ 1984

Körmendi Géza - Süttő Olivér: A tatái szőnyeggyár története. In: Tata Barátainak Tájékoztatója. VI. Tata 1984.

MOHL 1909

Mohl Adolf: Tata plébánia története. Győr 1909.

O'SVÁTH 1938

O'sváth Andor (Főszerk.): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyenlőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Bp. 1938.

ROHRBACHER 1888

Rédei (Rohrbacher) Miklós: Tata története. Tata 1888.

SIMON 1936

Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban 1790-1848. Különös tekintettel a nemzetiségre. Debrecen 1936.

SOZAN 1994

Sozan Michael: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. In: ... és hol a vidék zsidósága? Bp. 1994, 157-168.

SZABAD 1957

Szabad György: A tatái és gesztési Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.

SZAKÁCS 1985

Szakács Mihály: Részlet a tatái bőrgyár története című munkából. In: Tata Barátainak Köre Tájékoztatója. VII. Tata 1985, 82-88.

VENCZEL 1977

Venczel Károly: A tatái plébánia története. In: Új Magyar Sion 1977. (VIII. évf.) 1. rész 336-345., 2. r. 417-430., 3. r. 611-623.

Das Judentum aus der Tataer Domäne der Familie der Grafen Esterházy

László Gyüsi jun.

Der erste Teil der Studie bietet einem kurzen Überblick Überblick über die Niederlassung der Juden in Tata. Nach einzelnen Angaben lebten schon im 13. Jahrhundert, unter der Herrschaft der Könige aus dem Hause Arapden, in Tata. Diese Feststellung können wir auf Grundlage der übereinstimmenden und auf Daten basierender Meinung mehrerer Historiker als sicher annehmen. Die Juden dieser Ortschaft, fast die gesamte Bevölkerung wurde während der Türkenkriege Vernichtet.

Die Wiederansiedlung der Bevölkerung und damit zusammen die Einwanderung der Juden begann nach 1711. Die größte Einwanderungswelle begann nach dem Kauf der Domäne durch die Esterházy /1727/. Gemeinsam kamen mit der organisierten Ansiedlung deutsche, tschechische und mährische Juden nach Tata. Langsam entwickelte sich in jedem Komitat ein jüdisches Zentrum (mit hohem jüdischen Bevölkerungsanteil). Im Komitat Komárom entstanden die zwei größten israelitischen Glaubensgemeinschaften in Csúz und Tata. Die Möglichkeit dafür bot der herrschaftliche Schutz, für entsprechende Gegenleistung erlaubte er die Ansiedlung. Die mit der Herrschaft geschlossenen und in bestimmten Abständen modifizierten Verträge boten den Juden Schutz. Ein dergestaltetes Schutzsystem begann sich, für das heimische Judentum, an der Wende vom 17. Jahrhundert zum 18. Jahrhundert herauszubilden. Bei dem sich herausgebildeten herrschaftlichem Schutz können wir zwei grundlegende Typen unterscheiden: 1. die auf den Domänen der reichsten Gutsherren entstandenen jüdischen Gemeinden, welche bestimmte Privilegien erhielten (z. B. Pálffy, Esterházy, Zichy). Zu dieser Gruppe gehörte auch die in Tata entstandene jüdische Gemeinschaft. 2. die Gruppe der kleineren Grundherren, auf deren Gütern eine zahlenmäßig kleinere Glaubensgemeinschaft lebte, welche einzeln bzw. als Familie bezüglich ihres Schutzes Vereinbarungen trafen.

Die Tataer jüdische Gemeinschaft schloß ihren ersten bekannten Vertrag mit der Herrschaft im Jahre 1758. Mehrere solche Verträge schlossen sie zu festgelegten Zeitpunkten. Für neue Familien war nur sehr schwer möglich, in eine unter gutherrlichem Schutz stehende jüdische Gemeinschaft eintreten zu können. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde 1838 der bedeutendste und vielleicht letzte Vertrag zwischen der Herrschaft und der jüdischen Glaubensgemeinschaft geschlossen. Die 1840er Jahre dagegen waren die Jahre der Erleichterungen: für die Juden wurde die Möglichkeit zum freien Umzug geschaffen. Die in den Dörfern, Marktflecken, Domänen lebenden jüdischen Gemeinschaften blieben aber desweiteren auf den herrschaftlichen Pachtgründen.

Am 18. Juli 1848 verkündete der Ständetag von Szeged die Gleichberechtigung der Juden, aber die später erlassenen Gesetze hatten praktisch keine Bedeutung mehr. Die Repressalien nach der Niederschlagung des Freiheitskampfes trafen auch

die Juden. Nach dem Entzug ihrer politischen Rechte 1849 verloren die jüdischen Gemeinschaften ihren noch bestewhenden allgemeinen Selbstverwaltungscharakter. Die jüdischen Gemeinschaften wurden in dieser Zeit im wortwörtlichen Sinne zu einer religiösen Einheit: Glaubensgemeinschaft.

In den 1850/60er Jahren regelten kaiserliche und ministerielle Verordnungen die bürgerlichen Verhältnisse der ungarischen Juden. Die Zentralisierungspolitik des Absolutismus wirkte auf dem Gebiet des wirtschaftlichen Lebens derart, dass es zu einer Ausweitung der Tätigkeit der Juden führte. In den 1850er Jahren nehmen jüdische Unternehmer an Fabrikgründungen teil.

Der Gesetzartikel XVII aus dem Jahre 1867, in dem von der Gleichberechtigung der Israeliten die Rede war, wurde kritisiert, viele begrüßten ihn aber auch.

Die Situation der ungarischen Juden ab der zweiten Hälfte des 19. Jhs. wurde durch das Maß der Einbindung in den sich entwickelnden freien Wettbewerb, durch die Möglichkeiten des Hineinwachsens in den Rahmen der bürgerlichen Strukturen bestimmt. Zusammen mit der Emanzipation kam es zur Assimilation des Judentums. Die Gleichberechtigung schuf solche gesellschaftlichen Voraussetzungen für sie, welche einen Aufschwung des Verschmelzens im Ungartum mit sich brachte. Zu diesem Zeitpunkt zerfiel das Judentum in zwei Lager. Der neologische Flügel setzte sich für die Assimilation, das Aufgeben der unterscheidenden Traditionen ein. Dem gegenüber beharrte der orthodoxe Flügel auch weiterhin auf den alten Traditionen, auf ihr Äußeres, Isolierung verkündend verwarf er die Integralisierung in die Nation. Das Judentum von Tata-Tóváros schloß sich, 2/3 des heimischen Judentum folgend, den Neologen an.

Die auf den herrschaftlichen Pachtgütern durch sorgfältiges Wirtschaften erreichten Positionen, die langsam beginnende Entwicklung schuf für das Tataer Judentum die Möglichkeit, zum Spitzenreiter bei der örtlichen Kapitalsierung zu werden. Gemeinsam mit dem Anwachsen der wirtschaftlichen Aktivität wuchs die gesellschaftliche Rolle der Galubensgemeinschaft in Tata-Tóváros. In einigen Gedanken kann man die Epoche zwischen den beiden Weltkriegen in Tata-Tóváros folgendermaßen kennzeichnen: einerseits waren sie die Hauptbewegungskraft bei der wirtschaftlichen Entwicklung, andererseits waren die auftauchenden antisemitischen Zeichen nicht typisch für die Stadt in den 20/30-er Jahren dieses Jahrhunderts, das Judentum spielte eine bedeutende gesellschaftliche Rolle in der Zwischenkriegszeit.

Das Ende der Geschichte der Galubensgemeinschaft ähnelt dem der anderen jüdischen Glaubensgemeinschaft ähnelt dem der anderen jüdischen Glaubensgemeinschaften des Landes. Nach dem Holocaust kam es nicht zur neugründung einer jüdischen Galubensgemeinschaft in Tata, und auch die Domäne hörte auf zu existieren.

Jewish people in the Eszterházy-domain

László Gyüsi, Jr.

The first part of this essay studies the settlement of the Jews in Tata. According to some data Jewish people lived in Tata even in the 13th century. As in the 16th century the Turkish wars had begun Tata became deserted, and so did the Jews move away. After the war period new settlers had come almost immediately to Tata and to its surroundings. After the year of 1711 the resettlement in Tata was on its way again. The resettling Jews came mainly from German, Czech, Moravian territories together with new settlers.

In the domain of Tata there had been sweeping changes in the Jews' lives from 1727, when the Eszterházys came into its possession. By the middle of the 18th century a considerable number of Jewish people had lived in the market-towns, Tata and Tóváros.

The contracts, which had been made between the Eszterházys of Tata and the Jews of the mentioned market-towns, were to restore the mutual confidence and the life of the community. The first known contract was made in 1758. Studying the similar contracts, which were made in the 17th and 18th centuries in Hungary, two base types of the landlords' defence can be distinguished. On one hand the defence of communities that had obtained certain privileges on the domains of the country's richest landlords (e.g. the Pálffy-, Esterházy-, Zichy-domains). On the other hand contracts had been made not only between the landlord and the settlement but also between the landowner and the individuals or the families that lived on the estates of smaller landowners (where relatively few Jewish people lived).

The Jews' rights, duties, conditions of military service, trade affairs, restrictedly free rights for removal had been regulated by decrees and laws during the Habsburgs' reign. By the beginning of the 19th century the position of the Jews in Hungary and so in Tata had become settled.

After the revolution and war of independence of 1848/49 the Jewish communities met the revenge as well. Withdrawing the political rights after 1849 put an end to the already remaining common authority of the Jewish communities. From the second half of the 1850s the signs of détente appeared again, the Jews' civil affairs were regulated by imperial and ministerial acts. They encouraged the initiation of the Jewish capital to the trade and industry. While on the field of economy their rights increased, on the field of politics, uncertainty had appeared until the XVII. act of the year 1867 exempted all the doubts about the Israelites' emancipation.

Consequently, what role did the Jews play in the life of the Tata-domain? As a summary two statements are coming below:

they had given a hand to the economic uprising, they were the first to carry out a kind of revolution in trade that had started up an agricultural revolution as a second step, they had devoted all their efforts to modernise the country and their homeland.

The craftsmen and tradesmen who had settled in Tata and Tóváros had been forming their civil lives step by step and taken part in the control of the political and economic life. This activity was typical mainly of the second half of the 19th and of the first part of the 20th centuries.

Tata II. József igazgatási reformjaiban

Fatuska János

(Német Nemzetiségi Múzeum, Tata)

*„Ébregy Magyar Nemzet, nyisd fel már szemedet,
régen aluszol, tekéncsd meg ügyedet.
A te szerentsédnek csillaga támadott,
régi szabadságod napja fel virradott.”* – szólnak annak a kéziratnak első sorai, melynek teljes címe: *„Egy igaz magyar hazafinak édes nemzetét ügyefogyott állapotjának mély álmából serkengető versei, melyeket irt második Jóseff császár halála után 1790. esztendőben szent György havában.”*¹

Az áprilisban született *pasquillus* kritikuss hangja még viszonylag mértéktartónak tűnik a számtalan gúnyvers között, elég ha itt csak az 1790. február 27-én (egy héttel II. József halála után) keltezett, még a kezdeti eufóriát tükröző, a császárt (a műben „*Luciper ménlova*”) durván gyalázó versezet címét idézzük:

*„Második Joseff Császárnak,
Auszttria első elfajult fiának,
Nagy Terézia egy istentelen magzattyának,
Az igaz hit zűrzavarójának,
Luciper apostolának,
Isten tiszteletére szentelt kintsek ragadójának,
Templomok s oltárok fosztójának,
Haza törvénye meg rontójának,
Iskolák pusztítójának,
Vénus szemtelen imádójának,
Ki végre Istennek igaz ítéletéből eddig a Fejedelmek között nem hallatott csúfos nyavalya által (mely francznak mondottatik) e világból kiszóllítatott*

*Utolsó tiszteletére íratott méltó Versek”*²

Ugyanakkor Szentjóni Szabó László versében II. József:

„Az emberi nemnek igaz, hív szolgája.

*A közszeretnek tüköre s példája.”*³

Keresztési József református lelkész ezt írja naplójában: *„... én úgy hiszem, hogy eljöhet még az idő, melyben II. József léssen, mint a nap. Major ab occasu postquam praeluxit ubique.”*⁴

Fenti idézetek jól mutatják II. József uralkodói tevékenységének merőben ellentétes megítélését, mely vita a történeti kutatást még hosszú időn át jellemezte. Napjaink történetírása alakját árnyaltabban ábrázolja. A császár – elveihez és önmagához híven – mindvégig a lehetetlenre vállalkozott. Az uralkodó egyszerre volt felvilágosult és abszolutista, mely kettősség egész rendszerét sikertelenségre ítélte.

Nem szándékozta az örökölt feudális rendszert konzerválni, hiszen radikálisan felvilágosult volt. Ugyanakkor nem méltányolhatta a felvilágosodás monarchia-ellenes demokratizmusát, a törvény előtti egyenlőség általa is vallott jogának a politikai szférára történő kiterjesztését.⁵

Ellentmondásos személyisége hasonlóképpen akadályozta reformjai véghezvitelében, ill. azok megszilárdításában. Jó szándéka vitathatatlan. Minden bizonnyal ő volt az a Habsburg, aki országai állapotáról a legtöbb információval rendelkezett. Köszönhető volt az részben az általa a *dicasteriumok*-tól és más forrásokból megkövetelt, korábban elképzelhetetlen mértékű és mennyiségű jelentésáradatnak, másrészt annak az utazási szenvedélybe torkolló akaratának, hogy igyekezett minél több ügyről a helyszínen személyesen tájékozódni. Magyarországon például 1768-ban majd két hónapot, 1770-ben több, mint kilenc hetet, Magyarországon és Erdélyben 1773-ban több mint három hónapot töltött. 1776-ban ismét hazánkat járja, 1781 augusztusában tíz napot tölt Pesten, 1783-ban két és fél hónapot töltött Magyarországon és a társországokban stb.⁶

Az információ-éhség, az addig elképzelhetetlen mértékű beérkezett adathalmaz feldolgozása, valamint az ezek kiértékelése utáni intézkedés-áradat, ill. ezek végrehajtásának folyamatos ellenőrzése szükségessé tette a tisztviselői létszám emelését, mely egyúttal ütközött az uralkodónak az igazgatás racionalizálására, ezen belül is az alkalmazotti létszám csökkentésére tett intézkedéseivel – így e feloldhatatlan ellentmondás újabb konfliktusok forrásává vált, hátráltatta az uralkodó terveinek végrehajtását, esetenként látszatintézkedéseket eredményezett.

Ambivalens viszony fűzte össze II. Józsefet vezető tisztségviselőinek többségével is, akikre reformelképzeléseinek végrehajtása során támaszkodnia kellett. E tényt maga is felismerte:

„Egyébként a Jóért munkálkodó embernek – aki magát a többség ügyének szenteli – mindig az volt a sorsa, hogy fáradozásáért a kisebbségtől csak hálátlanságot kapjon, erre nem tudok jobb példát mondani az Enyémnél. Szinte lehetetlen, hogy valaki Nálam jobban lelkesedjék az általános jóért, és mégis csak hálátlanság és méltánytalan megítélés érte a köszönet, ez jut Nekem. Ezen azonban egy hazafinak – aki igazságának tudatában van – tudnia kell túltenni magát.”⁷

A reformok végrehajtásában legfontosabb szerepet játszó Királyi Kancellária és más dicasteriumok munkatársai többségükben jól képzett, vezetési és politikai tapasztalatokkal bíró szakemberek voltak, akik azonban megkísérelték, hogy az uralkodó céljait a magyarországi realitásokhoz közelítsék – éppen az általuk is szükségesnek tartott célok elérhetősége végett.

Az uralkodó és hazai tanácsosai között harmonikus együttműködés nem alakult ki, sőt a Kancellária energiáinak jelentős részét a császár sebtében született és nehezen realizálható elképzeléseinek korrigálása, ill. ennek megkísérlése emésztette föl. II. József utasításai a dicasteriumok számára – stílusuk miatt – gyakorta

sértők voltak, máskor tartalmuk és formájuk olyan embereket sértett, akik évtizedeken keresztül híven szolgálták nemcsak az országot, hanem az uralkodót is.⁸ A vezető tisztségviselők egész sora vonult vissza ily módon a közélettől (gróf Esterházy Ferenc, gróf Csáky János, gróf Széchenyi Ferenc, Skerlecz Miklós stb.). Mások sajátos módon alkalmazkodtak az uralkodó elképzeléseihez: gróf Balassa Ferenc kamaraelnök és királyi biztos jelentéseiben arról tájékoztatja az uralkodót, hogy hogyan is dolgozik, mit tesz az akta átolvasásától kezdve a jelentés vagy döntés aláírásáig, beszámol arról is, hogy az előírt nyilvántartások vezetésével nem elég-szik meg, hanem még munkanaplót (*diáriumot*) is vezet, melyben minden benne van. Jelentéseiből ily módon csak a lényegre vonatkozó konkrétumok hiányoznak. Más tisztségviselők tevékenységéről még a legújabb kutatás sem tudott egyértelmű képet alkotni, nem állapítható meg egyértelműen, hogy pl. a megyénk közigazgatásában is fontos szerepet játszó gróf Győry Ferenc szervilisen és lelkesen követte-e az utasításait, vagy éppen ezek túlbonyolításával az érdemi intézkedéseket igyekezett hátráltatni.⁹

Az uralkodó iránti lojalitás mintapéldája volt a különben kitűnő adminisztrátor, a Helytartótanács elnöki székébe emelt gróf Niczky Kristóf, akit még a későbbi korok történetírása is az ország rossz szellemeként ábrázolt, nem is szólva a korabeli közvéleményről, melyről halála másnapján kriptájának ajtajára ragasztott vers ad képet:

*„Itt fekszik a sérült hazának ostora,
Kitül szabadság vett örök sebet,
Kiben nem érzett a kemény szív másért,
Magának élt, magát nyaló barom.
Udvar mosolygását kereste, csillagát
Megdült hazánknak vesztével is.
Vándor! kiben pezseg magyar vér, sírkövét
Látván, kevés koráig megállapodj,
Csak még leköpbeted, s ragaszhatsz átkokat
Halmára, hol rothad hazánk döge.”¹⁰*

Niczky olyannyira azonosult az uralkodó elveivel, hogy azokat nemcsak hivatali tevékenységében, hanem magánéletében is igyekezett érvényesíteni.

II. Józsefnek számtalan egyéb dolga mellett arra is volt gondja, hogy hogyan temetkezzenek alattvalói. Kiszámíttatta, hogy pl. csak Bécsben évi 24 000 szál deszkát pocsékolnak el koporsókészítésre, s ezért elrendelte, hogy 1785. január 1-től minden halottat zsákban kell eltemetni. A rendelet akkora felzúdulást keltett, hogy az uralkodó visszakozott és azt írta kancellárjának:

„Ha az emberek ragaszkodnak ahhoz, hogy minél lassabban rothadjanak el a földben, ám legyen. Adja ön tudtára birodalmam népeinek, hogy én ugyan az egyszerűbb temetkezés hasznos voltát megokoltam, de senkit nem akarok kényszeríteni,

hogy ésszerűen cselekedjék, tehát ezentúl mindenki maga rendelkezhetik a hullájával, akár koporsóban kívánczik a földbe, akár anélkül.”

A császára iránti dús empatis érzéssel megáldott Niczky természetesen e sorokból is kiérezte, hogy az uralkodó számára melyik forma a szimpatikus, a rosszulnyelvek szerint a helyes temetkezést demonstrálandó maga is szívesen meghalt volna (60 éves volt). Váratlanul azonban kedvezőbb alkalom kínálkozott, ugyanis meghalt a felesége. Bizonyítva, hogy számára még a visszavont rendelet is érvényes, az excellentiás asszony holttestét zsákban csúszatták le a sírgödörbe.¹¹

A családi élet egyes területének pontos és olcsóságra törekvő szabályozását II. József a legintimebb szférákon belül is szabályozta személyének vonatkozásában is.¹²

Az uralkodó rendeletei olyan régóta gyakorolt népszokások betiltására is kiterjedtek, mint az örökös tartományok parasztsága által gyakorolt „*Fenstern*”.¹³ A betiltó rendelet bizonyára valláserkölcsei megfontolásokból született, ennek dacára nem keltett osztatlan elismerést a szép régi szokást szorgalmasan gyakorló fiatalok körében. A vihar, ill. jégverés elleni harangozás tiltása még magyarázható a babona elleni küzdelemmel, de az ostorcsattogtatás és a jódlizás betiltása mai ésszel már nehezen indokolható, mindenesetre ez utóbbi egyike volt II. József azon rendeleteinek, melyet a ciszlajtán terület lakói belenyugvással fogadtak.

Ezen apróságoknál természetesen több nagyságrenddel fontosabbak II. Józsefnek országai alkotmányos berendezkedésére, közigazgatására és számos más területre vonatkozó rendeletei, azonban a gyakran kapkodásnak ható sietség, a néhol jogtalan, néhol jogos érdekeket sértő rendeletek iránti ellenszenv – különösen hazánkban – a társadalom többségét jellemezte.

II. József uralkodásának tíz évét Komárom vármegyében is a tiltakozások sora kísérte, s több ízben erőszakos cselekedetekre is sor került.

A császár 1781. október 25-én adta ki Türelmi Rendeletét, mely – más megyékhez hasonlóan – rövidesen kiváltotta Komárom vármegye közgyűlésének tiltakozását. A vármegyénél a német nyelv behozatala is ellenkezést szült. Az 1784. május 11-én kiadott rendelet a német nyelvet tette hivatalossá Magyarországon. Komárom vármegye már a június 8-án tartott közgyűlésen felirat formájában fejezte ki ezzel kapcsolatos aggodalmait, s jelentette be tiltakozását a nyelvrendelet ellen.

Az ugyanezen év július 16-án elrendelt magyarországi népszámlálás munkálatai megyénkben az itt élő nagyszámú kisnemesség (az összlakosság közel 1/8-a) olyan heves ellenállását váltották ki, hogy katonaságot kellett kirendelni az összeírást végző tisztviselők testi épségének védelmére. A tiltakozások minden bizonnyal csak azért nem öltöttek a továbbiakban határozati formát, mert 1786. júniusától megszüntették a megyei önkormányzatokat, s így tilos volt mind a generális, mind a partikuláris kongregációk összehívása.

Az 1788-ban megindult török háború gazdasági kihatásai immár nem csupán a vármegyei nemesség, hanem az itt élő parasztság elégtelenségét hozták maguk-

kal. A hadsereg élelem- és takarmányszükségletét teljes egészében Magyarországról kívánták beszerezni, s ezért elrendelték a termés összeírását. A rossz termésű 1789-es évben ennek nem csak a nemesség, hanem a parasztság is ellenállt, annál inkább, mivel a terményekért igen alacsonyan megszabott hatósági árat fizettek. Az ellenállás kirívó példája volt megyénkben a csallóközi járásban fekvő Keszegfalva, ahol az összeíráshoz erőszakosan ragaszkodó szolgabíró a lakosok agyonlőtték. Az ellenállás e határozott módját minden bizonnyal azzal is magyarázhatjuk, hogy a község lakosságának közel felét az itt élő kisnemes családok tették ki. Immár gróf Győry Ferenc kerületi biztos is lázadástól tartott, s ezért a megyei birtokosokat tanácskozássra hívta össze, kik azonban elutasították a részvételt. A hatóságok és a megye nemességének viszonya olyannyira megromlott, hogy az 1790 elején tartott megyegyűlésen a vármegye kinevezett tisztviselői nem merték elfoglalni helyeiket, sőt maga a kerületi biztos is beteget jelentett. A megyei közgyűlés mindenestre határozott a német nyelv használatának beszüntetéséről és elrendelte a népszámlálás és a kataszteri felmérés iratainak lefoglalását.

A három héttel II. József halála után, 1790. március 13-án tartott megyei közgyűlés még a császár január 26-a után is érvényben hagyott rendeleteit (türelmi és jobbágy) is elvetette. A rendek elhatározták a megyei levéltárban őrzött felmérési iratok elégetését is, mely határozatot Csejtei István szolgabíró hajtotta végre harmadmagával, s ezen „örömteli” esemény hatása olyan nagy volt, hogy a hagyomány még azt is fenntartotta, hogy erre az Erzsébet-szigeti nagy fa alatt került sor. Az elégedetlenség mértékét mutatja az is, hogy a generális kongregáció a jozefinizmus korában hivatalt vállalt valamennyi főbb tisztségviselőjét (első és második alispán, főjegyző, főügyész) leváltva más személyeket választott e tisztségekbe.¹⁵

Jelen dolgozat témáját, a II. József korában megvalósított közigazgatási reform megyei vonatkozásait a Magyar Kancellária Levéltára anyaga segítségével sikerült rekonstruálni.

Magyarország igazgatásával kapcsolatban II. József már az 1781. március 21-én kiadott, az udvari kormányzások főnökeihez intézett „*Handbillet*”-ben kifejti legfontosabb kormányzati elveit, melyet hamarosan számos utasítás és elvi útmutatás követett, melyeket a jozefinizmus ellenfelei patetikus hangjuk és a belőlük sugárzó fanatikus eltökéltség miatt „*pásztorlevél*”-nek (*Hirtenbrief*) nevezték. Ezek közül már a császár uralkodásának első éveiben is több foglalkozott a megyei igazgatás és ügyintézés kérdéseivel, javító szándékai azonban többnyire kudarccal jártak. E kudarcok az uralkodót arra késztették, hogy elképzeléseinek végrehajtására más eszközöket és módszereket keressen. Az uralkodó és a vármegyék viszonya 1784-re – főként a már említett nyelvrendelet és az összeírási rendelet okán – olyannyira megromlott, hogy II. József augusztus 30-án rendeletben tiltotta meg, hogy a vármegyék politikai ügyekben egymással levelezzenek és hozzálátott a megyék önkormányzatának felszámolásához, és a megyei igazgatás alapvető reformjának ki-

dolgozásához. Még 1784-ben dolgozta ki terjedelmes és átfogó tanulmányát „*Gedanken von der Verfassung des Königreichs Hungarn, und seines dermaligen Zustande*” (Gondolatok a Magyar Királyság alkotmányáról, s annak jelenlegi állapotáról) címmel.¹⁶ A mű körképet ad a magyar viszonyokról, s reformtervet ad e diagnózisra építve. Több fejezete foglalkozik a vármegyékkel, melyek rovására – konkrét esetekkel kapcsolatos korábbi intézkedéseiben – gyakran gúnyolódott, majd általánosítva is megfogalmazta lesújtó véleményét: „Az alkotmány legnagyobb hibája, hogy mindent – legyen az gazdasági, igazgatási feladat, de részben még az igazságszolgáltatási kérdéseket is – a generális kongregációkon intéznek el, és hogy az úgynevezett közösség (*communitas Statuum et Ordinum*) minden dologban kritizál, megvizsgál, fenntartásokkal él, így tehát minden megye egy önálló országnak és a megyei gyűlés valamiféle zavaros országgyűlésnek képzei magát.”¹⁷

A „Gondolatok”-ban több – a későbbiekben részletesen kidolgozott és végrehajtott – reform szükségessége is megfogalmazódott a vármegyei igazgatással kapcsolatban, így az örökös főispáni tisztség megszüntetése, a megyei tisztségviselők illetékességi területükön való állandó tartózkodásának szükségessége, a megyék nagyságának és a járások számának arányosítása, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztása stb. A művet áthatja az a felismerés, hogy az uralkodó rendelkezéseit csak egy erősen központosított hivatalnokgárda képes végrehajtani, amely nem veszi figyelembe a vármegyék nemességének általános vagy lokális érdekeit.

Az uralkodó felszólította gróf Esterházy Ferenc kancellárt, hogy mondjon véleményt a „Gondolatok”-ról. Esterházy választ gróf Bánffy György és gróf Pálffy Károly alkancellár, valamint Ürményi József és Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos bevonásával készítette el, a terjedelmes munkát a továbbiakban *Elaborátum*-nak nevezzük. (Teljes címe: „*Ausarbeitung über das System von Hungarn und die in selben einzuführenden Verbesserungen und Abänderungen*”).¹⁸

Az *Elaborátum* kidolgozói kiváló államférfiak voltak, előterjesztésükben felvázolták a reformok egyetlen járható útját, azaz, hogyan lehetséges a meglévő keretek felhasználásával, a látszatok megtartásával új helyzetet teremteni az országban és az államszervezet működésében. A hatalmas és gondos munka nem érte el célját, a császár nem vette magának a fáradságot az áttanulmányozásához. A Kancellária 1785. január 15-én terjesztette föl az uralkodóhoz *Elaborátumát*, s II. József már öt nap múlva így írt öccsének, Lipót toszkánai nagyhercegnek: „Ezek terjedelmes, idézetekkel támogatott értekezést nyújtottak be Hozzám annak bizonyítására, hogy jobb a visszaélések megbagyása, mint az általuk dicsőített alkotmány megváltoztatása.”¹⁹

Jellemző II. József kormányzati módszerére, hogy a Kancellária még be sem fejezte az *Elaborátum* kidolgozását, mikor gróf Esterházy Ferencnek megküldte az igazgatási és igazságszolgáltatási reformok megkezdésére vonatkozó legfelsőbb elhatározását „*Entwurf zur Verbesserung der Verfassung Hungarns*” (Tervezet Magyarország alkotmányának megjavítására) címmel. Döntése előtt így nem is volt

módja az ügyben illetékes Kancellária véleményének megismerésére és hasznosítására, ugyanakkor az eljárás sértő is volt mind a főkancellárral szemben, mind a Kancellária egészére nézve is. A tervezet vezérfonala a császár kedvenc ideája, az olcsó, ugyanakkor hatékony igazgatás megteremtése. Elképzelései szerint reformjával csökken a „*Schreiberey*” és érvényesül a „*Sparsamkeit*”.

A jelentősen megnövekedett állami feladatokat kisebb apparátussal kívánta elvégeztetni, mely ellentmondás eleve föltételezhetővé tette a kísérlet kudarcát. A tervezet jelentős új eleme volt a több megyét magukba foglaló kerületek létrehozása, melyek élén kerületi főispánok, más néven kerületi biztosok állnak. A kerületi rendszer megteremtését az uralkodó véleménye szerint az ország területi nagysága és a megyei szervezet hiányosságai indokolják.

Elképzelése szerint az országot nyolc kerületre kell felosztani. Komárom megyének a Duna főágának bal partján fekvő járásai, Győr és Esztergom megye azonos elhelyezkedésű része, valamint Pozsony, Trencsén, Turóc és Nyitra vármegyék képezték volna a nyitrai kerületet, Nyitra városával, mint székhellyel. Királyi biztosnak Izdenczy József kancelláriai tanácsos volt kiszemelve. A veszprémi kerületet, élén a Veszprémben székelő gróf Győry Ferencsel, ki ez idő tájt a Helytartótanács első tanácsosa volt, Győr, Komárom, Esztergom és Pest megyének a Duna jobb partján elterülő járásai, valamint Sopron, Moson, Vas, Veszprém és Fejér vármegye alkotta volna.²⁰

A kerületi rendszer gondolata már az előző évben megfogant a császár agyában, ki már 1784. november 1-jén utasította a Kancelláriát, hogy az oda átküldött katonatiszt térképébe rajzolja be a megyehatárokat és a mellékelt minta szerint készítsen kimutatást arról, hogy milyen az ország településeinek megyékbe, ill. járásokba való beosztása. Jellemző, hogy a gyanútlan Kancellária úgy vélte, hogy Őfelsége a törvényhatóságok létszám és fizetési adatait, esetleg a megyei pénztárak állapotát kívánja megismerni, s – biztos, ami biztos – válaszukban hosszadalmasan bizonygatták, hogy a vármegyei adó kivetésében, behajtásában és felhasználásában a legegyszerűbb és legpontosabb gyakorlat uralkodik.²¹

A megyék kerületbe osztása merőben mechanikusan történt, a lényeg a „*rendtelekítés*” volt, ily módon a lehetőség szerint területileg nagyjából hasonló nagyságú egységeket sikerült létrehozni. Igazán ünnepontás lehetett, amikor a Kancellária egyik okvetetlenkedő hivatalnoka legalázatosabban fölhívta Őfelsége figyelmét, hogy a pécsi kerületből ki méltóztatott felejtetni Baranya és Somogy megyét.²²

A Kancellária kérte az uralkodót, hogy ne szabdalja fel a megyehatárokat, s a kerületi biztosokra szakadó feladat nagyságával indokolva javasolta, hogy nyolc helyett tizenkét kerületet alakítsanak ki. (Komárom megye e szerint Sopron, Moson, Győr és Fejér megyével a győri kerületbe került volna.) A császár azt válaszolta, hogy „*Azt hiszem ... a kilenc kerületre tervezett beosztás ... elegendő lesz...*”.²³

A Kancellária nem tudta elfogadni az uralkodó döntését, amikor reform következtében jóformán minden megváltozik. Úgy tűnik a kérdés azon kevés ügy közé

tartozott, amiben lehetett II. Józseffel alkudni, esetleg megunta a huzavonát és végül „*érett megfontolás alapján*” – ugyanakkor minden indoklás nélkül – úgy döntött, hogy a kerületek száma 10 legyen.²⁴ Ennek értelmében jött létre a győri kerület Vas, Sopron, Moson, Győr, Veszprém, Komárom és Esztergom megyéből. A megyék eddigi, vagy újonnan kinevezett főispánjai az új rendszerben tényleges funkciót el nem látó „*névleges főispánok*” lettek. Ugyanakkor a kerületi biztosok, a „*tényleges főispánok*” (*fungentes supremi comites, wirkende Obergespänne*) jelentősen kibővített jogkört kaptak. Az alispánt kivéve jogukban állt, hogy javaslatot tehessenek valamennyi megyei tisztségviselő személyére, a közgyűlés csak az általa proponált háromszoros listáról választhatott. Az egyes megyék operatív irányítása az alispán kezébe került, kit az uralkodó jelölt ki a megyei közgyűlés által javasolt három személy közül.

A győri kerület királyi biztosává gróf Győry Ferencet nevezte ki II. József, ki 1785 és 1790 között egyúttal Komárom és Esztergom megye főispáni tisztét is betöltötte. Komárom megye alispánja 1786. május 8-tól 1790. március 18-ig Sissay Károly, másodalispánja Ordódy Mihály volt.²⁵

Az igazgatási reform további fontos részét képezte a megyei közgyűlések reformja. A császár úgy döntött, hogy a megyékben tisztújító közgyűlésen kívül, évente egyszer kerülhet sor megyei kongregáció összehívására, melyek csak az alábbi ügyekkel foglalkozhatnak: a hadiadó éves elszámolásának megvizsgálása és jóváhagyása, az ügyviteli jegyzőkönyvek felolvasásának meghallgatása, a büntető tabellák megvizsgálása és a megyei bíróság ülnökeinek megválasztása.

Érdekes lenne megtudni, hogy mennyi ideig tartott volna egy generális gyűlés, mikor csak az ügyviteli jegyzőkönyvek meghallgatása is 2500-3500 ügyirat lényegével ismertette volna meg a vármegye minden bizonnyal érdeklődő és türelmes nemességét. II. József azonban átvágta a gordiuszi csomót, s rendelkezésére a Helytartótanács 1785. április 2-án kihirdettette a megyegyűlések felfüggesztését. Ennek következtében valamennyi megyei tisztségviselő, az alispánt is beleértve, a kerületi biztos által kinevezett, ill. az alispán esetében javasolt és a császár által kinevezett hivatalnokokká vált.

Az igazgatási tevékenység megjavítása céljából mind az uralkodó, mind a Kancellária szükségesnek tartotta nagyjából azonos területű törvényhatóságok kialakítását, mely lehetőség szerint a lakosság száma, ill. az állami adóteher szempontjából is arányosítást jelentett volna.²⁶

Az ország egyes megyéi között jelentős különbségek voltak tapasztalhatók az igazgatási tevékenység valamennyi sférájában. Az ország legnagyobb (Bihar: 11 082 km²) és legkisebb (Torna 618 km²) területű megyéjének aránya megközelítőleg 1:20 volt.²⁷

Pest-(Pilis-Solt) vármegye területe majd tízszerese volt a szomszédos Esztergoménak. A nagy megyék egy-egy járása nagyobb volt, mint egy kisebb vármegye. A

megyei tisztségviselők száma azonban érthető módon nem igazodott az ellátandó feladatokhoz, így például Pest megyében e korban 323 000, ugyanakkor Esztergom megyében csak 37 000 ember ügyes-bajos dolgaival kellett foglalkozniuk. Ily módon Pest megyében 1 megyei tisztségviselőre 3 473, Komárom megyében 1 243, Esztergom megyében 1000 lakos jutott. Hasonló aránytalanságokat tapasztalhatunk akkor is, ha megvizsgáljuk, hogy a megye adófizető lakosságának mennyibe került az igazgatási apparátus fenntartása. Az említett példánál maradva: Pest megyében az egy lakosra jutó megyei adó összege 6, Komáromban 14, Esztergomban 20 dénár volt.²⁸

A megyék arányosítása háromféle módon is elképzelhető volt: a nagyobbak megosztásával, a kisebbek összevonásával, ill. e kettő kombinációjával. II. József-nél a takarékosági szempontok szinte minden esetben megelőzték a szavakban hirdetett reformcélokat, mint a gyorsaság és a hatékonyság, következésképpen, – mivel a törvényhatóságok számát mindenképpen csökkenteni és nem növelni vagy azonos szinten tartani akarták – a végrehajtás során kizárólag csak megye-összevonásokra került sor.

A megye-egyesítés végrehajtásának elveit meglehetősen késéssel, majd háromnegyed évvel az uralkodó döntése után, 1785 őszére határozták meg. A „*központi irányelveket*” a Kancellária tanácsosa, Pászthory Sándor dolgozta ki, s ezeket öt pontban foglalta össze.

Az első pont azt tartalmazta, hogy milyen kritériumok (pl. meglévő középületek, centrális elhelyezkedés, jó megközelítési lehetőség) alapján kell kiválasztani a megye székhelyét, ahol ezentúl a központi irányító apparátus működni és lakni fog. E téma fontosságát igazolja az a tény, hogy e korban a megyei igazgatásnak nem voltak állandó központjai, gyakori jelenség volt, hogy az igazgatási centrum a mindenkori alispán valamelyik birtoka volt, ill. a gyűléseket nem a megye valamelyik városában, hanem esetenként igen kis falujában tartották. E tény nem csupán a generális vagy partikuláris kongregációk alkalmával jelentett gondot – s így azok időtartamát is szükségszerűen szűkre szabta –, hanem arra sem volt mód, hogy a megyei tisztségviselők állandóan itt lakjanak, s így nem volt biztosítható az adminisztrációs tevékenység folyamatossága és az ügyek gyors elintézése sem. Általános gyakorlat volt, hogy a megyei tisztségviselők, akiket szokásosan a birtokos nemes-ség soraiból választottak, a megyegyűlésektől eltekintve saját birtokukon tartózkodtak, s érthetően nem a közügyekkel, hanem saját „*oekonomiá*”-juk irányításával foglalkoztak. Az irányelvek első pontja kimondja azt is, hogy amennyiben a földrajzi és egyéb megfontolások alapján kijelölt új állandó megyeszékhelyen nem állnak rendelkezésre a szükséges középületek, a főispánok készíttessenek tervekét és költségvetéseket ezek megépítésére, valamint tegyenek felhasználási javaslatot az összevonás által feleslegessé vált középületekkel kapcsolatban.

Az irányelvek második pontja a járásokkal foglalkozik. Fel kell tüntetni a járások számát, a tisztviselei gárda létszámát és megosztását is. Előírták, hogy a járás adó-

szedőjének és szolgabírájának ugyanazon a településen (a járás székhelyén) kell laknia, hogy a polgárok vonatkozó ügyeiket egyszerűbben intézhessék. Harmadjára fel kellett tüntetni a járáshoz (*districtus, Prozeß*) és a körzethez (*numerus*) tartozó községeket, a lakosság számát és a hadiadó összegét, hogy meg lehessen ítélni az új beosztással megkívánt arányosítás sikerét.

Negyedszerre a főispánoknak össze kell hasonlítaniok a régi és az új tisztségviselői létszámot és fizetéseket, hogy meg lehessen ítélni az összevonás sikerét takarékosági szempontból.

Az ötödik pont a kerületi főispánok egyéb feladatait sorolja föl, köztük a megyei levéltárak, börtönök, pénztárak egyesítését.

II. József a Kancellária ezen irányelveit változtatás nélkül jóváhagyta, s utasította a kancelláriát arra, hogy a kerületi főispánokkal a feladatot ezek alapján végeztessék el.²⁹

Komárom és Esztergom megye egyesítésének részletes tervét 1786-ban dolgozta ki gróf Győry Ferenc, a győri kerület főispánja. Javaslatait és intézkedéseit a Kancellária felterjesztése nyomán tárgyaljuk.

A két megyének összesen hat járása volt, amit Győry a megcélzott takarékoság jegyében soknak talált. Ugyanakkor Esztergom megye két járását nagyságuk miatt nem lehetett összevonni. Ha azonban megtartja a két eredeti járást, akkor a jóval nagyobb Komárom megyében legalább három járást kellett volna meghagyni. Győry úgy döntött, hogy eltekint a két megye közötti eredeti határtól és az egyesített megye területén négy járást alakít ki: Esztergom, Tata, Párkány és Komárom székhellyel.

1. Az esztergomi járás

A járás körzetének (*numerus*) székhelye Esztergom, vezetője az első alszolgabíró. A körzethez 14 helység tartozik, adója 7 464 forint 48⁶/₈ dénár, lakossága 10 892 lélek.

A 2. körzet székhelye Nagysáp, vezetője a főszolgabíró, ki a kvártélyházban nyer lakást. Ide tartozik 13 helység, adójuk 7 269 forint 64⁵/₈ dénár.

A 3. körzet székhelye Süttő, vezetője a második alszolgabíró, hozzá tartozik 13 helység, adója 7 731 forint 72²/₈ dénár.

2. A tatai járás

Az 1. körzet székhelye Tata, irányítja az első szolgabíró, kiterjed 18 helységre, adója 8 804 forint 66 dénár.

A 2. körzet székhelye Kocs, vezetője a második alszolgabíró, hozzá tartozik 14 helység, adója 10 623 forint 4¹/₈ dénár.

A 3. körzet székhelye Bana, a vezetője a főszolgabíró, aki 16 helységet irányít. Adója 10 623 forint 7⁴/₈ dénár.

3. A párkányi járás

Az 1. körzet székhelye Muzsla, ahol az első alszolgabíró lakik, aki 15 helységet irányít. Adója 8 808 forint $97\frac{4}{8}$ dénár.

A 2. körzetet Magyarszögyénből irányítja a főszolgabíró, ide 13 helység tartozik, melyek adója 9 509 forint $52\frac{1}{8}$ dénár.

A 3. körzet székhelye Bátorkeszi, irányítója a második alszolgabíró, ide 14 helység tartozik adója 9 782 forint $41\frac{1}{8}$ dénár

4. A Komáromi járás

Az 1. körzetet Bagotáról irányítja az első szolgabíró, kiterjed 13 helységre és adója 9 133 forint $66\frac{1}{8}$ dénár.

A 2. körzet székhelye Komárom, vezetője a főszolgabíró, felölel 16 helységet, adója 3 231 forint $91\frac{6}{8}$ dénár.

A 3. körzetet Ekecsről irányítja a második alszolgabíró, ide tartozik 16 helység, adója 2 602 forint $71\frac{6}{8}$ dénár.

Mérnöki jelentés alapján e két egyesített megye hossza 9 mérföld (egy fokra 15 mérföldet számítva), szélessége 6 $\frac{5}{8}$ mérföld. Területe 59 $\frac{5}{8}$ négyzetmérföld.

A Kancellária megállapítja, hogy a két megye egybeolvasztásával, az újonnan kialakított járási és körzeti beosztással mind a kincstár mind a polgárok érdekei érvényre jutnak, a járási székhelyek jól megközelíthetőek. Mivel a járások, ill. körzetek adója nem egységesíthető, ezért a körzeti főispán előterjesztését elfogadásra javasolja.

Az egyesített megyében ily módon 175 helység található, a hadiadó összege 94 337 forint $82\frac{4}{8}$ dénár. A legutóbbi katonai összeírás szerint Komárom megyében 103 413, Esztergom megyében 74 811 lakos élt, így az egyesített megyék lakossága 178 224 főt tesz ki.³⁰

Az új közigazgatási beosztásról első látásra kiderül, hogy egyetlen vezérlő elve az volt, hogy egy-egy járásba, ill. körzetbe lehetőleg azonos számú helység tartozék. Azt, hogy a pontosságot megelőzte a gyors intézkedés szem előtt tartása, kitűnik abból is, hogy a lakosság számát csak egyetlen körzetben adja meg. Arra, hogy az egyes járásokba és körzetekbe mely helységek soroltattak be, csak a székhelyről következtethetünk, de a tényleges adatok hiányoznak. A Kancellária nem vette észre Győrynek azt a hibáját, hogy a helységek megadott száma nem felel meg a tényleges állapotnak. Ha ugyanis a népszámlálásban községként (vagy városként) szereplő településeket összeszámolják, akkor az alatta marad a megadott 175 helységnek. Ha viszont a lakott *praediumokat* is ide vesszük, akkor ennél lényegesen nagyobb számot kapunk. Felmerül a kérdés, hogy ebben a helyzetben hogyan sikerült nyolcaddénár pontossággal kiszámítani az állami adó összegét.

Az egyesítés révén ugyanakkor létrejött egy, a kívánt nagyságot elérő megye, a körzetek kialakításával egyszerűbbé vált a hatóságokkal való kapcsolattartás, valamint voltak apróbb pozitívumai is, mint pl. Komárom megye exklávéjának (Lábatlan, Piszke) értelemszerű megszűnése.

A legfontosabb azonban az igazgatási apparátus „*karcsúsítása*” volt: míg 1780-ban a két megyében összesen 63 volt az általános igazgatás tisztviselőinek száma, ez 1786-ra 21 főre csökkent. (A műszaki-egészségügyi tisztviselők esetében ez az arány 15:10, a fegyveresek és egyéb alkalmazottak esetében 35:25.)

Ily módon a megyei igazgatási apparátus összfizetése, mely a két megyében 1780-ban összesen 19 987 forint volt, 1786-ra 11 340 forintra csökkent.³¹

A fenti összehasonlításból kitűnik, hogy jelentősen emelkedett a megyei tisztviselők fizetése, kérdés, hogy az így aktívabb tevékenységre ösztönzött apparátus hogyan tudott megbirkózni ilyen radikálisan csökkent létszámmal egyre növekvő feladataival.

Győry kerületi biztos előterjesztésének következő részében a megfelelő megyeszékhely kijelölésével foglalkozik, megjegyzi, hogy Komárom városában a megyének van vármegyeháza és egy kvártélyháza, valamint Szentpéteren is egy háza, de megyeszékhelynek egyik helységet sem tartja alkalmasnak, mivel télen a dunai átkelés, nyaranta pedig a gyakori árvizek és kiöntések nehezítik a megközelítést, ezenkívül is messze esett az új megye középpontjától. Győry érvei Komárom esetében nem tűnnek igazán meggyőzőnek – különösen további javaslatai tükrében, mivel a Duna kettéosztotta az egyesített megyét, a földrajzi akadály akár bal-, akár jobbparti székhely esetében adott volt. A város ugyanakkor, ha nem is a középpontjában, de nem is a peremén helyezkedett el az egyesített megyének. Bár sem Győry, sem a Kancellária előterjesztésében nem szerepel, de föltételezhetően Komárom elvetésében szerepet játszott a város épületeinek állapota, mely az 1763-ban, 1764-ben, 1765-ben és 1783-ban pusztító földrengés és az 1767-es és 1768-as tűzvész következménye volt. Ismeretes, hogy Mária Terézia a várost át akarta telepíteni a Duna jobb partjára, melyet a város a Vág közelsége, ill. a fakeskedelemben játszott szerepére hivatkozva utasított vissza. II. József 1768-ban járt Komáromban és naplójegyzeteiben emlékezett meg a város és a vár siralmas állapotáról. Ismerve a kerületi főispán és a megyei közgyűlés korántsem harmonikus viszonyát, Győry döntésében szerepet játszhatott esetleg az is, hogy így a megye északi részében nagyobb számmal élő nemesség számára megnehezítse – a jövőben esetleg mégis összehívandó – generális kongregációkon való részvételt.

Esztergomot, mint megyeszékhelyt azért veti el Győry, mert egyrészt a megyeháza igen szűkös, s ezért a megkívánt célra nem használható, másrészt a város a megye szélén, szinte a szomszédos Pest és Hont megyék sarkában fekszik.

Igazán megfelelő központnak Győry Neszmélyt vagy Almást tartaná, itt azonban nem áll rendelkezésre megfelelő épület a megyei levéltár, pénztár, valamint a tiszt-

viselők elhelyezésére, ezen kívül e falvaknak nincs olyan piaca sem, mely elláthatná a magisztrátus családjait.

Győry azért az egyesített megye székhelyének Tatát javasolja, mivel ennek központi a fekvése és rendelkezik mindazokkal a feltételekkel, melyek a megye politikai igazgatási centrumának ide helyezését indokolják. Tatán található két megvásárolható ház is, nevezetesen a Both-féle és a Deák-féle (mindkettő a Kocsi utcában), melyek kis fáradsággal átalakíthatók lennének a levéltár és más hivatali helyiségek számára. (Komárom vármegye levéltára az 1763-as földrengéskor megrongálódott megyeházából még ugyanazon évben Tatára költözött.)³³ A Deák házért legutóbb 5 000 forintot kértek, de ezt még Győry sem fogadta el, hanem utasította az alispánt, hogy mind e házról, mind más esetleg szóba jöhető épületekről tegyen jelentést. Úgy reméli, hogy az uradalom segítségével vagy e kettő, vagy más házak megvásárolhatók lesznek és azokban a szükséges helyiségek kialakíthatók a megyei igazgatás számára.

A Kancellária Komárom és Esztergom tekintetében egyetértett Győry érvelésével. Almás és Neszmély esetében pozitívumként említik meg, hogy a Bécs-budai országút mentén fekszenek, utóbbinak postaállomása is van, helyzetük centrális. Ugyanakkor hiányoznak a megyei igazgatás elhelyezésére szolgáló épületek, s habár gróf Zichy Miklós, a két falu földesura úgy nyilatkozott, hogy a megyeszékhely ide helyezése esetén minden segítséget megad, mégis a szükséges épületek felépítése olyan nagy költségekkel járna, hogy ezt a megoldást el kell vetni.

Ily módon a Kancellária egyetért Győry javaslatával, nevezetesen a székhely Tatára helyezésével, mivel itt adottak a szükséges feltételek. A város ugyan nem rendelkezik postaállomással, de a legközelebbi csak egy órányira van, és a postakapcsolatot sem folyók, sem helyek nem nehezítik, s az minden évszakban fenn tartható.

A városban vannak egynémely egyházi épületek, melyek esetleg a megyei igazgatás elhelyezésére alkalmasak lehetnének, de e pillanatban erről még nem lehet véleményt alkotni. Ezért utasítani kell a kerületi főispánt, hogy az említett két ház ügyét újra vizsgálja meg, s vonatkozó javaslatát az átalakítás költségeinek feltüntetésével küldje meg. Amíg ez ügyben legfelső helyen döntés nem születik, az említett főispánnak azt a kompromisszumot javasolják, hogy a megyei hivatalok tatai elhelyezését bérelt épületekben oldja meg.³⁴

A megye számára megvásárolandó tatai épületekről hónapokon keresztül nem született döntés. Gróf Győry Ferenc 1787 elején kerületében egyházi épületek igénybe vételét javasolta, így Sopronban a dominikánusok, Győrben vagy a karmeliták, vagy a ferencesek kolostorában gondolta elhelyezni a megyeházát. Komárom-Esztergom megye igazgatási apparátusa számára a tatai piarista rendházat vélte megfelelőnek február 28-án kelt felterjesztésében.³⁵

A tatai javaslat igen meglepő, hiszen míg az előző három esetben feloszlott szerzetesrendek épületeiről van szó, ugyanakkor a kegyesrendiek működő tanító rend volt.

A Kancellária április 12-én a soproni és győri rendházak kérdését a Hétszemélyes Tábla véleményének csatolásával döntésre az uralkodóhoz terjesztette fel.³⁶ Tata esetében még 1788-ban sem született felterjesztés a Kancellária részéről, még ekkor is az egy évvel azelőtt a Helytartótanácsból bekért alapítólevélre vártak.³⁷

Időközben tervek születtek a feleslegessé vált megyei épületek hasznosítására. Győry 1787. március 20-án javasolta, hogy a tisztviselők a megyei kvártélyházakban lakhassanak. A Kancellária a javaslatot támogatólag megküldte a Helytartótanácsnak, miszerint ezek továbbra is megtartandók megyei tulajdonban, s a fő- ill. alszolgabírák, számvevők, a levéltáros s más tisztviselők lakásául hasznosítandók. Legfelső helyről kért döntést a volt esztergomi megyeháza ügyében. Javasolták, hogy ezt vagy adják el és a befolyt összeget a Tatán megvásárolandó megyeház költségeire fordítsák, vagy itt helyezték el a katonai nevelőintézetet, mely jelenleg évi 150 forintért bérelt épületben van.³⁸

Az 1786-ban végrehajtott megye-egyesítés után két évvel ily módon megállapítható, hogy az ezzel kapcsolatos intézkedések jelentős részét még nem hajtották végre, inkább csak újabb tervek és elképzelések születtek. Köszönhető ez egyrészt annak, hogy a kerületi rendszer megteremtésével a megyei igazgatás tényleges irányító szerepének jelentősége csökkent, másrészt betudható ez a végrehajtásért felelős szervek és személyek halogató taktikájának is. A közigazgatási reform által érintett területekről valószínűleg nem álltak rendelkezésre pontos adatok, ill. ezek megbízható megállapítására az egymást követő különböző és rövid határidőn belül választ váró uralkodói utasítások nem is adtak módot. Jellemző, hogy pl. a Kancellária által 1786-ban készített két felterjesztésben az egyesített megye igazgatási szervezetének létszám és kereseti adatai egymáshoz viszonyítva esetenként az egyharmadot is meghaladó eltéréseket mutatnak.³⁹

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a különböző kérdésekre adott válaszok – a több mint száz évvel később Mikszáth Kálmán által megörökített vármegyei gyümölcsfa-statisztikához hasonlóan – inkább íróasztal mellett született spekulációk, mintsem tényleges felmérések eredményei lehettek.

Az 1787. december 2-án megindult török háború elvonta a császár figyelmét attól, hogy a közigazgatási reform tényleges végrehajtását ellenőrizze, a hazai dicasteriumok és kerületek, ill. megyék pedig ezáltal lehetőséget kaptak, hogy eddig is megfigyelhető halogató magatartásukat immár szabadabban érvényesíthessék. Ily módon a számos elemében megkérdőjelezhető és hagyománysértő, ugyanakkor sok területen ésszerű és szükséges reformokat, a közigazgatás hatékonyabbá tételét célzó terv megvalósítása torzóban maradt, ill. a császár halála után a vármegyei közigazgatás a korábbi állapotok restaurálását végezte el.

II. Józsefnek élete végén meg kellett érnie reformintézkedéseinek – így a közigazgatás új alapokra történő helyezésének – kudarcát, melyért nem csekély mértékben ellentmondásos személyisége volt okolható. Kudarcot jelentett ez ugyanakkor a reform elveit helyeslő és konstruktívan támogató, ezeket csupán a reális megvalósítás érdekében módosítani kívánó magyar hívei számára is. E kudarc leg-súlyosabb következménye az volt, hogy a valóban szükséges közigazgatási reformok esetenként évszázados késéssel valósultak csak meg, ill. – elég ha csak a körzeti rendszer és a jövőben kialakítandó régiók egyező elemeire gondolunk – napjainkra is csak tervként jelentkeznek.

A továbbiakban még két alkalommal merült föl, az I. és a II. világháború után, az az elképzelés, hogy az egyesített Komárom-Esztergom megye székhelyét Tatára helyezték. Habár a területi változások következtében 1786-hoz viszonyítva ennek hasznossága még nyilvánvalóbb volt, ezt – a 18. század végéhez hasonlóan – e két esetben is nem érdemi megfontolások, hanem aktuálpolitikai döntések alapján vették el.

Jegyzetek

- ¹ OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2385. Közli: HAJDU 1982, 481.
- ² Uo. 479.
- ³ MOLITOR 1987, 398.
- ⁴ *Nyugta után mindenbol mégfényesb a világa.* U.o. 403.
- ⁵ H. BALÁZS 1989, 1121.
- ⁶ MOLITOR 1987, 105-117., 130., 281.; MARCZALI 1989, 383-452.
- ⁷ MOL A-39: 5996/1785.
- ⁸ HAJDU 1982, 205-206
- ⁹ Uo. 280.
- ¹⁰ RÁTH-VÉGH 1977, 789.
- ¹¹ Uo. 790.
- ¹² A későbbi császár már ifjúkorában is élénk érdeklődést tanúsított a környező világ számtalan jelensége iránt, ezen érdeklődési körből azonban kimaradt a női nem, miért is az udvari nép háta mögött „Egyiptomi József”-nek nevezte. A nemcsak a politikában, hanem a családi életben is egyeduralkodóként fungáló Mária Terézia parancsára azonban 19 éves korában frigyre kellett lépnie XIV. Lajos ükunokájával, Fülöp bourbon-pármái herceg leányával, Mária Izabellával. A dolog váratlanul jól indult, még nevelője Batthyány Károly szerint is. (Az ősi magyar név ne tévesszen meg senkit, köztudott volt, hogy Batthyány Szavojai Jenő természetes fia. „Eugens Erbe” – mondotta volt Mária Terézia, mikor Batthyány bajorországi sikereiről értesült az osztrák örökösödési háborúban.) Batthyány gróf (1764-től herceg) azt írta, hogy olyasmi történt zárkózott természetű neveltjével, amit lehetetlennek gondolt volna: fülig szerelmes lett. Rövid házasságukat (Izabella három évvel a házasságkötés után himlőben meghalt) azonban némileg beárnyékolta az a sajnálatos tény, hogy az ifjú hitves nem férje, hanem annak húga, Mária Krisztina iránt lobbant heves szerelemre.
- A dinasztikus érdekektől vezérelt Mária Terézia úgy döntött, hogy elsőszülött fiának gyorsan újra kell nősülnie. Külpolitikai és felekezeti megfontolások alapján a szász Kunigunda és a bajor Mária Jozefa hercegnő között engedett választást. A Kunigundával való „*váratlan*” találkozást egy teplici vadászaton rendezték meg. József elismerte ugyan, hogy a kiszemelt ara igen jól üli meg a lovat, azonban olyan sovány, mint egy meszelőpózna, az orra nagy és horgas, s ráadásul csinos kis szakállá is van. A további botrányt elkerülendő a császárné a következő háztűznézőbe immár nem fiát, hanem bizalmasát, Dietrichstein Károly grófot küldte. A gróf meglehetősen szkeptikus beszámolót írt az uralkodónak: „*Be kell vallanom, Felség, ha önmagamról lenne szó és szabadon cselekedhetnék, én bizony sem Kunigunda, sem Jozefa offenségét nem választanám, de ha kést szegeznének a torkomnak és mindenáron el kellene az egyiket vennem, hát isten neki, mégis inkább a bajor hercegnőt választanám, lévén, hogy ennek legalább alapos melle van.*” Mária Jozefa így tehát „*mellbedobással*” győzött ugyan, férje azonban őszinte undorral és megvetéssel kezelte, s szemmel láthatóan megkönnyebbült, mikor nem egészen két évnyi házasság után egy újabb himlőjárvány a második hitvest is sírba vitte. GRÖSSING 1994, 134., 149.; SUPKA 1986, 268-271.
- ¹³ Maga az elnevezés arra a cselekményre utal, melynek során a vőlegényszámba menő legény éjszaka bemászik az ablakon át a leány szobájába. A szokás afféle próbaházasság volt, mely a mindent előszeretettel rendszerező német tudomány, így például F. C. J. Fischer 1780-ban megjelent „*Ueber die Probenächte der teutschen Bauernmädchen*” c. munkája, két időrendi szakaszra oszlott. Az ún. „*Kommnacht*” során a pár beszélgetéssel tölti az időt, s igyekszik egymást kiismerni. Ha kölcsönösen elégedettek, akkor sor kerül az ún. „*Probenacht*”-ra. A szokást hagyományosan a szülők beleegyezésével gyakorolják, s általában házassággal végződik.
- RÁTH-VÉGH 1975, 299-301.
- ¹⁴ ZÖLLNER 1998, 250.

- ¹⁵ BOROVSZKY é.n., 492-493.; FÉNYES 1848, 60.
- ¹⁶ HAJDU 1982, 104.
- ¹⁷ Uo. 126.
- ¹⁸ Uo. 108-111.
- ¹⁹ Uo. 156.
- ²⁰ Uo. 158-161.
- ²¹ Uo. 106-107.
- ²² Uo. 161.
- ²³ Uo. 168.
- ²⁴ Uo. 176-177.
- ²⁵ BOROVSZKY é.n., 500.; FÉNYES 1848, 60. szerint az első alispán Bossányi András volt.
- ²⁶ HAJDU 1982, 188.
- ²⁷ Uo. 9-11.
- ²⁸ Uo. 486-493.
- ²⁹ Uo. 277-279.
- ³⁰ MOL A-39: 2953/1786.
- ³¹ HAJDU 1982, 500.
- ³² BOROVSZKY é.n., 142., 491.
- ³³ KOSÁRY 1970, 325.
- ³⁴ MOL A-39: 2953/1786
- ³⁵ MOL A-39: 4210/1786.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ MOL A-39: 10142/1786.
- ³⁸ MOL A-39: 4498/1787.
- ³⁹ MOL A-39: 2953/1786., ill. MOL A-39: 14700/1786.

Levéltári források

MOL A-39: Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancellária Levéltára. Acta generalia.

Irodalom

BOROVSKY é.n.

BOROVSKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Bp. é.n.

FÉNYES 1848

FÉNYES Elek: Komárom vármegye. Pest 1848.

GRÖSSING 1994

GRÖSSING, Sigrid-Maria: A Habsburgok szerelmi krónikája. Bp. 1994.

H. BALÁZS 1989

H. BALÁZS Éva: A nyolcvanas esztendőkről drámája. In: Magyarország története 1686-1790 (szerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv) Bp. 1989.

HAJDU 1982

HAJDU Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982.

KOSÁRY 1970

KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1970.

MARCZALI 1989

MARCZALI Henrik: Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Congressusig (1711-1815). In: A magyar nemzet története (szerk.: Szilágyi Sándor) VIII. Bp. 1989.

MOLITOR 1987

MOLITOR Ferenc: II. József a császári Don Quijote. Bp. 1987.

RÁTH-VÉGH 1975

RÁTH-VÉGH István: Szerelem, házasság. Bp. 1975.

RÁTH-VÉGH 1977

RÁTH-VÉGH István: Hatalom és pénz. Bp. 1977.

SUPKA 1986

SUPKA Géza: Habsburg krónika. Bp. 1986.

ZÖLLNER 1998

ZÖLLNER, Erich: Ausztria története. Bp. 1998.

Tata in den Verwaltungsreformen von Josef II.

János Fatuska

Die Studie behandelt die Verwaltungsreformen von Josef II. hinsichtlich auf Tata. Josef II. beschäftigte sich im Prinzip schon in dem Jahre 1781 herausgegebenen Handbillet mit der Rationalisierung des Verwaltungswesens. Er verbot 1784 in der Sprach- und Konskriptions-verordnung das Briefwechseln zwischen den Komitaten in politischen Angelegenheiten. Er begann die Selbstverwaltungen der Komitate aufzulösen und die grundsätzlichen Reformen der Komitatsverwaltung auszuarbeiten. Noch in diesem Jahr verfertigte er sene umfangreiche und umfassende Studie mit dem Titel: *Gondolatok a magyar Királyság alkotmányáról, s annak jelenlegi állapotáról*. 1875 gab er seinen größten Entschluß unter dem Titel *Tervezet Magyarország alkotmányának megjavítására* heraus. Diesem Entwurf nach muß das Land in 8 Bezirke aufgeteilt werden. Zuletzt entstanden 10 Bezirke, darunter der Graner Bezirk, zu dem auch die folgenden Komitate gehörten: Vas, Ödenburg, Moson, Raab, Veszprém und Komorn. Der Obergespan eines Komitats hatte in diesem System keine effektive Funktion, die übernahm der Distriktkomissar. Noch in diesem Jahr wurden die Grundsätze und Vorschläge für die Vereinigung der Komitate ausgearbeitet. Das war wegen der von einander wesentlich verschiedenen Komitatsgrößen und der daraus entstehenden Disproportionen hinsichtlich des Steuerzahlens begründbar.

1786 wurden die Komitate Gran und Komorn vereinigt. In dem vereinigten Komitat wurden 4 Landkreise, in einem Landkreis 3 Distrikte gebildet. Zu einem Distrikt gehörten 13-18 Gemeinden. Der 2. Landeskreis des Komitats war der Tataer. Die 3 Kreisstädte waren Bana, Kocs und Tata. Zu der letzten gehörten 18 Siedlungen. Nach der Vereinigung kam ein, die gewünschte Größe erreichter Komitat zustande. Mit den Kreisen wurde einfacher, die Verbindungen zwischen den Behörden aufrechterzuhalten. Die Gesamtzahl des Verwaltungsapparates verminderte sich, was eine erhebliche Ersparnis ergab. Distriktkomissar Graf Ferenc Győry fand die ehemaligen Komitatsstädte (Gran und Komorn) für den Komitatssitz des vereinigten Komitats nicht geeignet. Er empfahl dafür Tata, womit auch die Hofkanzlei einverstanden war. Für das Komitatsarchiv und die anderen Institutionen wollte man die Hänser, die in Besitz der Familie Both und Deák waren, kaufen. 1787 schlug Győry vor, das Tataer Piaristen Ordenhaus für die Komitatsverwaltung zu beanspruchen. Es wurden schon Entscheidungen über die Gebäude der aufgelösten geistlichen Orden getroffen. Aber im Fall Tatas wollte man an dem funktionierenden Orden dieses Unrecht begehen. Tatsächliche Maßnahmen wurde in dieser Angelegenheit nicht getroffen, denn der Krieg gegen die Türken am Ende des Jahres 1787 lenkte die Aufmerksamkeit des Kaisers von der Überprüfung der Reformne ab. So hatten die Komitate die Gelegenheit ihre bis herige verzögerte

Haltung weiterhin zur Geltung zu bringen. Nach dem Tod des Königs stellte die Komitatsverwaltung den früheren Zustand wiederher.

Josef II. hatte die meisten Konzeptionen unter den Habsburgern. Während seiner 10 Jahre langen Herrschaft gab er Tausende von Edikten aus, mit denen er sowohl in der Privatsphäre seiner Untertanen als auch in der obersten Landesverwaltung Reformen einführen wollte. Der Kaiser - der treu zu seinen Ansichten und sich selbst war - unternahm von Anfang an das Unmögliche. Er war zugleich ein aufgeklärter und absolutistischer Herrscher. Wegen dieser Diskrepanz war sein ganzes System zum Scheitern verurteilt. Er wollte das ererbte feudalistische System nicht konservieren, denn er war radikalisch aufgeklärt. Gleichzeitig würdigte er den Demokratismus der Aufklärung gegen die Monarchie nicht. Er konnte nicht erkennen, daß das Recht der Gleichheit vor dem Gesetz auch in die politische Sphäre ausgedehnt werden kann. Seine widersprüchliche Persönlichkeit hinderte ihn in der Durchführung und Festigung seiner Reformen.

Seine Gefügigkeit ist aber unumstritten. Sicherlich war er der Habsburger, der die meisten Informationen über den Zustand seiner Länder hatte, was zum Teil den von ihm und den anderen Quellen verlangten, vorher unvorstellbar vielen Berichten zu danken ist. Andererseits reiste er viel, um sich an Ort und Stelle über die Angelegenheiten informieren zu lassen.

Josef II. hatte mit vielen seiner Beamten ambivalente Beziehungen, obwohl er sich bei der Durchführung seiner Reformen auf sie hätte stützen müssen.

Die Beamten der königlichen Kanzlei und der anderen Dicasterien - die in der Durchführung der Reformen eine große Rolle spielten - waren gut gebildet. Sie waren Fachleute mit Führung - und politischen Erfahrungen. Sie haben um die für sie wichtig gehaltenen Zwecke zu erreichen, versucht, sich den Zielen des Herrschers der ungarischen Realität zu nähern. Ihre vergeblichen Bemühungen richteten nicht nur die Beziehungen zwischen dem Herrscher und die ungarischen Beamten zugrunde, sondern sie provozierten den Mißerfolg des größten Teils der Reformen hervor.

The town of Tata in the administrative reforms of Joseph II. (1785 – 1786)

János Fatuska

The essay studies the administrative reforms of Joseph II. and their relations to Tata. The sovereign studied in principal the racionalization of the administration in the *Handbillet*, the document that was addressed to the chief of the government authorities in 1781.

The language and the census decree that were published in 1784 prohibited the counties from the correspondence with each other in political affairs. He also set for putting an end to the self government of the counties and started to work out the basic forms of the counties' administration. Back in 1784 he worked out his lengthy and overall study titled *Gondolatok a magyar Királyság alkotmányáról, s annak jelenlegi állapotáról* and in 1785 he published his main decision titled *Tervezet Magyarország alkotmányának megjavítására*. According to the *Tervezet* the country had to be divided into eight districts. After all, ten districts had been made and among them there was the district of Győr including Vas, Sopron, Moson, Győr, Veszprém and Komárom counties. In the new system, the high-sheriffs did not have distinctive functions, their duties had been taken over by the district commissioners. Back in this year the principles and proposals for unifying the certain counties were also worked out. The considerably different size of the counties and, for this reason, their inequality in the number of inhabitants and in the tax system had given grounds for the above mentioned acts. In 1786 Komárom and Esztergom counties were joined. Four districts had been formed in the joined county and each district had been given three zones including from thirteen to eighteen communities.

The district of Tata had become the second one in the county. Bana, Kocs and Tata had become the chief towns of the three zones. Eighteen communities belonged to Tata. By this union a required size county had been established, by forming the zones, having connections with the authorities had become simpler and the size of the administrative apparatus had been reduced. This process had made some significant savings. Neither the formal two chief towns nor the other suggested ones were considered suitable by Count Ferenc Győry, the district's commissioner. He offered Tata for the place of the chief town and with this suggestion the chancellery also agreed. They wanted to buy the houses, which were in possession of the Both and Deák families, for the county archives and for other institutions. In 1787 Győry suggested that they should make use of the Piarist Convent in Tata for the county administration. There had already been a decision about making use of the dissolved monastic orders for similar purposes. However, in the case of Tata they wanted to decide on an active scholastic order. But they did not take any steps in the case and the Turkish war that began at the end of 1787

diverted the emperor's attention from the supervision of the reform's executorial process. That was the cause that made it possible for the counties to go on with their wait-and-see policy. After the death of Joseph II. the county administration restored the former state of things.

Joseph II. was the most of-vision Habsburg sovereign. During his ten-year reign he issued thousands of decrees that demanded reforms touching upon his subjects' private lives and the high offices of the state as well. The emperor – remaining true to his principles and also to himself – was from first to last attempting the impossible. He was an enlightened and an absolutistic sovereign at the same time and due to this duality his whole system was sentenced to failure. He did not want to keep up the inherited feudal system since he was radically enlightened. However, he could not ignore the anti-monarchic democracy appearing in enlightenment and the extension of equality before the law to the political sphere, which was otherwise his own conviction. His contradictory personality prevented him from executing and strengthening his planned reforms. His good intention is indisputable. Without doubt he was the one from the Habsburgs who possessed the most information about the conditions of his countries. It was owing partly to the huge amount of reports that had been demanded by him. These data had been reported by the central government authorities or derived from other sources. On the other hand it was owing to his wish to travel a lot, so that he could be informed about as many cases on the spot as it was possible.

Joseph II. was on ambivalent terms with his top level officials who he should have relied on during the execution of his reform ideas. The staff members, working for the Royal Chancellery and for the central government authorities, who otherwise were playing an important role in carrying out the reforms, were mostly well-qualified and had outstanding experience as leaders and politicians. They attempted to draw the emperor's purposes near to the Hungarian reality because they were thinking of the ideas as if these thoughts had been necessary and attainable. Not only had the relationship between the emperor and his officials in Hungary been demoralized by the vain efforts but also these efforts had foreshadowed the failure of the most reforms.

Falu vagy mezőváros? (Visegrád a 18. században)

Magyar Eszter
(Budapest)

A kérdésfeltevésre adható válasz, az, hogy a hajdani királyi székhely a török hódoltság után mely típusú településekhez sorolható a valóságban, hosszú fejlődési folyamat eredményét összegzi.

Visegrád sűrűn váltogatta földesurát, volt kamarai, magánföldesúri, majd megváltozott körülmények között egy nagyobb uradalom részeként ismét kincstári birtok, és történetében egymást követték azok a fejlemények, amelyek a települést a falu, majd a mezővárosi lét felé sodorták.

Visegrádot 1684 június 13.-án szabadította fel a török uralom alól a Lotharingiai Ferenc vezette mintegy 40 ezer fős szövetséges hadsereg a Buda visszafoglalására irányuló hadjárat egyik előkészítő hadműveleteként. Mivel a városban és a várban csak török helyőrség és lakosság tartózkodott, a hadak elvonulása után a település romokban, lakatlanul állt. A magyarok már korábban elszéledtek, itt nem volt a későbbiekben sem semmiféle lakosság-kontinuitás. A felszabadított város korábbi civitás rangját már a 17. században elvesztette, a továbbiakban jogi állása mezőváros volt.

Mezővárosként említi valamennyi kamarai, vármegyei és magánföldesúri forrás. A 18. századi eredetű összeírások és az első statisztikák is a mezővárosok között tartják számon, Bárándy nem is a leghátrányosabb jogállású úrbéres, hanem a bérlős mezővárosok közé sorolja.¹ De ha a 18. század végén összevetjük Visegrád jogi, gazdasági és társadalmi valóságát a mezővárosi rangtól elvárható funkcióval, úgy látjuk, hogy a település ekkor már a városiasodásnak semmi jelét sem mutatja. Visegrád helyzetét a hozzá hasonló természet- és gazdaságföldrajzi körülmények, de nem a kamara, hanem más földesúr fennhatósága alatt élő szomszédos falvakéval összehasonlítva, úgy látszik, hogy nem sok minden különbözteti meg ezektől a falvaktól. A lakosság létszáma nem nagyobb, a település kereskedelmi élete nem élénkebb, ipara nem fejlettebb a környező falvakénál. A Duna-kanyarban voltak olyan jobbágyfalvak, amelyek az iparosok lakosságához viszonyított számát, és az ipar szerkezetét tekintve iparosodottabbak voltak Visegrádnál. (Pl. Dunabogdány és a szintén *caput bonorum* státusú Pilismarót.)² Nem tér el Visegrád helyzete lényegesen szomszédaitól az úrbéres terheket, a falusi önkormányzat jogi és gazdasági lehetőségeit tekintve sem. A 18. században Visegrád nem közigazgatási (birtokigazgatási), nem egyházi és nem kulturális központ. A mezőgazdasági termelés számára környezeténél is kedvezőtlenebb természeti adottságai pedig nem teszik lehetővé, hogy más Pest megyei mezővároshoz hasonlóan gazdasági felemelkedését a gabona- vagy a szőlő- és bortermelésre és kereskedelemre alapozza. Igaz,

hogy ezt a hátrányát ellensúlyozza az erdőgazdálkodás és fakereskedelem, amelyhez természeti adottságai kifejezetten kedveznek.

Visegrádot a környékbeli jobbágyfalvak sorából múltja emeli ki, bár a vár romjainak a 18. században nem tulajdonítottak semmi jelentőséget. A város az Anjoukorban királyi székhely volt, a Fellegvár tövében a középkori városi követelményeknek megfelelően fallal körülvett város alakult ki. A királyi palota I. Mátyás idejében kapta meg Európa-hírvű szépségét és végső formáját. A király Visegrádnak, mint egyik kedvelt tartózkodási helyének városi rangot is adott. A török háborúk idején a vár kedvező stratégiai fekvése miatt fontos szereppel bírt, másfél évszázad alatt többször cserélt gazdát.³

1688-ban a bécsi udvari kamarai bizottság látogatása idején a vár már romokban állt, hasonlóan a városhoz, bár utóbbinak hajdani szépsége még romos állapotban is feltűnt az összeíróknak. Később a középkori város és palota romjait elborította a törmelék.⁴ 1688-ban a település még lakatlan volt. Bél Mátyás az új mezőváros lakóházait és egészét látva 1734-ben kétségbe vonta azt is, hogy állt-e itt valaha egyáltalán a hajdan megcsodált palota. Bél leírása nyomán terjedt el a köztudatban az a tévhiedelem is, hogy 1701-ben a várat a kuruc háborúk miatt végleg felrobbantották, valamint az a vélemény, hogy a vár és a palota középkori faragott köveit a környékbeli lakosság széthordta és építőanyagként használta fel. Ezeket a hiedelmeket a régészeti feltárások nem igazolták. Nincs régészeti nyoma a vár felrobbantásának, amely 1701-ben már romossága miatt sem jelenthetett volna veszélyt a császári csapatoknak. A régi visegrádi parasztházak lebontása, vagy átépítése alkalmával sem találtak annyi faragott követ, amely megmagyarázta volna azt a rejtélyt, hogy hová lett város és a díszes palota nagy mennyiségű hajdani építőanyaga. Az viszont bizonyos, hogy az a budai kamarai adminisztráció birtoklása és a Starhemberg uralom idején a köz- és az uradalmi épületek helyreállításánál felhasználták a középkori alapokat, romokat.

A budai kamarai adminisztráció az 1688-ban még lakatlan mezőváros számára betelepítő levelet adott ki, amely az újonnan megtelepülőknak néhány év robot- és tizedmentességet ígért a további intézkedésekig. A betelepítő levél tehát csak általános felhívást tartalmazott és semmi konkrétumot nem rögzített az új telepesek tényleges életkörülményeire, nemzetiségére, kedvezményeire és későbbi szolgáltatira vonatkozóan.⁵ Egyes források szerint a kamara néhány korábban töröklakta helységbe – mint amilyen Visegrád is volt –, németeket akart betelepíteni, nehogy a volt végvári katonák szállják meg őket, mint pl. tették ezt Zsámbéknál. Visegrádot a komáromi várkatonák veszélyeztethették, hiszen 1641-ben a visegrádi uradalom a komáromi vár tartozéka volt. A betelepülés pontos idejéről és körülményeiről nem maradtak fenn adatok. A vármegyei jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1692-ben kezdték megszállni. Az 1696. évi országos összeírás szerint Visegrádon már 28 jobbágy és néhány zsellér lakott, új jövevények, akik különböző helyekről érkeztek ide. A friss

megtelepedésre utal az, hogy a lakosoknak még semmi vetésük sem volt és szőlőt sem fogtak, ellentétben a szomszédos kontinuous falvakkal.

1698-99 táján hatalmas változás következett be a település életében, megcsillant a várossá válás (lehetősége). Visegrád határában ércet reméltek, és a kamara bérbe adta a települést egy vegyes összetételű bányatársaságnak, amelyben komáromi, esztergomi és máshonnan való várkatonák, szabad kismesek, kamarai alkalmazottak, győri, komáromi városi polgárok és ismeretlen társadalmi állású személyek egyaránt előfordultak. A bérlet először három évre szólt, de a kamarának további tervei voltak. A lakosság létszáma 49 „jobbágyra” (bányász?), és majdnem ugyanannyi házatlan zsellérre ugrott fel. A határban bányát is nyitottak, valószínűleg nemesfém után kutatva, de nem lehet tudni, hogy pontosan mit bányásztak.

A bérlet hamar megszűnt, az ok: vagy az ércutatás volt eredménytelen vagy a kamara félt a város elvesztésétől, mindenesetre Visegrádnak más jövőt szántak, elzálogosították gróf Ernst Rüdiger Starhemberg hadvezérnek és örökösének. A gróf a Visegrádi volt koronauradalomból egy kicsiny, négy településből álló birtoktestet kapott. Visegrád mezőváros *caput bonorum*, tartozékok: Nagymaros mezőváros, Kisoroszi és Kismaros jobbágyfalvak. Az uradalom a 18. század folyamán Zebegény és Kóspallag újonnan telepített jobbágyfalvakkal egészült ki.⁶ Visegrád lakosságának nagy része, a bányászathoz kapcsolódó népesség eltávozott, helyükbe a Német Birodalomból svábok (az 1710-es években beköltözöttek a Dillingen melletti Duna-parti kistelepülésekről), ismeretlen helyekről magyarok és szlávok léptek. Az 1710-es évek elején a lakosság 40%-a még magyar, származási helyüket az 1712 óta vezetett anyakönyvek a németekkel és a szlávokkal ellentétben egyáltalán nem tüntették fel. A szinte évenként készített vármegyei és országos összeírások és az anyakönyvek azt is elárulják, hogy a korán beköltözött magyarok gyökeret vertek a helységekben, de a sváb és bajor telepések között gyakori volt az elköltözés, fluktuáció. Egy-két anyakönyvi bejegyzésben szerepelnek, de az összeírásokba legtöbbször bele sem kerülnek. Az élénk mozgolódás, helykeresés valamennyi Buda környéki korai sváb betelepítésű falura érvényes. Visegrád esetében hozzájárult ehhez, hogy a kezdetben cívisnek nevezett, zömében iparosokból álló lakosság csalódott, hiszen nem városba, bányavárosba került, megszálló szerződésüket Starhemberg jószágkormányzója elvette, és jobbágyfaluként kezdte kezelni a települést, bevezetve a korábbi egyösszegű adózás helyett a cenzust és a robotot.⁷

A visegrádi lakosság már stabilnak tekinthető magja az 1730-as évekre állt össze (mint azt Bél Mátyás is helyesen állapítja meg): 1736-ban már 65 háztartást írt össze a vármegye, az uradalom ennél jóval többet. A nemzetiségi megoszlás: 21 magyar, 33 német 11 szláv nevű személy, két belga származású család (valószínűleg a visszafoglaló háborúk után maradtak itt).⁸ A német nemzetiségűek, ill. nevűek között ekkor jelennek meg az osztrák iparosok, elsősorban Alsó-Ausztriából.

1755-re a kamarai birtokvissszaváltás idejére a lakosság létszáma lényegében már elérte azt a nagyságot, amelyet a település földrajzi lehetőségei, a határ

eltartóképesége megengedtek. A továbbiakban már csak lassú, fokozatos népesség növekedéssel lehet számolni.⁹ 1755-ben 130, 1767-ben az Urbárium kiadásának az idején 125 háztartást írtak össze. 1787-ben az első népszámlálás alkalmával 167 háztartás élt Visegrádon, de közöttük megtalálhatók már azok a lakosságcsoportok is, akiket a vármegyei vagy egyéb összeírásokba az ismert okok miatt nem vettek fel. A lakosság létszáma a 18. század második felére sem változott lényegesen, annak ellenére, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő kőbányászat és a Lepence-pataknál beindult timsógyártás hatására a 18. század utolsó évtizedétől kezdve sok bányászcsalád költözött Visegrádra részint Ausztriából, részint a Garam-vidéki bányavárosokból és az ezeket övező falvakból. Az 1738. évi pestisjárványt követő második tömeges – immár az Emerkingen környéki Duna-menti falvakból történő – bevándorlás után változatlanul, de már csak szórványosan érkezett utánpótlás a sváb és bajor területekről, hiszen a falu gazdasági és társadalmi életébe történő beilleszkedés ebben az időszakban már nehéz volt.

A népességnövekedés településtörténeti vetületeként értékelhető, hogy 1790-ben vált szükségessé egy új temető nyitása. (A maiba 1856-ban kezdtek temetkezni.)¹⁰

Amikor a török kiűzése után ideérkezett udvari kamarai bizottság felmérte a Pest környéki uradalmak állapotát, megállapította, hogy Visegrád és környéke a mezőgazdasági termelésre, a földművelésre alkalmatlan ugyan, de kiterjedt szép tölgy és bükk erdőségeiből a fát a Dunán könnyűszerrel a fővárosba lehet szállítani. A Visegrádra telepítendő jobbágyság feladatául tehát elsősorban a fakitermelést és a fahordást jelölték meg. A fa egy részét épület- és főleg tűzifaként Pest-Budán kívánták értékesíteni, és úgy tervezték, hogy a másik részt mész- és téglalegítés, valamint serfőzés fűtőanyagaként helyben hasznosítják.¹¹

A visegrádi uradalmat azonban 1701-ben a gr. Starhemberg család szerezte meg. Az országgyűlés már 1704-ben jogtalannak minősítette a koronabirtok elidegenítését, de az uradalmat csak 1756-ban tudták a Starhemberg családtól visszaváltani. A kamara mindvégig igyekezett figyelemmel kísérni az elidegenített kamarabirtok sorsát, így tiltakozott a vármegyénél az ellen is, hogy a zálogbirtokosok az értékes erdőállományt mértéktelen hamuzsírégetéssel és más módon tönkreteszik.¹² Az 1699-ben Visegrádra küldött kamarai erdőmester ténykedését a Starhemberg birtokosok az 1720-as években megszüntették, bár a visegrádi erdő nagy része nem képezte a zálog tárgyát, hanem a kincstár számára rezerválták. Az uradalmi birtokszervezetnek a kiépítését, az uradalmi épületek rendbehozását és újak emelését természetesen a Starhemberg család végezte el. 1756-ban a visszaváltásnál felbecsülték az épületeket, a birtok meliorációs költségeit és a benépesítés terheit, amelyekért a kamara a zálogösszegezen felül kárpótlást fizetett.¹³

A Starhemberg időszakban a birtokszervezet az allodiális termelés teljes hiányában szerény volt Visegrádon.

Itt, a *caput bonorum*ban, az igazgatási központban lakott a tisztartó, aki az 1730-as évekig a Starhemberg család valamennyi magyarországi birtokának

plenipotenciáriusa volt. A tisztartó munkáját írnok segítette, aki a számadásokat is vezette (Ez utóbbi munkába a fővadász is bekapcsolódott). Az uradalmi gazdálkodás az adottságoknak megfelelően ekkor is az erdőgazdaságon alapult, ezért az előbbieken kívül csak uradalmi vadászt és egyben erdészt alkalmaztak Visegrádon. (A 18. századi magyar uradalmi gyakorlatnak megfelelően a fővadász látta el az erdőgazdálkodás vezetését is). Az 1740-es évek után a visegrádi uradalomban a két tisztséget már elválasztották egymástól, az erdőmester csak az erdőgazdálkodással foglalkozott, ami magába foglalta az őlfa kitermelésének és eladásának az irányítását is. Rajta kívül uradalmi vadász és két erdőőr tartozott az erdészeti személyzethez. Említés történt még uradalmi kertészről, építészről és szobrászról (ők természetesen nem találhatók meg az uradalmi lakosság-összeírásokban). A mezővárosi jobbágyok közül kerültek ki az uradalmi hajdúk – akik mindig magyar nemzetiségűek voltak –, a konvenciócs kocsmásos, az uradalmi molnár és kádár. Az osztrák származású uradalmi kádár azonban nem egyszerű mesterember volt, hanem egyben a pincészet, borászat vezetője, az új pince megépítése után kulcsárként is emlegetik.

Mint említettem, Visegrádon nem volt allodiális termelés, de az új magtár és a pince megépítése után a helyi és az uradalom más falvaiból származó tized- és kilenced gabonát és bort, valamint az allodiális termékeket itt tárolták.¹⁴ Komo-lyabb uradalmi építkezésekre 1752-ben került sor. Addig csak a középkori alapokra emelt kastély (a tisztartói lak) melléképületeivel együtt, magtár helyett egy kis csűr, uradalmi malom és mészárszék alkotta az allodiális épületeket. 1752-ben emeletes modern magtárat építettek (szintén középkori épületmaradványok felhasználásával) négy pincét alakítottak ki nagyrészt régi boltíves épületek törmelékétől való megtisztításával. A magtár befogadóképessége 1784-ben 500 pozsonyi mérő volt.¹⁵ 1755-ig egy szerényebb kivitelű uradalmi épületet is emeltek, amely felváltva szolgált uradalmi vendégfogadóként és az uradalmi tisztek lakásául. A mezőváros legjelentősebb épülete még a II. József-féle *Országleírás* idején is a magtár és a szintén emeletes, kibővített kastély, tisztalak volt, amelyben mindig az éppen legmagasabb rangú uradalmi alkalmazott lakott. A második kamarai birtoklás után az akkor létesített tisztség viselője a kasznár, majd 1785-től a II. József által újonnan kinevezett kamarai erdőmester. Az *Országleírás* tehát csak három épületet tartott említésre méltónak a településen: a tisztilakot, a magtárat és a vendégfogadót. A mai templom 1751-ben épült fel, ekkor állt már egy középkori épületből rendbehozott plébánia is. Helye sajnos ismeretlen. A korábbi, 1712 óta működő plébániatemplom – 1790-ig temetővel körülvéve – a mai iskola helyén volt.¹⁶

Visegrád határának a 19. században feljegyzett művelési ági megoszlása egyértelműen bizonyítja, hogy a mezőváros lakossága nem élhetett meg mezőgazdasági termelésből. A környéken – beleértve a Pilis hegység belsejében fekvő Pilisszentlászló és Pilisszentlélek falvakat is – a visegrádi határban volt a legkisebb a szántóföld

aránya, mindössze 7,4%, és ez az állapot a 18. században sem lehetett jobb. Valamennyi szántó irtáseredetű. 1715-ben még csak a Duna-parti sík területeket művelték, majd később terjesztették ki az irtásföldeket a hegyoldalakra is. A meredek, lejtős szántóföldek nagy részét még 1755-ben is csak kapával tudták megművelni. Különálló réteik soha nem voltak. A mezőváros egyetlen utcájának a dunai oldalon fekvő házai mögött húzódó korábbi irtásszántókat, amelyek a folyamatos művelés miatt elvesztették termőképességüket, kerteknek használták és kaszálták. A lakosság többsége csak az erdőkben nyerhetett szénát.¹⁷ Szőlőt csak a határ 4,6%-án lehetett művelni, ez is gyenge minőségű bort adott, valószínűleg a szőlők északi fekvése miatt. A visegrádi bor minősége meg sem közelítette a Dunakanyar 18. században híresen jóminőségű borait, amelyek termőterülete Szentendrétől Dunabogdányig húzódott. Az 1755-ben, a birtokátadás idején készített kamarai összeírás meg is jegyzi, hogy a szerencsétlen sorsú lakosságnak se szántója, se legelője, kétkezi munkából, elsősorban favágásból, fahordásból és fuvarozásból élnek.¹⁸

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a kedvezőtlen adottságok mellett miből tudott megélni a mezőváros lakossága. Az első beköltözési hullám tagjai között a népesség számarányához képest túl sok volt az iparos (1710-es évek). Számukat mindvégig gyarapították a sváb, bajor, osztrák, morva és cseh szórványbetelepülők, vándoréveiket töltő legények stb. A beáramló iparosok többsége Visegrádon valószínűleg városi körülményeket várt, ezért iparát nem tudván folytatni, továbbállt. A már itt lakó és a kevésbé mobil réteg egy része is kénytelen volt eredeti foglalkozásával felhagyni, és a lehetőségeket számbavéve szakmát változtatott, illetve más munkát vállalt. Az iparosok száma és az ipar szerkezeti megoszlása az 1750-es évek közepére állandósult. A település állandó lakosai között találunk kádárt, bognárt, asztalost, ácsot, kőművest, péket, takácsot, szabót, molnárt, mészáros, vargát, seborvost, kovácsot. A vármegyei összeírások szerint 1736-ban vidéki céhmesterként (*Landmeister*) működött egy bognár és a váci céh tagja volt az egyik molnár.¹⁹ Összegezve megállapítható, hogy Visegrádon az átlagos 18. századi jobbágyfalvak bármelyikében megtalálható, alapszolgáltatást nyújtó iparosréteg fejlődött ki. Az átlagtól való eltérést csak a kádárok magas száma mutatott, a mezővárosban nyolc kádármester működött, legtöbbjük segédek is foglalkoztatva. Közülük az egyiket a mezőváros leggazdagabb polgárának számító Almássy Ferencet céhmesterként említik, így előfordulhat, hogy a visegrádi kádárok céhbe tömörültek.²⁰ Visegrád bortermelésének a nagysága semmiképpen nem adhatott munkát ennyi kádárnak. Lehetséges, hogy a kádárok az egész bortermelő Dunakanyar megrendelésére dolgoztak, mivel a határ erdeiben hordókészítésre különösen alkalmas tölgyek nőttek. Még 1784-ben, a második kamarai birtoklás idején is Pécsváradról és Szekszárdról hoztak kádárokat a visegrádi uradalomba, hogy a bácsi kamarai uradalom borainak tárolására hordókat készítsenek.²¹ Több személynek nyújtott megélhetést a molnár szakma is. Volt itt földesúri patak-malom konvenciók molnárral, és működött több dunai hajómalom, amelynek helyi lakosok voltak a tulajdonosai.

A földesúri üzem más uradalmakhoz hasonlóan Visegrádon is biztosította néhány család megélhetését. A mezőváros lakosságából kerültek ki a földesúri konvenciók cselédek, így az uradalmi kocsis, az erdőőrök, az uradalmi hajdúk, a konvenciók hajósok, a révész, stb. Visegrádon kifizetődő volt uradalmi alkalmazásban állni. A fővadász volt a környék legnagyobb hitelezője, az uradalmi kádárból pincemester, majd malomtulajdonos lett, a kocsis és a hajdú hajótulajdonossá lépett elő az évek múltával. A malomtulajdonos molnár, a mészáros, a hajótulajdonos voltak azok a szakmák ill. vállalkozások, amelyek a mezővárosban az érvényesülés csúcspontját jelentették. Érdekes módon a különféle adózási céllal készült összeírásokban a hajózással foglalkozók csoportja megfoghatatlan és észrevétlen maradt. A hajósok elsősorban fát, bort és gabonát szállítottak Budára. Vegyes vagyoni és társadalmi állású személyek tartoztak hozzájuk: az uradalom hajóin dolgozó állandó konvenciók alkalmazottak, az uradalom hajóin pénzért dolgozó, de fuvaronként felfogadott hajósok és saját hajón szállító hajótulajdonosok. Minden hajó legénysége hajóslegényekből, vontatókból és kormányosból, vagyis hajósmesterből állt. A hajósmesterré, esetleg tulajdonossá váláshoz a hajóslegényi, vontatói és kormányosi szakmai lépcsőfokokat kellett bejárni.²²

Visegrádra jellemző sajátosság, hogy az iparosok, a vállalkozók, a malom- és hajótulajdonosok, a kocsmák és mészárszék bérlők, vagyis a paraszti életformától elkülönült foglalkozásokat folytatók a 18. század közepén már nem a házas vagy a házatlan zsellérek közül kerültek ki, hanem egész- és féltelkes jobbágyságok is voltak. Az *Urbárium* szerint 5,5 jobbágytelek telt csak ki a település határából a IV. osztálynak megfelelő 30 holdas teleknagysággal számolva. Ezen a földnagyságon 1755-ben 12 egész telkes, valamint 50 fél és negyed telkes jobbágy osztozott. Az egy telkesjobbágyra jutó földmennyiség valószínűleg nem volt elég az önálló paraszti lét fenntartásához, mégis a helyi iparos és vállalkozó réteg a szűkös mezőgazdasági termelési lehetőséget is a kezében tartotta. Mindnyájan rendelkeztek szőlővel, és mivel ők laktak a Fő utca dunai oldalán fekvő telkeken, ők birtokolták a házak mögött a Dunáig hosszan elnyúló telken kívüli állományban lévő kerteket is. Ezen kívül irtásföldjeik is voltak. Valamennyien tartottak igás állatokat is.²³ A mezővárosban tehát nem ment végbe az ipar és a vállalkozás elkülönülése a mezőgazdaságtól még azokban az iparágakban sem, amelyek bárhol önálló egzisztenciát adtak, mint (például) molnár, mészáros, kocsmáros.

Itt sem arról volt szó, hogy ezek a szakmák nem kínáltak művelőiknek megélhetést, hanem ekkor Magyarországon még a föld jelentette a vagyonfelhalmozás egyetlen lehetőségét. Ezek után nem meglepő, hogy az ismertett mintegy 20 család, személy közül állították a bírót, és soraikból kerültek ki az esküdtek is, akiknek a száma a lakosság számához arányítva magas: 12.²⁴ Ez a jelenség talán még a régi mezővárosi hagyomány emléke. Érdekes, hogy a vezető családok közé tartoztak a konvenciók uradalmi cselédek is. E családok tagjai egymás között házasodtak, így is koncentrálna a vagyont. A szomszédos Dunabogdány jobbágyfaluban a

18. század közepén tevékenykedő 11 iparos a házas és a házatlan zsellérek közül került ki. Hasonló volt a helyzet az általam szintén vizsgált Dorog jobbágyfaluban. Dorogon is a falu vezető társadalmi rétegét a paraszti munkából élő leggazdagabb telkes jobbágyok alkották a 18. században, és ezen a körön kívül rekedtek az iparos zsellérek, valamint a máshonnan beköltöző kocsmáros és mészáros vállalkozók.

Dorogon és Dunabogdányban, az egységes német etnikumú falvakban a falu vezető elitjét alkotó családok német nemzetiségűek voltak.²⁵ Visegrád társadalmának más volt a nemzetiségi megoszlása is. A mezővárosi társadalom nem nemzeti-ségi alapon szerveződött, hanem egyrészt az iparos földtulajdonosok, másrészt a nincstelen zsellérek különültek el egymástól. Másként alakult ugyanakkor az összehasonlított települések nemzetiségi története is. Dunabogdányban és Dorogon a németiség zöme egyszerre költözött be, és ez a tömeges beköltözés azt eredményezte (például) Dunabogdányban, hogy a falu őslakos kontinuus magyar lakossága szétszéledt. Ezzel ellentétes folyamat játszódott le a török hódoltságot szintén túlélő magyar lakosságú Pilismaróton, ahol a csoportosan betelepített németiséget üldözte el, (illetve) készítette elköltözésre az erősebbnek bizonyuló magyar etnikum, és a falu lakossága alapvetően magyar maradt. Visegrádon a török hódoltság után nem jött létre semmilyen zárt etnikai összetartó mag, hanem a magyar és a német telepések fokozatosan jöttek ide. Az első csoportos német betelepülők kevesen voltak, már egy működő közösségbe költöztek be, és a jelek szerint jól megfértek egymással. (A nemzetiségi problémákat vallási nehézségek is erősítették. A szomszédos falvakban a török kort túlélő magyarság református volt, a betelepülő németek katolikusak.) Visegrádon mind a németek, mind a magyarok római katolikus felekezettűek voltak. Bár a magyarok részaránya mindig alacsonyabb volt, a bíró személye felváltva német és magyar, vegyes nemzetiségűek az esküdtek is. Némi etnikai elkülönülés fedezhető fel a keresztelői bejegyzések alapján, a németek a németeknél, a magyarok a magyaroknál vállaltak komaságot. A vegyes házasságok kötése már a 18. század közepén megkezdődött. A mezőváros vezető elitjébe bekerülni szinte csak beházasodással lehetett. Általában az idegenből bevándorló iparos elvette egy elhalt vagyonos jobbágy-iparos özvegyét és ezzel átvette az ipart vagy a vállalkozást.

A település túlnyomó többségét kitevő, legfeljebb csak kisebb szőlővel rendelkező zsellérek valóban az erdőgazdálkodásból éltek. (A lakosság zömének ma is az erdőgazdaság, és annak üzemei adnak kenyeret.) A fakitermelést, a kivágott és felfűrészelt fának a Duna-parti hajóberakodó telepre való szállítását a helyi jobbágyok bér munkában végezték az uradalom számára. 1720-ban 1 öl tűzifa felvágásának és ölberakásának a bére 18 kr volt, a szállításának 24 vagy 30 kr. Ez a bér a későbbiekben növekedett. A Starhemberg uradalom, majd később a kamarai igazgatás idején legalább évi 1500-2000 öl tűzifát szállítottak Budára, és ennek a munkának csak egy részét fedezte a lakosság robotja. A többi „pénzes munka” volt. Az

anyakönyvekben találkozni lehet családos iparoslegényekkel, segédekkel is, akik valószínűleg a helyi iparosoknál kaptak munkát és szállást, és nem vették fel őket az összeírásokba. Az 1755. évi kamarai összeírás szerint sokan éltek napszámból, egy részük nyilván a helyi vagyonos polgároknál talált munkát. A Starhemberg időszakban az uradalom erdeiben szénégetés, hamuzsírégetés folyt, ami szintén a helyi favágóknak adott kenyeret. Néhány személyt még az anyakönyvek is favágó foglalkozásuként tartottak nyilván. A halálokok között előfordult a fakitermelés során elszenvedett baleset is. Az uradalmi jobbágyok a hulladék fával szabadon kereskedhettek. Munkáskezet kívánt a 18. század közepén beindult kőbányászat, és egyesek segédkeztek a határban másutt is meginduló érckeresés munkálataiban.

1765-ben a kincstár a korábban Zichy birtokban lévő Óbudai uradalmat visszaváltotta, és a két uradalmat közös igazgatás alatt egyesítette. Az uradalom központja természetesen Óbuda lett, és Visegrád elvesztette korábbi birtokközpont szerepét is.²⁶ Ez a tény szintén a városiasodás ellen hatott, várossá válási lehetőségeket vett el Visegrádtól, bár a település megtarthatta korábban szerzett vásártartási jogát. Az egyesített uradalom volt visegrádi részét a kasznár vezette, aki 1787-ben készült instrukciója szerint egyszemélyben irányította a gabonatermelést és a borászatot, tehát a kasznári és kulcsári teendőket is ellátta. Az alkalmazottak közül Visegrádon élt az ispán, a kamarai földmérő, a fiskális és egy faeladással foglalkozó személy. A visegrádi erdők gazdasági súlyának megfelelően itt rendezték be az egész Óbuda-visegrádi koronauradalom erdészeti központját, amelyet II. József 1785-ben erdőhivatallá szervezett át és élére a Hradek-likavai uradalomban tanult erdőmestert rendelt Malarcsik József személyében.²⁷ 1786-ban megvalósultak a kamarai igazgatás 18. század elején kitűzött céljai, az időközben Pest-Budára költözött kormányhivatalokat – beleértve a hivatalnokok természetbeni illetményét is –, a katonaságot, a főváros közelében fekvő kamarai uradalmakból látták el élelemmel, tűzi- és épületfával. A visegrádi erdőkből kikerülő tűzifából ugyanakkor bőven maradt értékesíteni való is. Az uradalom igazgatása a visegrádi részben termelt allodiális és kilenced gabonát és bort változatlanul Visegrádon tárolta, és innen szállította Budára. A hajópark gyarapodott, 500 akó bor befogadására is elegendő hajókról tesznek említést.²⁸

A mezőváros lakosságának életkörülményei nem javultak az új helyzetben. A lakosság létszáma nőtt, és nagy részük rendszeresen az uradalomtól kényszerült gabonát vásárolni a visegrádi magtárból. A gabonahiányt a szűk határ okozta, kevés szántóföldjükbe a gazdaságosabban termelhető kukoricát vetették. A szigorúbb kamarai erdőgazdasági elvek (főleg 1785 után) a helyiek állattartását is nehezítették. A kamarai igazgatás még 1755-ben felszámolta az uradalmi juhászatot, amely valószínűleg az erdei legeltetésen alapult. Ezek után a lakosság sem legeltethetett juhot. Erdővédelmi okokból megtiltották a kecsketartást is, a kecske pedig a visegrádi

diaknak már 1720-ban is elterjedt fejőszállata volt.²⁹ Megszigorították az igás állatok és a sertések erdei legeltetését. Korlátozásokat vezettek be a jobbágyság erdőhasználatában is, (ehhez jogi megalapozást valószínűleg Mária Terézia Urbáriumának erdészeti rendelkezései adtak), a lakosság nem folytathatott az erdőkben a továbbiakban mész- és szénégetést, és fel kellett hagyniuk a fakereskedelemmel is. Ezeket a lehetőségeket a szomszédos pálos uradalomban a jobbágyokkal megegyezve továbbra is engedélyezték. A megélhetést elősegítette viszont, hogy a század utolsó évtizedeiben nagyobb arányúvá válik a kőbányászat. A kőbányák bérlői már ebben a korban is többnyire budai, fővárosi polgárok és vállalkozók voltak. A fellendülést mutatja, hogy az anyakönyvekben rendszeresen feltűnik a *lapicida* foglalkozásnév, és a halálokok között megjelenik a bányaszerencsétlenség, mint sajnálatos, de nem ritka esemény.³⁰

A mezőváros kereskedelmét egyetlen vegyeskereskedő képviselte a 18. században, aki a század első felében görög, a másodikban már zsidó nemzetiségű volt. Úgy látszik, hogy Visegrád vásártartási jogával nem tudott élni, nem lett belőle piachely. Ehhez túl közel feküdt Vác, Esztergom és Szentendre. A mezőváros ipara a század második felében is lényegében megmaradt a falusi parasztiipar szintjén, annak ellenére, hogy új, már specializációt ígérő iparágak is feltűnnek, mint például kalapos, pék, szíjgyártó. Az uradalmi épületek karbantartására sem a helyi mesterembereket kérik fel, hanem Esztergomból és Vácról hoznak kőműves vállalkozót.

1792-ben Visegrád határában a Lepence patak völgyében timsóbányát fedeztek fel. A kitermelés lehetőségeit a kamara a selmecbányai bányaigazgatóság szakembereivel vizsgálattatta meg. A timsógyártó mester Felső-Ausztriából érkezett. A gyártás már 1793-ban beindult. A bányát és a gyárat szintén budai polgárok bérelték, a bányászok részben Selmecbányáról és szomszédos falvaiból, részben Ausztriából érkeztek. A jövevények valószínűleg az elengedhetetlen szaktudást hozták, míg a szakképzetlen munkások a helyiek közül kerültek ki. A kamara nem folyt bele a munkálatokba, a bányabérlők a területet pénzért bérelték, és a gyártáshoz szükséges fát teljes áron vásárolták az uradalomtól.³¹ Az akkori birtokvezetés egyáltalán nem szorgalmazta az ipari és a bányászati tevékenységet. A selmec- és körmöcbányai bánya-vállalkozókat, akik a 18. század első felében félbehagyott bányák újrainyitásával kísérleteztek, inkább akadályozták, mint segítették a munkájukban. Hasonlóan nehezítették a Szentendre határában felfedezett „*turfa*” (tőzeg) telepek kitermelését.³² A Visegrád határában folyó timsógyártás egyébként néhány évtized múlva megszűnt, oka valószínűleg a lelőhely kimerülése volt.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy mennyiben felelt meg Visegrád úrbéres és jogi helyzete a bérlős mezőváros kritériumnak, vagyis annak, hogy úrbéres szolgáltatásait legalább részben készpénzen megválthatja. A visegrádi jobbágyok úrbéres tartozása a Starhemberg időben viszonylag kevés volt. A korai idők-

ben (addig amíg a század első évtizedében Pleyer/Bleyer jószágkormányzó megszálló szerződésüket el nem vette) mezővárosi állásuknak megfelelően egyösszegben adóztak. Szabad költözésűek voltak, de ez a kedvezmény valamennyi környékbeli újonnan betelepített jobbágyfalut is megillette. Örökös jobbágyok csak a török idők óta kontinuos, többnyire református magyarok által lakott falvak maradtak. A visegrádi mezővárosi jobbágyok a nagymarosiakkal együtt művelték a Nagymaroson található allodiális szántóföldeket és szőlőket, lekaszálták az ottani réteket. Mivel az allodiális földek nem voltak nagyok, ezek a munkák túl sok terhet nem róttak rájuk. A legjelentősebb munka a favágási és fahordási robot volt. A kivágandó fa mennyiségét előre megszabták, és ez a mennyiség nem igazodott a robotnapok számához. A többletet fizetett kötelező robotban, supererogációban végezték el, de tekintettel arra, hogy túl sok kereseti lehetőségük nem volt, a lakosság a fizetett erdei munkát a beneficiumok közé sorolta a kilenc kérdőpontra adott válaszaiban. A cenzust telkenként fizették, minden telkes jobbágy egységesen 6 Ft-ot, a zsellérek 1 Ft-ot adtak. Valószínűleg ez volt az oka az apró teleknagyságnak, az 5,5 jobbágyteleknyi földön 65 egész- és féltelkesnek számító jobbágy élt, természetesen töredéktelkeken, és fizette a zsellérekénél jóval magasabban megszabott telkes jobbágyi cenzust. A kilenced nagysága a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen lehetőségeinek megfelelően Visegrádon minimális volt. Az úrbéres terhek később sem érték el az *Urbárium*ban meghatározott nagyságot vagy legalábbis annál kedvezőbbek voltak a lakosság számára. Ez a kedvező helyzet azonban nem a település mezővárosi mivoltából fakadt, hanem a régióra jellemző gazdasági adottságokból. Az *Urbárium* bevezetéséig a Dunakanyar több, mezővárosi rangra nem emelt faluja közel állt ahhoz, hogy úrbéres szolgáltatásait pénzen megváltsa. Dömös lakói 1763-ig földesuruknak, a távoli központú nyitrai püspökségnek évi 1400 Ft aranyat fizettek, ezen kívül csak három sertést adtak. A pesti pálos rend pilisi falvai, Pilisszentkereszt és Pilisszentlélek szintén elsősorban pénzbeli terhekkkel és fuvarral tartoztak.³³ Tótfalu a Grassalkovich bérlet idején egy összegben, pénzen váltotta meg úrbéres terheit. A kedvező helyzetet az okozta, hogy az említett településeken nem folyt allodiális termelés, és így az uradalmak nem tudták volna kihasználni a robot adta munkaerőt. Tótfalu kivételével a felsorolt falvakban Visegrádhoz hasonlóan a kedvezőtlen földrajzi feltételek miatt a lakosság sem elsősorban mezőgazdasági termelésből élt, a kilenced és a többi természetbeni járadék beszedése sem hozott volna túl sok hasznot. Természetesnek vehető, hogy ezek a viszonylag kedvezőbb helyzetű települések az *Urbárium* bevezetése után a régi módon kívántak szolgálni.³⁴

Az úrbéres jobbágyviszonyok bevezetése Pest megye szerte jó ürügyet szolgáltatott a földesuraknak arra, hogy az árendás mezővárosokban is a kötöttebb jobbágyviszonyokhoz térjenek vissza. A mezővárosok harca a kiváltság megőrzéséért általában a település gazdasági súlyától függően dőlt el. Szentendre mezőváros –

amely még összeírni se igen engedte magát – meg tudta őrizni kiváltságait, adóját egyösszegben fizette, sőt még az erdei feletti rendelkezés jogát is megkapta.³⁵ Ebben a harcban országszerte különösen kevés sikert értek el a kamarai mezővárosok és bányavárosok, amelyek végül kénytelenek voltak több-kevesebb robotot vállalni.

Visegrád is megpróbálta elutasítani az *Urbárium* bevezetését. Többek között ragaszkodtak ahhoz, hogy megtarthassák korábbi szerződéses munkajáradékukat, vagyis azt az erdészeti robotot, amely szerint Keresztelő Szt. János napjára bizonyos mennyiségű fát vágtak ki az erdőben és hordtak a Duna partján lévő falerakatra. Az *Urbárium* által előírt heti egy nap robotot ennél előnytelenebbnek tartották. Visegrád hosszan pereskedett a kamarával az úrbéri tartozások miatt, de végül vereséget szenvedett. (Érdekes lenne tudni, hogy a visegrádiakat ki segítette peres ügyük vitelében. Lehetséges, hogy Kolonits József az uradalom pesti származású, Visegrádon lakó fiskálisa, akinek tiltott könyvek olvasása miatt 1780-ban az esztergomi érsekséggel gyűlt meg a baja, és akit végül 1784-ben az uradalom elbocsátott.)³⁶

1784-ben II. József a többi kamarai birtokkal együtt az Óbuda-visegrádi uradalmat is bérbe akarta adni. A várható jövedelem tervezése alkalmával Visegrád az uradalom többi falujával együtt már valódi robot terhekkel tartozott volna. Ekkor a településen az ingatlanok adás-vételét már engedélyhez kötötték, és az üzlet után illetéket fizettek. Az iparosok nem telepedhettek meg és költözhettek át szabadon az egyik mezővárosból a másikba. A mezőváros nem bérelhette már a földesúri haszonvételeket, a kocsmát, a mészárszéket a révet stb., hanem a bérleteket árverésre szándékozták bocsátani, holott ezeket a regálékat a Starhemberg időszakban még a helyiek bérelték.³⁷

Összefoglalva: Visegrádot természeti adottságai meggátolták abban, hogy mezőgazdasági árutermeléssel foglalkozó mezővárossá fejlődhessen, mint pl. a bortermelő Szentendre. Határának természeti kincse, az erdők felett még kevésbé rendelkezett, mint a nem kamarai birtokok lakossága. A 18. század elején létezett még néhány olyan körülmény, amely elősegíthette volna azt, hogy a település ne csak elnevezésében viselje a mezővárosi rangot. Itt volt a Felvidékről vezető utak csomópontja és emiatt a vám, amelyet a Starhembergiek helyeztek át. Jelentős központtá tehette volna a rév, a még működő pénzverőkamara, a kamarai tisztek megjelenése és ténykedése a településen, a bányavárosi kezdet, a korai időkben a lakosság nagy száma megtetézve sváb iparosok tömeges bevándorlásával, az önálló plébánia, iskolája, vásártartási joga, egységes pénzbeli adózása, amelyek mind a városfejlődés irányába hatottak. A várossá fejlődés folyamata azonban már a század első felében megállt. A réven kívül a legtöbb városi jogosultságtól már a Starhembergiek megfosztották a települést és tették robotoló járadékfizető jobbágyfaluvá. Lemaradásához hozzájárult elégtelenül fejlődő kézműipara, amely már csak

a késői megtelepedés okozta lemaradás miatt sem lehetett versenytársa a túl közel fekvő Esztergom, Vác és Szentendre iparának. A lakosság létszáma a belső piac kialakulása szempontjából mindvégig túl alacsony maradt. A népességnövekedés a század közepére megállt. A településnek nem volt olyan eladható terméke, amely az önellátást felszámolva a foglalkozási specializációt elősegíthette volna. Jogi és társadalmi fejlődése szempontjából földesuraival sem volt szerencséje, akik nem tettek semmit valódi várossá fejlődése érdekében. A folyamatot az *Urbárium* kiadása után befejezte a kamarai igazgatás, amely Visegrádot a többi kamarai jobbágyfaluval egy szinten kezelte.

Jegyzetek

- ¹ BÁRÁNDY 1842.; Pest Megyei Levéltár: (a továbbiakban PML) IV. CP. Conscriptioes domesticae.; A visegrádi katolikus egyházközség anyakönyvei.
- ² Komárom megyei Levéltár. Rationes Perceptorales. 1725.; PML CP. II. 165.; GÁL 1984, 110.
- ³ Pest megye műemlékei. II. 416.
- ⁴ HKA Hoffinanz Ungarn Rote F: 316. 1688. Szőke Mátyás visegrádi múzeumigazgató szíves közlése.
- ⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) E. 279. Budai Kamarai Adminisztráció. Expeditionen. 448.; E. 156. A Magyar Kamara Archívuma. Urbaria et Coscriptiones (a továbbiakban U et C) F:23 N:13
- ⁶ MOL E. 158. A Magyar Kamara Archívuma. Conscriptioes Portarum 31. kötet 1696.; U et C F:87 N:69. 1699.; PML CP. II. 22.; Szobra is költözött néhány belga család, pl. a későbbi híres fakereskedő pesti nagypolgár, a Lutzenbacher család őse.; Kóspallag falut a Starhembergék 1750-ben telepítették be. U et C F:74 N:8., F:81 N:5.; E 148. A Magyar Kamara Archívuma Neo-regestrata acta (a továbbiakban NRA) F: 82. 1755.
- ⁷ PML CP. II. 39., CP. II. 165.; U et C F:74 N:8.; MOL N. 78. Archívum Regnicolare. Az 1715. évi országos összeírás. N 79. Archívum Regnicolare. Az 1720. évi országos összeírás.; C. 59. Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum Urbariale. Urbéri tabellák. (a továbbiakban Urbéri tabellák) Visegrád oppidum a fondból hiányzik.
- ⁸ Anyakönyvek, Visegrád. Az 1739-es pestisjárvány áldozata Visegrádon 180 fő volt.
- ⁹ Az 1728. évi összeírás Pest megye. MOL Filmtár. 8377 d.; U et C F:81 N:5.
- ¹⁰ Anyakönyvek, Visegrád.; DÁNYI - DÁVID 1960.
- ¹¹ Ld. 4. sz. jegyzet. A betelepülő németek eredetét ld. a mellékelt ábrakon, bővebben MAGYAR 1998,161.
- ¹² Pest megye műemlékei. II., 416.; PML IV. Tiltakozások 10/1753.
- ¹³ Ld. 11. sz. jegyzet.
- ¹⁴ A gr. Starhemberg család magyarországi iratai 1956-ban az MOL-ban elpusztultak. Az ausztriai családi iratokat a linzi tartományi levéltárban őrzik. Érdeklődésemre a magyarországi birtokokra vonatkozóan csak az alábbiakban használt töredékanyaggal tudtak szolgálni. A kb. 80 db iratból álló anyag fotokópiáit a linzi levéltár az MOL-ba elküldte, valamennyi 1732-ben kelt. Oberösterreichisches Landesarchiv Linz. Familia Starhemberg, Herrschaft Visegrád. 1732. G 10 d, Aktenbd. 26. (továbbiakban: Linz 1732.) Az iratok nagy része sajnos a hatvani uradalomra vonatkozik. Az visegrádi uradalom gazdálkodására ezen kívül elszórt adatokból, pl. a PML polgári pereit, a kamarai birtokadási jkv.-k stb. lehet következtetni. PML CP. II. 165., CP. II. 195/b.
- ¹⁵ MOL E. 58. A Magyar Kamarai Levéltár. Oeconomica 2004/1784.
- ¹⁶ MOL E. 58. 383/1765., 1840/1783.; E. 58. Tisztiszéki jegyzőkönyvek.1773.; Az első katonai vagy más- képpen II. József-kori térképfelvételhez készített Országleírás. Josephinische Aufnahme, Landesbeschreibung C XIII. Sect. 17. Markt Visegrád.
- ¹⁷ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és Földjövödelme. Buda 1865.; Az 1715. évi országos összeírás.
- ¹⁸ U et C F:81 N:5.
- ¹⁹ Anyakönyvek, Visegrád.; PML CP. II. 195/b.; PML CP. II. 1665., CP. II. 218.
- ²¹ Kádarmesterek már korábban is fizettek erdőért az uradalomnak azért, hogy a visegrádi erdőben dolgozhassanak. Linz 1732.; MOL E. 58. Oeconomica 61/1784.
- ²² PML IV. 31-e Bevégzett polgári perek (processus terminati) F:45 N:18. 1765.
- ²³ Az 1715., 1720., 1728. évi országos összeírás.; U et C F:74 N:8., F:81 N:5.
- ²⁴ Anyakönyvek, Visegrád II. kötet. 77. A mezőváros 1739-ben kelt nyugtája a bíró és az esküdtek aláírásával.
- ²⁵ MAGYAR 1990.
- ²⁶ MOL E. 329. Az Óbuda-visegrádi koronauradalom iratai. 31/1762., 57/1767., 45/1762., 83/1769.

- ²⁷ MOL E. 58. 1565/1785., 1687/1785., 1881/1785.; E 87. Oeconomica 11. kútfő 1798., 14. Kútfő 1793., E 329. 337/1767.
- ²⁸ MOL E. 329. 127/1766.; U et c F:142 N:11., F:142 N:17.
- ²⁹ E. 625. Az Óbuda-visegrádi koronauradalom úriszéki iratai. Lajstromozatlan iratok 1785., 1776.
- ³⁰ MOL E. 329. 34/1762., 26/1761., 123/1767., számozatlan 1762.; E 87. 8. kútfő 1797., 49., kútfő 1795.; E 58. jkv. 1773.; E 625. Lajstromozatlan, 1781.
- ³¹ Anyakönyvek, Visegrád.; E. 87. 15. kútfő 1792., 35. kútfő 50/1793., 110/1793., 15. kútfő 34/1792., 41. kútfő 73/1794., 49. kútfő 1795.; E. 329. 63/1786.
- ³² MOL E. 58. 498/1783.; PML CP. II. 195/b., CP. II. 288.
- ³³ MOL E. 211. Lymbus 108/1763.; E. 329. 37/1762.; E. 87. 49. kútfő 27/1795.; PML IV. 167. Úrbéri perek, Pilisszentlélek, Pilisszentlászló.
- ³⁴ MOL NRA F:82 1755.; E. 58. jkv. 1773.
- ³⁵ MOL C. 59. Úrbéri tabellák, Szentendre.; E 58. jkv. 1773.; Pest megye műemlékei I. 144-146.
- ³⁶ PML Úrbéri tabellák, Visegrád.; Esztergomi Prímási Levéltár. Vicariatusi iratok C. 1. Instr. 16/15 1780.; MOL E. 58. 577/1784.
- ³⁷ MOL A. 39. Acta Generalia 3524/1784.; E. 58. 2440/1783. jkv. 1774.; E. 87. 21. kútfő 15/1796., 49. kútfő 13/1795.

Irodalom

BÁRÁNDY 1842

Bárándy János: Magyarországnak statisztikai összes átnézete. Bécs 1842.

DÁNYI – DÁVID 1960

Dányi Dezső - Dávid Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás.
Bp. 1960.

GÁL 1984

L. Gál Éva: Az óbudai uradalom a Zichyek földes urasága alatt. 1659-1766.
Bp. 1984.

MAGYAR 1998

Magyar Eszter: Visegrád története 1688-1755. Pest Megyei Levéltári Füzetek.
28. (1998).

MAGYAR 1990

Magyar Eszter: A kései feudalizmus másfél évszázada 1685-1849. In: Dorog város története. (Kézirat a dorogi önkormányzat tulajdonában) 1990.

Melléklet

Az 1755. évi kamarai összeírás rovatai

0. Sorszám
2. Teleknagyság
3. Vallás (ennek a rovatnak Visegrádon nincs jelentősége, az uradalom többi falvával ellentétben itt mindenki katolikus, éppen ezért a táblázatban nem szerepel), foglalkozás (ld. a név mellett)
4. Ökrök
5. Borjak
6. Fejős tehenek
7. Üsző borjak
8. Lovak
9. Csikók
10. Kecskék
11. Sertések
12. Méhkasok
13. Földek irtás után pozsonyi mérőben
14. Telki földek pozsonyi mérőben
15. Szőlők nagysága kapásban és a termett bor urnában megadva
16. Rétek szekér széna termésben*
17. Kertek munkanap (*labor dies*) nagyságban megadva*
18. Földesúri census

*A kertek a határban több darabban találhatók. Értettek rajta kenderföldet, veteményeskertet, Duna-parti gyümölcsöst a fák alatti kaszálóval, vagy veteményekkel. Az egy telekhez tartozó rétek is a határban elszórva, több helyen fekszenek.

Sorszám	Név	Telek- nagyság	Ökör	Borjú	Fejős- tehén	Üsző borjú	Ló	Csikó
1	Michael Farkas (esküdt)	1	2	1	3	1	2	
2	Andreas Schrodin (takácsként érkezett, 1747-ben földesúri pincemester)	1	4	2	2			
3	Balthasar Schindler bognár	1				1		
4	Franciscus Almásy kádár	1	2	2	1	1		
5	Petrus Csompor	1		3	1	2		
6	Laurentius Felner bognár	1	2	2	1			
7	Joannes Totth	1	2		1	1		
8	Georgius Pintér kádár	1						
9	Georgisu Bikovics/Vitkovics	1	2					
10	Josephus Molnár	1						
11	Martinus Nagy (korábban hajós)	1		1	1		2	
12	Laurentius Schmidt (id.)	1	4		2			
13	Georgius Fellinger	1/2				1		
14	Laurentius Schmidt (ifj.)	1/2			2			
15	Mathias Maurer kádár	1/2						
16	Joannes Apfel (korábban kádármester volt)	1/2						
17	Christianus Heiffel	1/2		2				
18	Michael Schilk	1/2	2		1			
19	Joannes Krenpart molnár	1/2				1		
20	Jacobus Kuhn bíró	1/2	2		1			
21	Carolus Stovoda kádár	1/2				1		
22	Josephus Koch	1/2			2			
23	Jacobus Maczek	1/2	4	1		1		
24	Andreas Becsi	1/2	4		2	1		
25	Andreas Czikora szabó	1/2			1			
26	Leopoldus Schmucz kádár (1750 óta földesúri kocsmáros, caupo)	1/2			2			
27	Josephus Turstner	1/2			1			
28	Paulus Gál	1/2	4		3	3		
29	Josephus Hetve (korábban bognár)	1/2			1	1	3	
30	Michael Traxler	1/2		2				
31	Samuel Pacher sylvanus (erdőkerülő)	1/2			2			

Kecske	Sertés	Méhkás	Irtásföld/ dek/pm	Telki föld/pm	Szőlő/ kapás	Termett bor/urna	Rét/szekér széna	Kert/ labor dies	Census
	3	6	4	9	15	30	1	6	6
1	1	6	2	8	12	25	1 1/2	10	6
		3		5	7	12	2	2	6
		5	16	4 1/2	12	50	5	6	6
	3		3 1/2	8 1/2	10	25	2	12	6
1	1			11	8	20	2	6	6
			10	8	8	15	4	3	6
	3			4 1/2	5	8	1	3	6
	2		4	6	6	18	4	2	6
3			2	14	10	30	2	2 1/2	6
		5	8	6	15	32	2	3	6
		2		10	11	15	5	3	6
	1	2		4	6	6	1	3	3
	1			4	7	10	1	6	3
	1			4	6	7	1	8	3
		5		4			1	4	3
				6	1		1/2	3	3
		5		3	2		1/2	2	3
				2	4	7	4	3	3
				5	8	18	1	4	
				5	2	2	1/2	1	3
				5	4	6	1	4	3
			10	4	3	2	2	3	3
		4	6	6	3	8	3	2	3
				4	5	2	1/2	3	3
				4	6	12	1	6	3
				4	12	30	1	2	3
	2		8	3	6	9	4	2	3
			4	1 1/2	10	25	1 1/2	3	3
				5	2	8	1	2	3
				2	4	1	2	2	-

Sorszám	Név	Telek- nagyság	Ökör	Borjú	Fejős- tehén	Üsző borjú	Ló	Csikó
32	Andreas Kissinger asztalos	1/2						
33	Leopoldus Sebastian	1/2			1			
34	Josephus Gerstmayer	1/2			1	1		
35	Michael Krün/Grün	1/2						
36	Johannes Szekler	1/2			1			
37	Cilianus Miselstabler kádár	1/2			2	1		
38	Josephus Kemény hajdo dominalis (földesúri hajdú)	1/2			1		1	2
39	Johannes Katay	1/2						
40	Stephanus Jurka	1/2				1	3	
41	rel. Anna Olay (özvegy)	1/4		1	1	1		
42	Benedictus Feigl kovács	1/2			1			
43	Antonius Gerstmayer	1/2			2			
44	Simon Hanaczek	1/2		2	1			
45	Johann Freisz	1/2				2		
46	Leonardus Schedler sylvanus (erdőkerülő)	1/2						
47	Josephus Stavik	1/2						
48	Joannes Nagy	1/2				1		
49	Andreas Scheily	1/2	2		1	1		
50	Mathias Vidermann	1/2		2				
51	Franciscus Simet seborvos	1/2	2		1			
52	Rel. Barbara Schwarcz (özvegy) fia földesúri kádár=pincemester	1/4			2			
53	Franciscus Hibler kádár	1/2				1		
54	Andreas Straub	1/2				1		
55	Christianus Schrodin (bognár)	1/2			1			
56	Johannes Geiger	1/2			1	1		
57	Sebastian Lener	1/2	2		1	2		
58	Johannes Viest	1/2	2			1		
59	rel. Francisca Schmid (özvegy)	1/2	2					
60	Osvaldus Both	1/2			2			
61	Nicolaus Mayer	1/2			1			
62	Michael Frölich kádár (1750: pincemester, 1753: kulcsár, claviger)	1/2				2		
63	Stephanus Katay	1/2						
64	Johannes Moksatt (kádár)	1/2	4					

Kecske	Sertés	Méhkas	Irtásföld/ dek/pm	Telki föld/pm	Szőlő/ kapás	Termett bor/urna	Rét/székén széna	Kert/ labor dies	Census
				1 1/2			1/2	1/2	3
				2			1/2	3	3
			1 1/2	2	8	18	1/2	5	3
				2	1 1/2	1	1	3	3
				3	12	20	1	4	3
	1			3	7	15	2	6	3
2				2	3	18	2	2	
			2	1 1/2	2	10		1	3
5				4 1/2	5	12	1/2	2	3
				3	1	2	1/2	1/2	1,50
		3	2	3	7	20	1	1 1/2	3
				2 1/2	5	7	1	5	3
2				5	10	40	1	3	3
			1	3	3	1	3	4	3
				2 1/2	1/2	1	1	3	-
				1 1/2			1	2	3
		1	2	3	4	3	1/2	3	3
				3	6	12	1	2 1/2	3
				3	7	4	1	1	3
		3		5	10	12	4	2	3
			1	3	8	20	2	4	-
				1 1/2	2	5	2	6	3
1				3	3	2	1	9	3
1				2 1/2	3	2	1/2	6	3
				3	1	-	1	3	3
	2	1	2	2	8	10	2	6	3
				6	1	2	2	4	3
				5	2	6	1	2	1,50
				3	3	8	1	3	3
				1 1/2	1 1/2	2	1	4	3
				4	3	16	1	4	3
3	1		1 1/2	3	3	4		4	3
		4	5	6	6	15	1/2	5	3

Sorszám	Név	Telek- nagyság	Ökőr	Borjú	Fejős- tehén	Úszó borjú	Ló	Csikó
65	Mathias Schubauer	3/4	4		1			
66	Mathias Scheily	1/4						
67	Stephanus Kormos							
68	Andreas Reizinger							
69	Johan Hofmann subiudex (albíró, kisbíró)							
70	Martinus Szinay							
71	Johannes Macsák							
72	Paulus Lenhoky							
73	Adamus Venczel							
74	Martinus Feigl							
75	Christianus Hercz			1				
76	Josephus Török							
77	Petrus Kléfish			1				
78	Johannes Frieling			1	2			
79	Johannes Galambos							
80	Georgius Olay							
81	Michael Kormos							
82	Georgius Luczinger							
83	Johannes Uhlik							
84	Martinus Sinor takács							
85	Johannes Gerstmayer							
86	Wolfgangus Schilch							
87	Tomas Walder							
88	Josephus Perger							
89	Egidius Kircheimer							
90	Georgius Hőr (takácsként érkezett)							
91	Henricus Embter							
92	rel. Helena Geising (özvegy)							
93	Michael Sebastian subjudex (albíró, kisbíró)							
94	Josephus Eder							
95	Joannes Schiffer							
96	Gasparus Knoffel					1		
97	Josephus Mundi							
98	Josephus Rothmund takács					1		
99	Georgius Schmid							

Kecske	Sertés	Méhkas	Irtásföld/ dek/pm	Telki föld/pm	Szőlő/ kapás	Termett bor/urna	Rét/székér széna	Kert/ labor dies	Census
				6 1/2	4	13	1 1/2	6	4,50
				2 1/2	4	10	1/2	1	1,50
					4	2	1/4		1,50
					1	1		1	1
				1 1/2	2	5	1	3	-
				1	2	-	1	1	1
					2	2			1
					1	-			1
								3	1
3					3	6	1/2	2	1
					1 1/2	6	1/2	1	1
					5	20	1/2	5	1
					1 1/2	6	1/2	4	1
							1	4	1
					4	4	1	4	1
					4	6	1/2	1	1
					5	6		4	1
					1/2	-	1	3	1
					1/2	-			1
		1			1	-	1/2	1/2	1
					4	10	1/2	4	1
							1/2	4	1
					1/2	-		5	1
								2	1
					1 1/2	1 1/2	1/4	5	1
					2	2		3	1
					5	10	1	5	1
					3	8	1/2	1	0,50
3					1	1		5	-
			1		3	4	1/2	3	1
1					1/2	-		2	1
1								1/2	1
1					2	2	1/4	3	1
					2	-		6	1
			1		5	17	1/2	3	1

Sorszám	Név	Telek- nagyság	Ökör	Borjú	Fejős- tehén	Üsző borjú	Ló	Csikó
100	Josephus Ehardt				1	1		
101	Petrus Balmetzer				1			
102	Antonius Kiss							
103	Gregorius János				1			
104	Jacobus Semetke							
105	Johannes Katay							
106	Andreas Mraz							
107	Adamus Miska				1			
108	Franciscus Helm (érkezésekor kádár, 1750)							
109	Johannes Molnár							
110	Balthasar Mathus							
111	Martinus Markovics (Pál nevű apja 1743-ig mészáros és kocsmáros volt)							
112	Michael Gross							
113	Martinus Korda							
114	Joannes Putalla							
115	Andreas Schmid							
116	Josephus Schenzl							
117	Nicodemus Vertiel (görög kereskedő)							
118	Jacobus Stiffelraiter halászbérlő							

Kecske	Sertés	Méhkas	Irtásföld/ dek/pm	Telki föld/pm	Szőlő/ kapás	Termett bor/urna	Rét/szekér széna	Kert/ labor dies	Census
					1	1		1 1/2	1
1	2				4	1 1/2	1/2	3	1
3	1				4	11	1	3	1
					1	-		3	1
			1		3	8		2	1
1	1		1		1	-	1/2		1
1									1
					6	8		1	0,50
					5	-	1		0,50
					1	-		1/2	0,50
									0,50
								2	0,50
								1/2	0,50
								2	0,50
			1						0,50
					1	1 1/2		2	0,50
1					1	-		1	0,50
					1	-		1	0,50
									-

MOL E. 156. Urbaria et Conscriptiones F: 81, N:15

Dorf oder Marktflecken?

Eszter Magyar

Diese Frage stellt sich bei der Bestimmung der realen Situation Visegráds, des ehemaligen Königssitzes mit seiner großartigen Vergangenheit. Nach der türkischen Besetzung begann sich die als kamerales *Oppidum* bezeichnete Siedlung mit schönen Hoffnungen auf dem Weg zum Marktflecken zu entwickeln. Obwohl die Gebäude während der Kämpfe zu Ruinen geworden waren und keine Bevölkerungskontinuität aufzuzeigen war, begann alsbald die Wiederbesiedlung, der Wiederaufbau. An der Visegráder Donau befand sich Oberungarn und die südlichen Landesteile verbindende Verkehrslinie mit Zoll und Fähre, hier befand sich die Prägekammer. In Visegrád befand sich ein Pfarramt, welches auch die Funktion einer Mutterkirche für die umliegenden Dörfer ausübte. Der Holzbedarf für die in Buda stationierten Soldaten wurde in den Visegráder Wäldern geschlagen, die Verwaltung war die Aufgabe der Angestellten der Budaer Kameraladministration. Die ungarischen, deutschen und slawischen Ansiedler dieser Zeit wurden *civis* genannt, und unter ihnen war der Anteil an Handwerkern groß. Den Ansiedlungsvertrag kennen wir leider nicht, aber die Steuern wurden anfangs in einer Summe gezahlt.

Im Ergebnis der Befreiungskriege erhielten 1701 Nachfahren Starhemburgs dies als Schenkung. Das *Oppidum* Visegrád war bis 1756 Zentrum der kleinen, aus vier Siedlungen bestehenden Domäne, als die Kammer diese auf Betreiben Grassalkovich zurückkaufte. Zur Zeit des Urbariums behaupteten die Bauern, daß der Verwalter in den 1730er Jahren den Ansiedlungsvertrag wegnahm, und diese zu neuen Dienstleistungen verpflichtete. Sie akzeptierten auch ihr Urbarium nicht und nach der Abschaffung der Leibeigenschaft reichten sie Klage beim Justizministerium ein.

Diese kurze Abhandlung probiert mit der Darstellung des täglichen Lebens, der Wirtschaft und Gesellschaft Antwort auf die im Titel gestellte Frage zu geben.

Village or market-town?

Eszter Magyar

This question could be asked to determine the real condition of the former royal residence, Visegrád. After the Turkish occupation of Hungary, the settlement was named *oppidum* belonging to the treasury. It soon took root to become a market-town. Although its buildings were demolished during the battles and there was not any continuity in consideration for the inhabitants, its colonization and reconstruction had soon begun. At this part of the river Danube – flowing pass Visegrád – was the centre of the route chaining Upper Hungary with the Southern parts. There was a custom station, a ferry and a mint was also in function in the town. There was a parish in Visegrád, which acted the part of the parish church for the neighbouring settlements. The wood needed by the armed forces in Buda was also brought from the woods of Visegrád. The administration was run by the officials of the chancellery in Buda. The early settlers – Hungarian, German, Slavic people – were named *civis* and the number of the tradesmen was high among them. Their deed of foundation unfortunately isn't known but in the beginning they paid their tax in an aggregate sum.

Since Count Starhemberg had rendered great services in the war of liberation, his descendants were given Visegrád as a fief in 1701. The *oppidum* had been the centre of the small domain consisting four settlements up to 1756, when due to the activity of Count Grassalkovich, the chancellery repurchased it. During the settle of socage the peasants declared that their contract of settlement was cancelled by the farm-bailiff in the 1730s and he put them under an obligation on doing new services. They hadn't accepted their villein socage and after the emancipation of serfs they took legal proceedings at the Ministry of Justice.

The essay is trying to answer the question raised in the title by analyzing everyday life, the economy and the society of the settlement at that time.

Pápa város mint igazgatási központ a 18-19. században

Hudi József

(Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa)

A Bakonyalja és a Kisalföld érintkezésénél, országos főútvonalak találkozási pontjánál fekvő Pápa sajátos fejlődési pályát futott be a török hódoltság megszűnte után. Megőrizte, sőt a reformkorban kiterjesztette középkori eredetű kiváltságát (a harmincadvám-mentességet), s ezzel jogilag is kiemelkedett a magyar mezővárosok átlagából.¹

A török ellen sikerrel küzdő végvári erősség harcászati jelentősége a Rákóczy-szabadságharc után lehangyolott; a végvár-jelleg elvesztésével az itt élő lakosság kedvezményei megszűntek, a város jogállását a földesúrral, a gróf Esterházy családdal 1730-ban és 1732-ben megkötött és később megújított örökös szerződések szabályozták.²

A város arculata egy évszázad alatt teljesen megváltozott: a három önálló életet élő városrész (a polgárságot tömörítő Belsőváros, a paraszti Alsó- és Felsőváros) 1842-ben közigazgatásilag egyesült, s ezzel megteremtődtek a jogi feltételei a modern polgári kisváros kialakulásának.³

Az 1720-as évektől a reformkor végéig a város lakossága megsokszorozódott: népessége 2400-ról 12 333 főre (1847) nőtt, ugyanakkor megváltozott etnikai és vallási összetétele. A török korban protestáns város katolikus többségűvé vált; a meghatározó magyar elem mellé az 1720-as évektől betelepült a német – s kisebb részt szláv – iparos és kereskedő réteg. Az 1740-es évektől megjelent, s egyre nagyobb gazdasági befolyásra tett szert a zsidóság, amely a reformkorban a Dunántúl legnépesebb és leggazdagabb hitközségét tartotta fenn.⁴

A város 1848 előtt az ország gazdaságilag legfejlettebb városai közé tartozott. Iparosodottsági szintje meghaladta a szabad királyi városok átlagos fejlettségi szintjét, kereskedelmi forgalma révén pedig Veszprém megye második, Magyarország 38. legfejlettebb városának számított. A keletkezett tőkét a leggazdagabb kereskedők manufaktúra létesítésébe fektették. A pápai két pipagyár, a posztógyár, az enyvgyár, a kéménycserépgyár, az igali papírmalom (1820-1860) és a somhegyi üveghuta, a létrehozott hitelintézetek bizonyították, hogy a polgárság a tőkés típusú vállalkozások iránt is nyitott.⁵

A városi funkciók közül kiemelkedő szerepet játszottak az igazgatási és kulturális funkciók, melyek kisugárzó hatása túlterjedt a város piaci vonzáskörzetén.

Az igazgatás bonyolult képződményként írható le, hiszen tagolt intézményrendszert ölelt fel: egybefogta az állami (postai, hadügyi), továbbá a vármegyei, helyi (városi) és uradalmi igazgatás, valamint az egyházi igazgatás szerveit. A katolikus kisgimnázium, a városi zsidóiskola, zeneiskola, a református főiskola, a főiskolai nyomda (1838) működése messze túlmutatott a város és a megye határain.

Jelen előadásomban a város és igazgatás viszonyát két nézőpontból szeretném vizsgálni. Először arra a kérdésre keresek választ, hogyan lett Pápa az Esterházyak egyik uradalmi központja, s ez milyen hatással volt a város fejlődésére? Másodszor: miként fejlődött Pápa város önkormányzata, s ebben milyen szerepet játszott az Esterházy család?

I. Pápa, mint uradalmi központ

Pápa mezőváros és a várhoz tartozó birtokok – királyi adománylevéllel megerősítve – az 1620-as években kerültek a gróf Esterházy család birtokába. Esterházy Miklós Nyári Krisztinával kötött házassága révén jutott a vártartományhoz. A család a 17. században általában bérbeadással hasznosította a birtokokat, hogy készpénzjövedelemre tegyen szert. A szétszórt és kiterjedt birtokokból álló uradalmi igazgatási szervezet kiépítése csak az 1720-as években kezdődött meg, s 1762-ben, az erdőigazgatás megszervezésével fejeződött be.⁶

A szervezőmunka zömét gr. Esterházy Ferenc (1683-1754) végezte, míg a betetőzés és a kialakult szervezet működésének szabályozása gr. Esterházy Károly (1725-1799) váci, majd egri püspök nevéhez fűződik. A kialakult uralom hierarchikus igazgatási szervezete a 17. századból örökölt differenciálatlan egységekből, a provisor, kasznári tisztségből fejlődött ki, s két részre: a központi és területi igazgatás szerveire különült el.

A pápai Esterházyak birtokkomplexuma három uradalomból: a pápai, devecseri és ugodi domíniumból állt, melyet központilag igazgattak. A pápai várkastélyban székelő központi tisztviselők közvetlenül a földesúrnak voltak alárendelve, vele levelezőviszonyban álltak, tekintve, hogy a 18-19. században a grófok egyike sem élt állandóan Pápan. A központi igazgatás területi és egyedi szervekre tagolódott. Az úriszék a földesúr bírósági-jogszolgáltató fórumaként, a tisztiszek a legfontosabb gazdaságigazgatási testületeként működött. Ezek az uradalmi főtisztek segítségével hajtották végre a földesúr gazdaság- és várospolitikai elképzeléseit. Működésük során számos konfliktus keletkezett, melynek kezeléséről is gondoskodniuk kellett.

A központi igazgatás élén 1723 óta a *prefektus* találjuk: ő személyi titkára, tanácsadója és egyben legbensőbb bizalmasa volt a földesúrnak. Az ő szerteágazó feladatkörének egy részét veszik át 1730-as évek végétől az újabb tisztviselők: a számtartó és pénztáros (1740), a számvevő (1741), az uradalmi mérnök (kb. 1750), majd az ügyész (1754) és a levéltáros (1763).

A területi igazgatás szervezetében egy-egy uradalom élén egy-egy *provisor* találunk, aki a neki alárendelt kasznár, sáfár és ispán, továbbá a szolgaszemélyzet (hajdúk) révén érvényt tud szerezni a központi utasításoknak. A provisorok szintén várral megerősített birtokközpontban székeltek. Különleges helyzetben két provisor volt: 1762-től kezdve az ugodi provisor irányította az erdőgazdálkodást egy főerdész és az annak

alárendelt erdészek és erdőkerülők segítségével.⁷ A devecei tiszttartóhoz tartoztak a balatoni szőlők, aki művelésükről 1748-tól a pintér révén gondoskodott.

A 18. század közepére kialakított uradalmi szervezet minőségileg különbözött a megelőző korszak igazgatásától. Míg a 17. században a birtokigazgatás alapvetően a szóbeliségen alapult, addig a 18-19. században a szóbeli ügyintézés a legalsó végrehajtói szintre szorult vissza. A fontosabb tisztségek szervezésével egyidőben ugyanis írásbeli utasítással (*instructio*) szabályozták a munkaköröket és a tennivalókat. Külön hangsúlyt fektettek a tisztviselek kiválasztására, kinevelésére, a belső (pénzügyi, szakmai) ellenőrzésére, hogy az egyébként természetesnek tartott korrupciót mederben tartásák. Az ügyvitel egészét az áttekinthetőség követelményei szerint alakították ki.

A fejlett igazgatási szervezet a telepítések lezárulta, a birtokviszonyok megszilárdulása után nyerte el végső formáját, s lehetővé tette, hogy a falvakban, mezővárosokban békés építőmunka folyjék, s a parasztok által fizetett járadékokból az uradalmi majorságok gazdálkodását modernizálják.

Az Esterházyak várospolitikáját kezdettől fogva az ellenreformáció támogatása jellemezte. A város kegyuraként gondoskodtak 1738-ban a pálosok, 1660 táján a ferencesek, 1757-ben az irgalmasrendiek letelepítéséről. Ha kellett, erőszakkal is felléptek az „eretnekeknek” bélyegzett protestánsok ellen. Gr. Esterházy Pál 1659-1660-ban fegyveres erővel űzte el a városból az áttérni nem akaró protestáns lakosokat, majd a későbbiekben ő és utódai csak katolikusok letelepedését és polgárrá választását engedélyezték. 1752-ben Esterházy Ferenc támogatásával szüntették meg a reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát és „száműzték” a főiskolát Adásztevelre, amely csak a türlemi rendelet életbe lépése után, 1783-ban térhetett vissza.⁸

Gróf Esterházy Károly a városi autonómia megnyírbálásával kívánta a pápai uralom ellenőrzése alá vonni a várost. Az 1760-as években éles összeütközésekre került sor, a prefektus a város vezetőit – megsértve a szokásjogot – börtönbe vettette, hogy a várost számadásra kényszerítse.⁹

Az egri püspök unokaöccse, gr. Esterházy Ferenc (1758-1815) és fia, a liberális gr. Esterházy Károly (1799-1856) szakítottak elődeik várospolitikájával, s inkább előmozdítani igyekeztek a város fejlődését. Közbenjártak a városprivilegium megújításáért, támogatták a gyáralapítási kísérleteket, a városi intézményeket és egyesületeket. Bezerédy Mihály uradalmi prefektus pl. 1847-ben tervezetet készített a városgazdaság reformálására.¹⁰

II. A városigazgatás és uradalom kapcsolata

Az 1730-as években kötött magánjogi szerződésekkel gr. Esterházy Ferenc célja nem lehetett más, mint a városi társadalom megosztása. 1730-ban a belső- és külsővárosiak ellentéteit kihasználva, a külsővárosiakkal kötött szerződést, majd 1732-ben szerződést kényszerített a Belsővárosra. Ezzel egyidejűleg kataszteri felmérés készült a

telkekről és tartozékaikról, hogy ellenőrizhetővé váljon az adózás és birtokforgalom. A felméréssel egyidejűleg megindult az ún. *inscriptionalis*, azaz a szabad házak és telkek visszavétele annak érdekében, hogy megerősítsék a földesúr tulajdonjogát és város feletti befolyását.¹¹

A belső- és külsővárosok 1842-es közigazgatási egyesítéséig pápán öt önkormányzat (község) élt egymás mellett: az 1730-ban különvált Külsőváros, amelyből a 18. század végére született meg az Alsó- és Felsőváros; harmadikként a polgárságot tömörítő Belsőváros, negyedikként a 19. század elején megszerveződött nemesi község, s végül a községi feladatokat is ellátó zsidó hitközség. E rendies elkülönülés és megosztottság lehetővé tette, hogy az uradalom – hol keményebb, hol finomabb eszközöket alkalmazva – komoly befolyást gyakoroljon a város életére. A városi polgárság már az 1780-as években megkísérelte a városrészek egyesítését, majd ennek megghiúsulása után a nemesekkel keresett szövetséget a földesúri hatalom ellensúlyozására.

A folyamat 1848-ban tetőződött, amikor a város polgári átalakítása megtörtént. A feudális viszonyok eltörlésével, a népképviselői elv alkalmazásával a városi tanács hatáskörét minden lakosra kiterjesztették. Az uradalom érdekeit ekkor is érvényesíteni kívánta. Ennek bizonyítéka, hogy a város – mely önálló választókerületet képezett – budafalvi Vermes Illés uradalmi ügyészt, egyben városi képviselőtestületi tagot választotta országgyűlési követnek.¹²

A rendezett tanácsú város polgári kori fejlődését a nagybirtokos Esterházyak közvetve továbbra is meghatározták, ennek részletei azonban ma még kevésbé ismertek.

Melléklet

Bezerédy Mihály pápai uradalmi prefektus javaslata a város pusztagyimóti majorsági gazdálkodásának korszerűsítésére (1847)¹³

Nemzetes Villás Antal városi bíró úr (előadta), hogy Tekintetes Bezerédy Mihály uradalmi prefektus úr a' város jóléte boldogíttása és virágoztatása, valamint eggyesek, úgy az egész közönség java eránt tapasztalt 's a' késő maradék által is hála érzettel említendő szíves vonzalmával párosult készségét, és nagylelkűségét ujjolag és ismételve kitüntette, midőn a' város pusztáján az ő tanácsa és közakarata után fel állított közkívánatú gazdaságot gazdasági épületeket, úgy gazdálkodáshoz javasolt előleges nézeteket folyó december hó 1-(jé)n személyesen a hely színén megtekinteni, azokat messze terjedő bölcs tapasztalásai után, tanácsával javítani és ápolni kegyeskedett; sőt a' város javáhozi ragaszkodásból szíves volt ezen pusztához és gazdasági minőségéhez alkalmazott olly írásbeli javallatot nyújtott: melly sinor mértékül szolgálván ezen csírádzó gazdálkodást hű kezek és munkás szorgalmak közt tettelegesen elől segíti; ezen írásbeli javallat a mai napon tartatott tanácsi ülésben az érdemes tanács és közönség előtt szórul szóra felolvastatván, az mint üdvös és jó hatású intézkedés köszönettel vétetvén, elfogadtatott, s az utókor részére is jelen jegyző könyvbe iktattni az eredeti pedig miután annak másolatai tisztviselő uraknak kiadatnak, a titkos tárba¹⁴ tétetni rendeltetett - e javallat így szól:

A' Pápa Városa Pusztá Gyimóti Gazdaságának rendezéséről.

Nincs veszedelmesebb az önkénynél, nem jó ez sehol, s' így a gazdaság folytatásánál is csak rossz következtetéseket¹⁵ szülhet; azért a' ki jól kíván 's akar gazdálkodni, az környülményeihez¹⁶ mérve ál(l)apítson meg valami rendszert 's maradjon ennél ál(l)hatatossan mindaddig, míglen környülményei mást nem igényelnek. Tudom én azt jól, hogy Pápa városának vannak több ollyan szegényebb sorsú lakosai, kik a' városi tanácsnál földekért alkalmatlankodnak, és a' városi előljáróknak kell is ezek iránt némi figyelemmel viseltetni, csak hogy a segedelem nyújtás úgy történjék, hogy ezt által a' megállapított gazdasági rendszer meg ne rontassék 's ezáltal a' város magának tetemes kárt ne okozzon, mint p(éldának) o(káért) igen nagy hibának tartom, hogy a város az efféle alkalmatlankodások által magát elcsábíttatni engedvén, egy részét pusztabeli szántó földjeinek őszi és tavaszi kalászos vetések alá csekély árenda fizetés mellett kiadta; mert ez által elkerülhetetlenné tette azt, hogy két kalászos eleség vagy is őszi után ismét tavaszinak kell vettetni, a' mi a gazdálkodásnál nagy hiba, sőt bűn; véték kivált ott, hol a' föld már ugy is igen sovány, ki zsarolt, és azt meg trágyázni a' városnak tehetségében nem áll; ugyan azért igen tanácsolom, hogy az érd(emes) városi tanács és hatvan személyek¹⁷ elhatározzák, hogy jövőre a' pusztán semmi néven nevezendő kalászos eleség alá sem árendában, sem felében földet ki ne adjon; hanem ha figyelemmel viseltetik, szegényebb sorsú lakos társai iránt adjon nekik felében kapás eleség alá földeket, úgy is a' szegény embernek nem lehet kedvesebb,

mind kukoricza föld, melyben nem csak kukoriczát, hanem babot, tököst, czéklát, sőt káposztát is rakhat, mely természetmények által legfőbb szükségét¹⁸ ki elégítheti; hanem is mind de nagyobb részben ajánlom pedig az ér(demes) városnak a' kukoricza termesztést annál inkább, minthogy a' burgonya nem csak magyar hazánkban, hanem még Amerikában is, honnan származott, még pedig meg nem fejtett nyavalyában sínlődik,¹⁹ és a gazdának forgatása, válogatása által, kivált nagy mennyiségben költséges vesződséget ugyan eleget; de hasznót nem sokat ad.

A gazdálkodásnál fő rúgó a' tárgya és czélszerű azzali bánás. Azért a városnak mindent el kell követni, hogy minél több trágyát gyűjtsön pusztájára és azt leg czélszerűbben kezelje.

A tárgya gyűjtés két féle: részént a' mi a' pusztán készíttetik ott telelő és tanyázó marhák által, részint pedig a' mi a városból utca szemét, sár ki hordatik, nehézséggel jár ugyan a messzeség miatt, a trágyának a' pusztára való ki hordása és mellette kivált ökrökön, gyakran a sikosság miatt, de az által is, hogy az ökör a' szántás és egyéb gazdasági munka által helyben igen el van foglalva, lassan is jár, azért kevésre mehet, a dologon azomban így lehet segíteni: meg kell parancsolni a' kapitánynak²⁰ vagy a város gazdájának,²¹ hogy ha a városi loval el nincsenek foglalva, szüntelen hordják a' trágyát, de ne tovább, csak a' közép legelőre és pedig egyik évben az egyik, másikban a' másik helyre, 's ott a' trágyát vágják le, és így fordulhatnak napjában hármát, négyet is utcai sárral és szeméttel; ebből több haszon keletkezik, mert nem csak a' város hamarabb tisztul a' rondaságtól, hanem hirtelen jönne is valami, p(éldának) o(káért) forspont²² a' ló közel levén, hamar is elő vehető, azon kívül pedig most a' béres szánthat és szántson is majd ha fagy miatt a' szántást nem teheti, akkor ezen közép legelőre kihordott trágyát, mivel nem messze van, a' pusztára el is hordhatja a nélkül, hogy itt a' városban 4 ökörral forgolódni kénteleníthetnék. Fordulhat pedig még a legrövidebb napban is kettőt, ha rakodó segítsége leend, hármát is.

A trágyával czélszerű bánásmód pedig ebből áll: A trágyát soha sem kell az udvaron sokáig hagyni; hanem legalább is minden héten ki kell azt a' szántó földre hordani és a' táblának különféle részeire kihordani hosszú pásztákba, 4-4 láb magosságra, 1 öl szélességben rendesen össze rakván és tetejét 1 láb vastagságnyi föld(d)el berakván, a' mi által az okoztatik 1-(sz)ör: Hogy hasznos és termékenyítő savak abból ki nem párologhatnak 's azon felül azon hasznos trágya lé nem foly el hasztalanul bűzt és rondaságot okozva az udvaron, hanem kifoly a szántó földre haszonban és ezen felyül tavasszal a' már a' télen a' szántóföldre kihordott jó trágyáját kevesebb fárodssággal, s hamarabb a' szántó földön szét is hordhatja, s alá szánthatja. Tapasztalás után mondhatom, hogy az így kezelt trágya majdnem két annyi hasznót ad a' gazdának.

Igen elősegíti a' jó termést kiváltképpen az őszi, mély szántás is a' mennyire nagyobb tömeg föld, mely több táplálékot foglal magában, használtatik a' termesztésre, azért ezt mulasztani nem kell - nem törődven azzal, ha bár némely részében a' pusztának terméketlennek látszó homok vagy agyag forgattatik is fel, mely azonban chemiai okokból (vegyészet) a' szántás által válik termékennyé, a' mi már abból is megtetczik,²³

hogy halovány színe mind a homoknak, mind az agyagnak nap, eső, fagy, levegő által barnává változtatik, vagy is a' termésre alkalmatossá.

Valamint a mesterembernek művei készítéséhez, úgy a' gazdának is gazdasága folytatására jó és alkalmas eszközök szükségesek és szerszámok. Azért azon kell lenni, hogy ezek elégséges mennyiségben és jó használható állapotban megszereztesse, kiváltképpen ajánltatik, hogy minden ekéhez legalább is 3 laposvas készen legyen; úgy nem különben legyen előkészület ekéhez, p(éldának) o(káért) ekeszerva, gerendély, taliga, szekerekhez egy pár jó száraz kerék, egy pár hosszú, egy pár rövid oldal, hogy valami törvén, vagy szakadván, e miatt ökor 's cseléd az időt hasztalanul ne töltse.

A cseléd sok hasznót, de kárt is okozhat a' gazdának, részént restsége, részént garázdasága, kiváltképpen marhávali ros(s)z bánása által; azért azon kell lenni, hogy jó cseléd szereztessék, ki ne csak akkor iparkodjék, ha gazdái látják és marhával is csak akkor bánják jól; hanem a' ki józan, becsületes és test(t)el lélekkel azon van, miképpen hajthasson több hasznót gazdájának és távoztasson el tőle minden kárt, 's azért a' becsületes cselédet jól kell fizetni, hogy megélhessen 's rosszra vetemedni ne kényszerítessék, szeresse kenyerét, az az szolgálatját, és azt félthesse elveszteni. Különösen ajánltatik egy faragó béresnek felfogadása, ki a' gazdasági eszközöket jól elkészíteni tudja, mert a' pápai mesterember méreg drága 's azért a' mit a gazdaság körül megkészíttetni lehet a gazd(ának) cselédekkel, azt nem kell mesterembertől vásárolni, annál is inkább, mert annál jobb a' gazdálkodás, mentül kevesebb költség adatik ki, és mentül több vetetik be, a' cselédeknek reá kell szoktatni a' jó rendre és különösen a' vigyázatra, 's azért szükséges, hogy éjenként is ne csak a' szeresek az istál(l)óba háljanak, hanem strázsa is legyen, a' ki a' marhákra, épületekre, eszközökre, takarmányra vigyázzon és a csősznek is, ha az a' pusztában lármát kiált, a' többi cselédeknek fölverve, segítségre mehessen, azután a' cselédeknek reá kell szoktatni, hogy gyertyánál vagy másnál is dolgozzanak legalább este 7 óráig téli holnapokban, dolgozhatnak pedig részént faragással, részént kosarat kötve, részént söprűt; de hogy ezt tehessék, nem csak olajt és mécszet kell szerezni, hanem a gazdasági eszközökhöz különféle szerszámfát, kosárnak való veszőt, nyirágos jó szekerczét vagy topor fejszét, öreg fejszékét, ekebalaskát, vonó kést, fűrűkat, vonó széket, tuskókat, mellyen faragnak, azon kívül kell a szobába leásni egy lukas fát - szóval a' mi csak faragáshoz szükséges, mindenféle szerszámot és eszközt meg kell szerezni, reggel meg kell tőlük kívánni, hogy 5 óraker etetni kezdjenek, hogy mire megvirrad, addig mind a marha jól lakva, megítatva, mind pedig magok is reggelit megehessék, azért meg nem kell engedni, hogy délben téli hónapokban a béres ebédeljen, hanem egyék reggel és estve, délben pedig kenyeret.

A földművelésnek egyik főtenyező és kellék a' jó vonós marha, melly a jól megterhelt szekeret és a' mely szántást is megbírja, azért szükséges, hogy a' város olly ökröket szerezzen, melly keverő és vető szántásra kettősben is az ekét elbírja; azon kell pedig lenni, hogy a' jó ökor jó tartásban is legyen, hogy jó maradhasson.

A tartás kétféle, téli és nyári; azért, ha nincs a városnak jó ökör mezője, hol bőven terem a' fű, akkor szükséges takarmányt vetni; mellyen az ökör jól élhessen. Ezen takarmány lehet különféle, u(gy) m(int) luczerna, lóhere, vetett kukoricza, bükköny, üre zab, 's több afféle. A luczerna, kiváltképp a lóhere etetésnél nagy vigyázat kell, és ezt csak úgy lehet etetni, ha az szalmával ös(s)ze kevertetik, vagy előre megszáradt és mivel még most a városnak árpa és zabszalmája nincsen, de a' luczernása is kevés, azért javaslom a sűrű kukoricza vetést, melly hogy jó legyen, a földet meg kell a' télen, jó vastagon trágyázni, 's tavasszal alája szántani.

Ezen takarmánnyal a' marha hamar jól lakik és ha előbb lekaszáltatik, mint czímerét hán(n)ya, többször is meg lehet kaszálni és ha az ökör megenni nem győzi, le lehet, sőt le kell kaszálni és meg szárítani.

A luczerna termesztéshez igen erősen trágyázott tiszta és porhanyó föld kívántatik, azért a földet már ősszel lehető mélyen fel kell szántani, tavasszal ismét vagy legalább megfogasolni, ha pedig még hantos, a hantokat ös(s)ze is töretni és meghengerezni. Sz(en)t György nap hetében pedig elvetni előbb árpával, 's utána luczernával; legczélszerűbb, ha előtte való évben a' föld igen vastagon megrágyáztatik, burgonyával elrakatik, 3-szor megkapáltatik a burgonya kiszedése után ősszel mélyen felszántatik, tavasszal korán felkevertetik, április közepe táján megfogasoltatik, 's vége felé újra felszántatik és úgy elvetetik.

A téli takarmány fő táplálója a' marhának, s azért a gazdának testestől lelkestől azon kell iparkodni, hogy jó és egészséges takarmányt gyűjthessen, törvényének tartsa a' fűvet akkor kaszáltatni, mikor virágzik; mert ekkor bír legtöbb táp erővel, 's ha virágzás előtt kaszáltatik, akkor még éretlen, 's gyenge szénát ad inkább sarjuhoz hasonlót, ha pedig akkor kaszáltatik, mikor ki virágzott, akkor a szalmához hasonló. A luczernát, bükkönyt szinte virágzaskor kell lekaszáltatni.

A téli etetésnél soha sem kell megengedni, hogy a' marha elébe egyszerre sok takarmányt vessenek, mert ha egyszer a marha a takarmányt megfujta, azután enni nem szereti, és így csak a sok ízéket készíti, ami a gazdának káros. Úgy kell tehát etetni, hogy a' takarmányból többször kell a' marha elébe vetni és itatás után is inkább a jobbat, ha van, mint itatás előtt; az okos gazda mindég tavaszra hagyja a legjobb takarmányát, és télen az erős hidegekben kell adni, a' legalább valót.

Arra is kell igen vigyázni kivált szarvas marháknál, mellyeken pakróczot viselni nem szoktunk, hogy télen által az istálló inkább hideg, mint meleg, mert a hideg istálló szarvas marháknál nyavalyát nem okozott. Ellenkezőleg azomban, a meleg istálló elegendet, különösen tüdő vészt; hogy is ne? Nézze csak figyelemmel meleg istállóban álló marhát reggel, 's látni fogja, hogy annak majd minden szőrén egy csepp izzadság áll, már most az efféle marha ki hajtatik a vízre itatásra, azután befogatik, és sokszor a zordon kegyetlen hideg télben kint állani kéntelen, keresztül fázik, csak úgy remeg, a párolgó lukak bedugulnak, a tüdő, mely a meleg istállóban, a' meleg léget szívta be, 's így egészen felhevülve, egyszerre kint az igen hideget vevén magába, ki csudálkozhatik,

ha ezen hirtelen való (változásban) a marha egészsége megbomlik; azért vagy gőzölgő, 's a melegséget kivezető kéményeket kell az épületbe helyezni vagy pedig az alszélről való ablakokat le kell szedetni, 's minden módon azon lenni, hogy a melegség, melly az istál(l)óban van, sokat a' külső levegőtől ne különbözzék; igaz, hogy ezt a' béres, ki a' meleg istál(l)óban jó kényelmesen, mint a fűtött szobában, hál, nem igen fogja szeretni, mert jobb szeretne póre gatyában, csizma nélkül ott heverészni, de ezzel a gazda ne törődjék, hanem inkább azon legyen, hogy a béres, mint szeress,²⁶ egésszen felöltözve, minden előforduló állapotra készen lehessen.

Valahány a gazda, annyi féle vetőt ajánl, vagy is rendszert ajánl vagy is tart a legjobbnak; de ezen nem kell csudálkozni, mert a' körülmények is mindenhol különbözök; úgy nem különben a' föld minősége. P(éldának) o(káért) a' kinek jó rétje nintsen, csak úgy gazdálkodik jól, ha a gazdasági rendszerében az elégséges takarmánynak termesztését is felveszi, úgy ellenkezőleg: a' hol felesleges, és elégséges jó rét van, az esztelenül cselekednék, ha nagy részét földjeinek takarmány termesztésre fordítaná. Továbbá, vannak némelyek, kik ugart hagyni, vetéseknek tartják, és ez áll is ott, hol a' föld kevés, a trágya fölösséges és annyi, hogy én minden 3-ik évben a' földemnek 1/3-át jó erőssen megtrágyázhatom; hol azomban a' föld sok, a' trágya nem elégséges, ott ugart nem hagyni, annyit tesz, mint a' földet kiszarolni és terméketlenné tenni. Eleven példát vehet az érdemes város a' maga saját pusztájában, melly mivel minden évben vettetett és mellette elégségesen nem trágyáztatott, sok valólközoznak még a magját is alig adta meg. Ha ugyanazon föld egy évig ugarban hevert volna, ha nem többre is, legalább 5-6 szemre²⁴ lehetett volna számítani; ezen felül sokszor jut a gazdának, minden vigyázata és iparkodása mellett is perjés, taraczkos földje, a' mit csak jó ugarolás által lehet kiirtani és a földet megtisztítani; - ennek következtében bizonyos feltételek mellett én az ugarolást nem csak hasznosnak; sőt szükségesnek is tartom, mind addig, míg a trágya mennyiség annyira nem szaporíttatik, hogy minden 3-ik évben erőssen trágyázva legyen; s így, miután a' városi pusztán levő földek egésszen kiszarolva vannak, mind addig, míg azok trágyázás és mély szántás által jó termőkké nem válnak, addig az ugarnak legalább részbeni fenn tartásával, 4 vetős rendszert ajánlom én és pedig úgy, hogy 1/4 része a' földnek maradjon ugarba, 1/4 része őszi, 1/4 része kapás vagy is kukoricza, burgonya és 1/4 rész tavaszi kalászos vagy is árpa, zab. E most érintett rend(d)el következvén, a' forgás olly világosítással azomban, hogy az ugarnak egy részét amennyi tudni illik télen ált(al) megtrágyátathatik és kora tavasszal felszántathatik, azt bükkönnyel is, de csak takarmánynak el vetni lehessen, magától értetődvn, hogy mindenkor a földnek tisztább 's gaz nélküli részét keljen elvetni, a gázos tisztátalan részt meghagyván ugarnak, hogy ugarolás vagy is több szőri szántás által azt a gáztól megtisztítani lehessen. A következő útmutatás bővebb értesítést adand:²⁵

A' tulsó lapon levő útmutatásból látható, hogy csak egyszeri elkövetett hiba, t(udni) i(llik) hogy a mit ugarnak kellett volna meghagyni, a város őszi alá árendában kiadta, minő valóságos botránynak okozója; azért újra igen igen kérem az é(rdemes) városi

tanácsot az efféle önkénykedésnek hagy(j)on jövőre békét és tartsa magát szorgosan a' megállapított rendszerhez, mert előre bizonyossá teszem, hogy ha így önkénykedik, nem csak törekvésének hasznát nem érendi, hanem kárát fogja vallani 's jobb lett volna a dolgot a régi schledriánban meghagyni s én valójában valamint szívesen tanácsommal járultam gazdaságuk elrendezésében, úgy más részről nagyon szégyenleném, ha önkénykedésük által czélt nem érve, a nép azt vélné rólam, hogy én (vagyok) e rendetlenségnek okozója.

Kelt Pápán Xber 1-ön 1847.²⁶

Bezerédy Mihály m. k.²⁷

*Veszprém Megyei Levéltár V. 2. a. Pápa Város Levéltára Tanácsülési jegyzőkönyv
1847. Nr. 1629.*

Jegyzetek

- ¹ KIS 1905, 86-117., különösen 80-95.
- ² Az 1730-as szerződést közli KIS i. m. 80-81.
- ³ Az önkormányzatok fejlődését áttekinti HUDI 1995.
- ⁴ HUDI 1994a, 39-57.
- ⁵ HUDI 1995, 20-26. 1847-ben Veszprém Vármegye alispánjának nyomtatott jelentése alapján Pá-pán Mayer György privilegizált posztógyára 32, a kőedénygyár 27 munkást foglalkoztatott. Az egyik pipagyárban 21, a másikban 60 munkás serénykedett a keménycserép-pipa előállításán. Az enyvgyárban 10, a város határában működő ún. igali papírmalomban 15 munkás dolgozott. A város 5 hitelintézetének éves forgalma 245 000 pengőforint volt. V.ö. N. Veszprém megye első alispánjának Szent Király Szabadgyai Rosos István urnak a' megye állapotjáról 1847-ik évre készített hivatalos jelentése. Veszprém, 1848. A pápai papírgyártásról KONCZ 1985, 567-602.; KONCZ 1987.
- ⁶ Az uradalmi igazgatás fejlődését alapvető tanulmányában áttekintette: FÜLÖP 1994, 225-286.
- ⁷ Az erdészeti igazgatást gr. Esterházy Károly alakította ki. 1762. október 20-án Egerben kelt levelében azt írta a regensnek, hogy egy erdész és két erdőkerülőt kíván a bakonybéli erdő-részbe telepíteni. MOL P 1216 Capsa 51. Nro. 1. Levelezőkönyv 1759-1766.
- ⁸ SZAKÁLY 1994, 125-200.; KISS 1908, 16-40.
- ⁹ Az uraság 1766-ban követelte a város számadásainak bemutatását, de azt a városiak megtagadták. MOL P 1216. Capsa 51. Nro. 1. Levelezőkönyv 1759-1766. Tóth István prefektus levele gróf Esterházy Károlynak. Pápa, 1766. november 18. A levél többek közt arról is beszámol, hogy a pápaiak a bíró házábanál „gyűléskedtek”, a megyére folyamodók közül hármat az úriszék elé idéztek és megkorbácsoltattak.
- ¹⁰ HUDI 1995, 24-25.
- ¹¹ HARIS 1992, 123-137.; HARIS 1994, 43-74.
- ¹² A Veszprém megyei országgyűlési választásokat feldolgozta VÁZSONYI 1998, 69-84. A szerző figyelmét az önálló pápai választókerület megléte elkerülte, azzal nem foglalkozott. A város követe 1848-ban Vermes Illés, 1849-ben Horváth Mihály kultuszminiszter volt. Vö. HUDI 1994b, 323-350., különösen 327., 336.
- ¹³ A javaslatot az eredeti helyesírás megtartásával, az egyéni írásmód következtelenségeinek felszámolásával, a szöveg értelemszerű tagolásával tesszük közzé. A rövidítések feloldását és kiegészítéseinket zárójellel jelöltük.
- ¹⁴ Ti. a város titkos levéltárába; sajnos a városi tanács iktatott irataival együtt a város titkos levéltára is megsemmisült a II. világháború alatt.
- ¹⁵ következményeket
- ¹⁶ körülményeihez
- ¹⁷ A hatvanosok testülete a tanács külső tanácsadó szerve volt.
- ¹⁸ értsd: szükségleteit
- ¹⁹ Az 1840-es években a burgonyavész több alkalommal nagy kárt tett a termésben, hatékony ellenszerét nem találták meg.
- ²⁰ A városkapitány a városi rendészeti igazgatás főnöke volt.
- ²¹ A városgazda a városi major gondnoka volt.
- ²² A katonai vagy hivatalos fuvar korabeli neve.
- ²³ meglátszik, kitűnik
- ²⁴ vagyis az elvetett mag öt-hatszorosára
- ²⁵ A vetésforgó táblázatát lásd az illusztrációban!
- ²⁶ 1847. december 1-jén.
- ²⁷ m. k. = maga kezével

Irodalom

FÜLÖP 1994

Fülöp Éva Mária: A Pápa-Ugod-devécséri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 225-286.

HARIS 1992

Haris Andrea: Pápa a 18. században. Egy barokk városkép kialakulásának folyamata. In: Pápai Múzeumi Értesítő 3-4 (1992), 123-137.

HARIS 1994

Haris Andrea: A települések halmazától a városig. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 43-74.

HUDI 1994a

Hudi József: A pápai zsidó község és önkormányzata 1748-1848. In: ... És hol a vidék zsidósága?... (Szerk.: Deáky Zita-Csoma Zsigmond-Vörös Éva) Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. Bp. 1994, 39-57.

HUDI 1994b

HUDI József: Pápa város önkormányzata 1848/49-ben. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 323-350., különösen 327., 336.

HUDI 1995

Hudi József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus korában (1730-1847). Fejezetek Pápa város történetéből 2. Pápa 1995.

KIS 1905

Kis Ernő: Pápa kiváltságos város története. In: Pápa város egyetemes leírása (Összeállította: Kapossy Lucián) Pápa 1905.

KISS 1908

Kiss István: A pápai plébánia története. Veszprém 1908.

KONCZ 1985

Koncz Pál: Pápa, Igal és Soly papírmalmai a XVIII-XIX. században. VMMK 17. (1984) Veszprém 1985, 567-602.

KONCZ 1987

Koncz Pál: Igal (Pápa) XIX. századi papírmalma. Bp. 1987.

SZAKÁLY 1994

Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 125-200.

VÁZSONYI 1998

VÁZSONYI Varga Béla: Az első népképviselői országgyűlés képviselőválasztása Veszprém megyében (1848-1849). In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVII. Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának tiszteletére. (Szerk.: Hudi József - Tóth Dezső) Veszprém 1998, 69-84.

Die Stadt Pápa als Verwaltungszentrum im 18-19. Jahrhundert

József Hudi

Pápa war nach dem Ende der türkischen Besetzung eine der etwa 500 sich in Ungarn bzw. der etwa ein Dutzend sich im Komitat Veszprém befindlichen Marktflecken, aber in diesem Städtenetz gebührt ihr eine, aus unterschiedlichen Gesichtspunkten, sich unterscheidende Stellung. Zum einen spielte sie eine Rolle bei Herausbildung und Bewahrung der protestantischen Kultur Tamsdanubiens, und bei der katholischen Restauration seit den 1630er Jahren, welche die „neuen Grundherren“ der Stadt, die Pápaer Esterházy nachdrücklich vom Beginn der Zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts unterstützen.

In meinem Vortrag möchte ich zwei Gebiete aufzeigen: wie entwickelte sich die Verealtung der Stadt im 18-19. Jahrhundert, und wie wurde Pápa zum Domänenzentrum Pápa-Ugod-Devecser der Familie Esterházy. Im Interesse der Beantwortung dieser zwei Fragen muss untersucht werden, wie veränderte sich die privilegierte Rechtsstellung der Stadt und das Verhältnis zum Grundherrn im 18-19. Jahrhundert; wie wurde die Siedlung zum Verwaltungszentrum der Domäne Pápa-Ugod-Devecse? Wie konnte das Bürgertum der Stadt seine Interessen zur Geltung bringen? Welche Mittel und Methoden nutzte der Grundherr im Interesse dessen, seine eigenen Machtorgane auszubauen, seinen Einfluss zu verstärken? Welche Domänen-, Stadt- und Religionspolitik verfolgten die einzelnen Grundherren in den 150 Jahren vor 1848?

Zur Beantwortung der aufgeworfenen Fragen bemühte ich - neben der Aufarbeitung der Fachliteratur - das unvollständig erhalten gebliebene Archivmaterial der Stadt, des Komitates und der Herrschaft sowie bei bisherigen Forschungen erschlossenes Pressematerial um Hilfe. Ich behaupte nicht, daß von jedem Gesichtspunkt her auf die gestellten Fragen eine befriedigende Antwort gegeben werden kann, aber die Charakteristika des historischen Prozesses konnten aufgezeigt werden.

The town of Pápa as an administrative centre in the 18th and the 19th centuries

József Hudi

After the Turkish occupation Pápa was one of the half thousand towns of Hungary and of the dozen market-towns in Veszprém county, but in the town system in many respects it had a distinctive place. It played an active role both in the establishment and the preservation of the protestant culture in the Transdanubian region and in the Catholic restoration from the 1630s that had been efficiently helped by the new landlords of the town, the Esterházy of Pápa from the second half of the 17th century.

The essay covers two topics. On one hand it analyses how the administration of the town was formed step by step in the 18th and the 19th centuries and on the other hand how Pápa, belonging to the Esterházy family, had become the centre of the Pápa-Ugod-Devecser domain.

To fulfill the requirements that are given by these two questions the following issues have to be covered. How had the privileged legal status of the town and its relation to the landlord been changed in the mentioned centuries; how had the settlement become the centre of the Pápa-Ugod-Devecser domain? How could the citizens of the town enforce their interests? What means and methods did the landlord use in favour of establishing the organs of his own reign and of strengthening his influence? What kind of estate-, town- and religious policy did the different landowners pursue in the one and a half year before 1848?

To answer the above asked questions we can make use of – besides the scientific literature – the defective materials from the archives in the town, the county and the domain, and the material that has been published so far in the press. Although there haven't been sufficient answers to all the questions, it might be possible to draw a picture of the historical process.

Általános:

Év	1847.	1848.	1849.	1850.	1851.	1852.	1853.
1.	Rudóvia burgonya zab, árpa	Kapás, eleny, Favalj szaggyal	Favalj kalafos	Ugaraségy szaggyal szaggyal szaggyal, búttal	Öfű	Kapás	Favalj kalafos
2.	Öfű	Öfű	Ugaraségy szaggyal szaggyal, búttal	Öfű	Kapás	Favalj kalafos	Ugaraségy 1849.
3.	Öfű	Öfű	Kapás	Favalj kalafos	Ugaraségy szaggyal szaggyal, búttal	Öfű	Kapás
4.	Rudóvia burgonya zab, árpa	Favalj kalafos	Öfű	Kapás	szaggyal szaggyal szaggyal, búttal	Ugaraségy szaggyal szaggyal, búttal	Öfű

Bezerédy prefektus vetésforgó terve (1847-1853).

Csurgó egykori mezőváros népcsoportjai és a Festetics uradalom

Knézy Judit

(Mezőgazdasági Múzeum, Budapest)

Csurgó község a Zrínyiek egykori birtoka a török hódoltság végére teljesen elnéptelenedett. Az 1696. évi kamarai összeírás készítői csak 15 házat találtak itt.¹ Ebben az időben csak 6 ft pénzszolgáltatással, tizeddel tartoztak, gabonacenzust fizettek köbölben, kappanokat, őzeket, hárskötegeket adtak földesuruknak. A 18. század folyamán sem tartozott Somogy megye legnépesebb helységei közé. 1695-1714 között 35, 1718-ban 32 háztartását írták össze, utóbbi évben 2 cselédet is, 1720-ban 28 háztartást vettek számba.

Kováts Zoltán anyakönyvi számításokkal és visszakövetkeztetésekkel egészítve ki az összeírások adatait a 18. század elején 5-600 főre tette a lakosok számát.² 1784-85-ben a népszámlálás már 877 főt mutatott ki,³ de ekkor már fontos, virágzásnak indult uradalmi központnak számított. 1726-ban vette meg Festetics Kristóf a csurgói uradalmat de Prie János Antaltól⁴ és nagy lendülettel látott neki az uradalmi központ kialakításához, majorsági gazdálkodása kiterjesztéséhez. Éppen ezért a robot erőteljes „száma nélkül való” emelése miatt lázadtak fel a csurgói, alsoki jobbágyságok is, s a lázadásnak Festetics Kristóf is majdnem áldozatul esett.⁵ A lázadás vérbefojtása után következetesen folytatta a birtokhálózat kiépítését. Fia III. Pál (1722-82), bár rövid ideig gazdálkodott, következetesen folytatta Festetics Kristóf kezdeményezéseit.⁶ Birtokaiknak gazdálkodását olyan zseniálisan szervezték meg, hogy a 18. század végére például állhatott más uradalmak számára. A keszthelyi birtokközpont Festetics György idején alkalmassá vált arra, hogy gazdasági szakiskolában adják át a Festetics birtokon szerzett tapasztalatokat.⁷ A Georgikon megalapítása előtt Festetics György gimnázium létrehozásával írta be nevét a magyar kultúra történetébe. A Georgikon megszervezésénél bábáskodó, az első évek törekvéseiben alapvető feladatot vállaló Nagyváthy János javaslatára éppen az egykori jobbáglázadók helységében katolikussága ellenére Csurgón alapított „oskolát” azaz református gimnáziumot 1794-ben, mivel támogatást elsősorban a somogyi protestáns köznemesektől kapott. (1. ábra) Ide vonult nyugalomba Nagyváthy János, hogy besegítsen az iskola ügyeibe és szemmel tartsa a gazdasági munkákat is.⁸ A csurgói gimnázium működése azóta is töretlen. Már az első évtizedben nemcsak az oktatásban játszott alapvető szerepet, hanem különböző adakozásokból nagyszerű könyvtárat hoztak létre, melyben jelentős 17-18. századi iratanyag is összegyűlt. (A Gimnázium ún. Nagykönyvtára ma is megvan). A megyében ez volt az első gimnázium, de nemcsak a későbbi református papnövendékek, tanítók kerültek innen ki, hanem a községek önkormányzatában tevékenykedő jegyzők és más frástudó nemesek és nemtelének.

Mivel Csokonai Vitéz Mihály fél évig itt tanított, az irodalomtörténészek szívesen foglalkoznak Csurgó szerepével Csokonai költészetében, a korai magyar dráma-törekvésekben.⁹ A néprajzosokat,¹⁰ néptáncosokat,¹¹ népzenekutatókat¹² a vidék népének sajátos néprajzi vonásai érdekelték a 20. század folyamán.

E sajátos néprajzi arculat történeti gyökereinek kiderítését célozták eddigi vizsgálódásaim is,¹³ melyekhez újabb szempontokat kutattam jelen előadásomhoz.¹⁴

Csurgó a Szigetvárról vezető postaút mellett feküdt s vásártartási joga is volt a 18. században.¹⁵ Mind a helyi, mind a környékbeli, s főként a kanizsai vásárokat, piacokat az uradalom, a jobbágyok, iparosok is egyszerűen ki tudták használni. Az 1780. évi gazdasági utasítás kifogásolta, hogy a csurgóiak nem veszik figyelembe hízlalt marháik eladásakor az uradalom elővételi jogát, s ezzel jelentékeny haszonhoz jutnak.¹⁶ A marhaeladáson kívül a jobbágyok jómínőségű búzát, bort adtak el, fejlett volt a fával foglalkozó háziipar is.

A kutatott forrásokból kiderül, hogy az itt lakó jobbágyok többsége jómódú, vallásukra nézve reformátusok vagy evangélikusok. Festetics Pál idejében még gyakoriak voltak a jobbágyszökések, ezt ekkor még egész és másfél telek kiosztásával igyekeztek megakadályozni, de a jobbágyok egy része inkább ragaszkodott a fél telekhez, mert azután kevesebb volt a szolgáltatás. Festetics György birtoklása idején már úgy látták, fél telek elegendő e területen egy népesebb jobbágycsalád megélhetéséhez. Ebben az uradalomban az iparosok egy része is rendelkezhetett fél jobbágytelekkel az 1770-es években.

A jobbágypanaszokból tudhatjuk meg, hogy a szokásos mezei, szőlőbeli munkákon túl milyen speciális feladatokat láttak el még robotban, illetve hosszúfuvarban: irtásokat végeztek,¹⁷ építkezésekhez szállítottak fát, deszkát, meszet, a tizedbor szállítása is sok fuvar igényelt az uradalom egyik helységéből a másikban lévő kocsmáihoz vagy pincéihez. A büntetésekért kiszabott robotjegyzékből kiderül, hogy a fából való építkezésekhez, fából való eszközeik készítéséhez a jobbágyok az uradalmi erdőket is szegényítették: tölgyfát, szilfát, bükkfát vágtak ki „*mestergerendának*”, „*pajtafának*”, „*talpfának*”, „*karókat*” épület falakhoz, szőlőkaróknak, présnek alkalmas fákat, dongás edényekhez mogyoró vesszőt termeltek ki.¹⁸

A csurgói uradalomban aránylag későn kezdődött az iparosok odaszervezése, az uradalom éves alkalmazottai közül a kocsisok, béresek felvétele, egyáltalán a bér munkások szervezése.¹⁹ Az 1770-es évektől már nagy mozgás észlelhető mind Csurgó mezővárosba, mind az itteni uradalom más helységeibe beköltöző iparosok és más árendások tekintetében, az időszakosan itt megforduló iparosok, kereskedők, időszakos munkára szerződő képes aratók, cséplőmunkások „*krániczok*”, napszámosok felvételében. Foglalkoztatták a környékbeli cigányokat is napszámos vagy akkord munkában. Az iparosok, árendások letelepítésével az uradalom nemcsak a saját közvetlen feladatainak ellátóit szerződtette, hanem megtöltötte velük az üresen maradt házakat, az árenda fizettetésével jövedelmeinek körét bővítette. Emelte

az uradalmi központ színvonalát, a vidék jobb ellátását segítette elő, mert az iparosok nem kizárólag az uradalom részére dolgoztak, de termékeikre az uradalomnak elővásárlási joga volt.

Jelen tanulmányomban nem a lakosság többségét kitevő jobbágyi kötöttségű népességről, nem is az aránylag kevés számú uradalmi cselédről kívánok írni, hanem azokról a társadalmi csoportokról, amelyek mozgékonyabbak, szaktudásuk, vagy speciális foglalkoztatásuk révén gazdagították a mezőváros és az uradalom más helységeinek társadalmi palettáját, gazdasági ismereteit, anyagi kultúráját.

A csurgói uradalom alapos megszervezése – a keszthelyihez hasonlóan – már a keménykezű Festetics Kristóf nevéhez fűződött.²⁰ Fia II. Pál (1722-1788) idejében kezdődik meg az 1760-as évek végén, kisebb időeltolódással a keszthelyivel szemben, a csurgói uradalom központjában (2. ábra), majd távolabb is (pl. Szentmiklósi major) a majorok korszerűbb épületállományának létrehozása mérnöki tervek alapján, kőművesek felfogadásával, továbbá a park és gyümölcsöskert kialakítása.²¹ Iparosok is sorra szerződnek a mezővárosba és környékére magyarok, németek, horvátok, szlovének, zsidók is. A keszthelyi építési szakemberek sűrűn megfordulnak ebben az időben itt a Dráva mentén. A robotosokat, időszakos munkásokat is gyakran irányítják az építkezésekre. A nyári mezőgazdasági feladatok ellátásához már nemcsak a jobbágytelkek után járó, de a különféle szerződésekben, bérletek fejében kiszabott, s a kihágások miatt elvégeztetett²² robot sem elég. Az éveken át szerződtetett béresek, kocsisok száma elenyésző,²³ ezért kellett egyre inkább az uradalmi tiszteknek hosszabb-rövidebb időre időszakos munkásokat felvenniük a helybéliekből, távolabbi vidékek csoportjaiból, még a cigányok közül is.

I. Árendás iparosok

A csurgói uradalomban 1743-ban csak egy pintér, egy bodnár és egy kovács szerepelt az éves szerződésű ún. konvencióos iparosok között.²⁴ Ez a szám 1780-81-re alig változott, egyetlen kovács és két pintér van a konvencionális tabellán.²⁵ A többi iparos főként zsellér telkekre került. Csurgón az 1767. évi házősszeírás szerint három iparos házas zsellérként került elszökött jobbágy házába (egy szabó és két csizmadia). De fizetett ekkor árendát mézáros (16 ft), pálinkafőző zsidó (50 ft), sövegjártó (30 ft), vendégfogadás (6 ft) és molnár.²⁶

1. Molnárok

Az árendás molnárokat a csurgói uradalomban eddigi adataim szerint az adott időben többnyire napszámért foglalkoztatták. Ekkor még fából való vízi malmokat készítettek, így pl. Csurgó határában 1767-ben számbavett építményről a következőket írták: „...Nagymartonból lefolyó vízen közel Csurgón alul vagy az uraságnak két kerékre újonnan épített szítás malma, a malombáz ugyan boronából, tüze-

lő helye pedig kéménnyel együtt téglából vagy on építve.... tavali esztendőben produkált 107 és fél köblöt."²⁷ Az 1768-73-as évekből kevés a molnárokkal kapcsolatos szerződés, valószínű ha nem volt gond, nem évente újítták meg. 1768-ban még fából kellett Taranyban Joó Mihály molnármesternek vendéglőt építenie.²⁸ 1771-73-ban a legtöbb szó a csurgói, taranyi, szentmiklósi, a három szentai, három vízvári vízimalomról esett. Az 1822. évi malomösszeírás többségüket másod- illetve harmadosztályúnak jelzi.²⁹

2. „Szűrszabó”, magyarszabó

Az agarévi Maics Markóts féltelkes jobbágyként szerződött 1771-ben. A csurgói adatok csak három szabóról szólnak, bizonyos, hogy szűrszabók is lehettek közöttük. A magyarszabóként is emlegetett mesterek durva posztóból kabátféléket készítettek. Az uradalmak arra törekedtek, hogy alkalmazottaik természetbeni járandóságaként adott ruházata más legyen, mint a jobbágyoké, így a szűr is más színű, más szabású volt, pl. hosszú ujjú, más díszű. Szűrt elsősorban kocsisok, számadó pástorok kaptak, „*szűrdolmányt*” egyszerűbb lovászok.³⁰

3. „Szabó”, német- vagy „vásárosszabó”

A csurgói iratok szabóról, a megyei limitációk vásárosszabóról beszélnek. Csurgó mezővárosban az 1767-ben említett három mester házas zsellér volt, az Agarévben lakó Zdravec János fél telekkel rendelkezett 1771-ben.³¹ A felsőbb és alsóbb cselédség bérében is szerepeltek németeszabók által készített ruhaegyüttesek (libéria), illetve egyes ruhadarabok („*lajbli, ujjas lajbli, kaput, kaput ujjas, nadrág, stal kittől, kittől*”), melyeket vagy a helyi mesterektől vagy vásáron vettek meg, egyes alkalmazottaknak ruhajavítás is járt.³²

4. Süvegés, „süvegjártó”

A lakosság túlnyomó többsége ebben az időben még süvegben járt, ezért több ügyfelük volt a süvegeseeknek, mint a kalaposoknak. 1762-ben Ulman Mátyás és Cristián korábbi szerződését újította meg Festetics Kristóf két évre.³³ Az összes épületekért, s a kertekért, három-négy szekér szénáért évi 30-30 forintot fizetnek. Az épület rangos: „*áll ... kő konyhából két szobából egy kamarából mely kamara alatt is fából való pince található,ezenkívül még egy más pincéske fából, bat lóra való istálló és szény, nyolc sörtvés marhának való ép hidas; mégis az ház végében a folyó mellett egy cselédszoba melyhez mesterségekhez kívántató kő kéményre való konyhácska fog építődni*”.

Az 1780-81. évi csurgói konvenciók tabella szerint a nagyobb felelősségű lovászok kalapot, a többiek fekete téli süveget kaptak, évente egyet.³⁴ Az 1814. évi árszabás már külön kiemeli a „*szolgának való közönséges süveget*”, mellyel jelzi a fejfedőféle divatjának lefelé ívelését, s akkori fő használatát.³⁵

5. Varga

A jelzett időben csak a szentai és taranyi vargáról szólnak a számadások. Át kellett venniük a csurgói uradalomból kikerülő mindenféle bőrt (marha, de sertés is) és kidolgozni „*akár eőreg, akár kitsiny*”, 40 dénárt fizettek darabjáért.³⁶ A számadásokban gyakran szerepel, hogy a döglött, levágott állatok bőrét miként osztották el a vargák, szíjgyártók és csizmadiák között.

6. Csizmadia

1767-ben Csurgón három zsellérként betelepült mester fizetett cenzust. A csizmadiák kötelesek voltak az uradalom által szállított bőroket szabott összegért átvenni és feldolgozni. Új csizmák adása és a régi lábbelik fejelése részét képezte a magasabb beosztású alkalmazottak bérének a majorban.³⁷ A vásárra járó csizmadiát azzal is megbízták, hogy pénzért az uraság borát árulja.³⁸

7. Takács

Csurgón 1767-ben két takács fizetett cenzust, 1772-ben Pintér János nevű mester költözött be az akkor elkészült új cselédház egyik szobájába, kertet nem kapott. Évente 6 forintot kellett két alkalommal befizetnie.³⁹ 1773-ban aratóbandát szervezett Péntek Mátyás nevű takács egy kovácslegénnyel együtt.⁴⁰

A számadásokból kiderül, hogy e vidéken mind a len, mind a kender termelésével is foglalkoztak. Pintér Jánosnak 1771 júniusában 12 forintot és 83 „*pénzt*” azaz dénárt fizettek a következő készítményekért: 112 rőf lenvászón, 87 rőf vastag vászon, 24 asztalkendő, a lenvászón ára rőfönként hat, a vastag vászoné 5 pénz, az asztalkendő darabja hét.⁴¹ 1773-ban a kilencedképpen beérkezett kendert 36 csurgói, 11 szentkirályi, 18 nagymartoni jobbágy családtagjainak adták ki „*gyaratni*”, később 16 szentai és 50 gyékényesi jobbágnak mértek ki fejenként 3, összesen 98 font fonni való kendert.⁴²

8. Asztalos

A fával dolgozó szakemberek egy része parasztács volt, akik többnyire robotban végezték a fakitermelést, épülethez, bútorhoz és szerszámfához a faragást, valamint a fából való épületek felállítását. A képzetlen, de megfelelő gyakorlattal rendelkező specialisták, azaz háziiparosok közé tartoztak pl. a favillakészítők, mint egyes alsoki és csurgói jobbágyok, akiktől faeszközöket esetenként pénzért vettek az uradalom tisztjei. 1773-ban a favillák darabja 5 krajcár volt.⁴³ Pintér mellé is vettek fel dugafaragó munkásokat. Háromfán Lintner György 1771-ben féltelkesként szerződött, de tekintettel tanult mesterségére, robotját készpénzzel válthatta meg. Csurgón nem tudunk állandó asztalosról ebben az időben.

9. Abroncskádár, „*Reifbinder*”, pintér

Az állandó alkalmazott pintérek mellett időszakosan felvettek olyan mestereket, akik a hordó-abroncsozáshoz alkalmas mogyoró vesszőket kitermelték.⁴⁴ 1772 decemberében pl. Cristian Lanzendörfer és Andrási Ádámot bízták meg, hogy mogyoró vesszőket vágjanak ki, minden ezer darab után 4 forintért. A Kétnyári fogadóbeli szállásukért évi 10 forintot fizettek.

10. Szíjgyártó

1771 decemberében vette fel Polacsek Pál tisztartó Franz Weisel szíjgyártót Csurgóra, akinek a majorban jelöltek ki egy szobát addig, míg részére más házat nem építettek. A szoba után évi 6 forinttal tartozott. A mesterségét szabadon gyakorolhatta, megszábták, mennyit kell fizetnie az átvett bőrökért. Az uradalmi állatoktól származó bőrt átadták neki, ezt vagy készpénzzel vagy a munkájával kellett megváltania.⁴⁵

11. Kötélgyártó, „*kötéljártó*”

Nem volt Csurgón, csak Agarévben, „*Agariban*” Kóczián Miklós nevű kötélgyártó, fél telek után fizette az árendát.

12. Fazekas, „*gelencsér*”

Csurgón is működtek gelencsérek, akik edényt és kályhát is készítettek. Szentmiklóstra 1763-ban Bécsből, Bartholomeus Schweiger fazekas, Festetics Pál kérésére, Polacsek Pál akkori szentmiklósi udvarbíró aláírásával több évre kötelezte el magát. Szentmiklóson az uradalom bocsátotta rendelkezésére a lakóházat, műhelyt és az égetőkemencét évi 15 forint béréért, de az első évben nem kellett fizetnie.⁴⁶ A Bélavárott lakó Ivókovics Tamás készítette és rakta fel az udvarhelyi pandúrházban 1773-ban a „*kálha kemencét*” két forint öt garasért.⁴⁷

13. Tégláégető

Csurgón 1767-ben működött tégláégető, ahová és ahonnan bivalyszekerekkel hordták az agyagot a bivalyosok.⁴⁸ Általában időszakosan fogadták fel őket, de a szállítási nehézségek miatt a majorban és környékén szükséges téglát a közelben készült, s a mestereket pénzzel fizették a Festeticsek, nem terménnyel. Így 1773-ban az agarévi téglás Hoffer Ferenc 48 000 darabért 72 forintot kapott, minden ezerért 1 ft 50 krajcárt.⁴⁹

14. Kőműves

Csurgón sokat megfordultak a keszthelyi kőművesek az 1770-es években. Idővel szükség volt arra is, hogy helyben foglalkoztassanak állandóan kőművest. 1796-ban a közeli Berzencéről, amely még ekkor nem tartozott a csurgói uradalomhoz,

származott „*passuális nélkül*” Paulits Jakab, akivel hosszabb időre szerződött Nyitrai Pál csurgói tisztartó, hogy két éven belül diákoknak alkalmas szállást, azaz házat építsen.

15. Mészárosok

A mészárosok többsége átmenetet képez az iparukból és a kereskedésből élők között, mivel többnyire a mészárszék mellé még vendéglőt, pálinkafőzést, vagy különféle portékákkal való kereskedést is vállaltak. „*Örményeknek, zsidóknak, görögöknek*” is említették őket. 1770 márciusában kötött egy évi szerződést a csurgói üzletre Kottormán Katalin 30 forint évi árendáért, amelybe beletartozott másfél holdnyi kukorica és kender alá való föld, amiket köteles volt trágyázni.⁵⁰

16. Külső, messziről fogadott iparosok

A távolabbról hívott, hosszabb-rövidebb időre szerződöttest, – nem a csurgói uradalom éves, vagy többéves árendásai közé tartozó – iparosok közül részben a Kanizsán lakókat, részben a keszthelyi központhoz tartozókat foglalkoztatták leginkább. Keszthelyről az 1760-70-es években főként az építkezésekkel kapcsolatos szakembereket fogadták. Utóbbiak jelenléte legpontosabban a számadások között található „*vendégek diáruma*” feliratú iratokból derül ki, mivel némelyikük szerződése lehet hogy a keszthelyi iratanyagban található, viszont étellel, itallal a csurgóiak látták el itteni munkájuk idején, s ezt Stiessné Josepha, a szakácsné pontosan vezette.

Rendszeresen megjelent a „*keszthelyi kéménytisztító*” egy-egy napra.⁵¹

A kőműves mester szolgájával együtt két napig vizsgálta az épületeket 1773. októberében, ők is kaptak ebédet, vacsorát és 6 icce újbort. 1773. novemberében 6 nap alatt a keszthelyi kőműves szolgájával „*az újonnan kegyesen parancsoltatott épületeket kimérte és az abrincsokat megcsinálta...*”⁵²

A keszthelyi üveges és lakatos 1771 novemberében „*eljöttek az épületekbe tartozandó fogyatkozások megjobbítására*”.⁵³

Sűrűn megfordultak Csurgón mészárosok is, úgy, hogy vagy maguk vásároltak fel állatot, vagy kereskedővel együtt érkeztek Ausztriából, Kanizsáról, leginkább az őszi időszakban.

Rendszeresen foglalkoztattak árokmetszőket. 1771-ben Nagyatádról Siffer Ferenc és Kocsis István érkeztek, Nagymartonban a szőlőhegyben, az alsoki réten dolgoztak, a csurgói Nagyréten az új halászhelyet ásták ki, összesen 1763 ölet, amelyért 9 köből búzát, és 26 köből rozsot fizettek nekik.⁵⁴

Bábsütő mestert legközelebb Kanizsán találtak 1773-ban, mikor a csurgói templomnak kellett gyertyát venni.

Borbélyt többek között Atádról hívtak.⁵⁵

II. Kereskedők, vállalkozók

1. Vendéglősök, kocsmárosok

A földesúri haszonvételek között az egyik legfontosabb a kocszmák haszna. A dél-nyugat somogyi területeken jó minőségű uradalmi borokat termeltek, de a parasztoké is jobb volt a megyei átlagnál.

A pálinkaeladás is jelentős hasznot hozott. Ebben a körzetben söreladásról nemigen esett szó. A csurgói uradalomhoz a következő kocszmák tartoztak 1773-ban: csurgói, alsoki, szentai, udvarhelyi, vízvári, bélavári, zsitfai, agarévi, háromfai, taranyi, szentkirályi, nagymartoni, gyékényesi, szentmihályi, Légrádon három is és a kakonyai pusztán egy.⁵⁶ A kocsmaházak s a hozzájuk tartozó gazdasági épületek az 1760-as években nagyjából a módosabb jobbágyházak színvonalán álltak, főként abban különböztek, hogy jól alá voltak pincézve, és nem egy, de két vagy több szobájuk volt. 1768-ban Taranyban, ahol eddig nem volt, még fából emeltettek egy molnárral kocsmaházat. A beosztása a következő volt: két szoba, mindegyiknek egy benyílója s a szobák között egy „*kőből rakott konyha*” és hátul két kamara.⁵⁷

A csurgói központ közelében lévő alsoki kocsmára 1767-ben fatalpas, sövényre sározott és vakolt falú, nád fedésű lakóépület volt két szobával.

Csurgón ezidőben még egy rangosabb vendéglő állt rendelkezésre három téglapincével, két részben az uradalom bora, egyben a fogadásé, mintegy 347 akónyi. Hat szoba, egy kéményes konyha, négy kamara, lóistálló, kapu alatti kis szekérszín és mellette egy kis veteményeskert mind a haszonvétel tárgyát képezték. A padlásan a földesúr gabonáját tárolták, de csak zsuppal fedték az épületegyüttest. 1770-ből fennmaradt egy másik vendégfogadó átépítési rajza, amely nem lehetett azonos az előbbivel, mert ennek egy kamrája volt. Az épület L-alakban szegélyezte a telket, hat szoba, kéményes konyha, a konyha előtt padlásfeljáró, az épület végében pincelejáró, belül gang húzódott végig és színek kerültek a szélekre.⁵⁸

A nagyobb forgalomtól távol lévő helyeken a kocsmárosok esetenként a mézszárseket, pálinkaégetést, bármi, pl. például kukorica, deszka, stb. árulását is vállalták. Csak az uradalom borait árulhatták, akonként 10 dénár kocsmapénzt kaptak. A kocsmához tartozó szántót, kaszálót, istállót használhatták, tehenet tarthattak. A kocsmáros cselédei vagy a vendégei, „*borivói*” okozta kárt is a bérló nyakába varrták. A kocsmárosok haszonvételeihez tartozott az is, hogy a vendégeket étellel, itallal jól tartsák, s a szobák, és egyáltalán a környezet tisztaságára ügyeljenek. Erre vonatkozóan a csurgói szerződések közül csak 1819-ben találtam határozott utasítást: „*hogy pedig az utazó vendégek a vendégfogadótul el ne idegenedjenek, a vendégeket jó szívvvel fogadni, megbecsülni, kívánságok, s szájok íze szerint tractálni, és éjszakánként nekik tiszta ággyal szolgálni.*”⁵⁹

Sűrűn összeírták az uradalmi kocszmákban tárolt bor, pálinka, bor- és gyümölcs-ecet mennyiségét az ún. borkönyvekben. A legtöbb borkönyvben azt is

számontartották, hogy honnan származó borokat tároltak, így pl. a taranyi vendég-lős csurgói, légrádi, hahóti, szentkirályi és keszthelyi borokat. A csurgói, bükkösdi, nagymartoni szentkirályi jobbágyságok az uradalomtól ínségükben kölcsönként búza visszaadása helyett több ízben borral fizettek.⁶⁰

2. Pálinkafőzők, vagy égetők

A pálinkaégetésre szerződők között szép számmal találhatunk zsidókat, de jobbágyságokat is. A zsidók elsősorban gabonát használtak fel, de törkölyt is, a jobbágyságok szilvát vagy törkölyt. Nagyon részletes a csurgói Nathan Lebl zsidóval a pálinkás házra és boltra kötött 1762. július 26-án kelt szerződés évi 50 forint árendáért, melyben kikötötték, hogy az uradalom minden 5 köbölnyi gabonájából egy akót köteles égetni, az ár egyharmada az uradalomé a gabonáért, egyharmadán sör-élesztőt kell vennie, s csak egyharmada az ő haszna. A csurgói szerződések egyike mutat rá arra, hogy ezen a birtokon csak a 19. század közepén kezdtek el burgonyából szeszt égetni, az 1837-ben kelt megállapodás szerint burgonyát kellett termelnie a kereskedőknek, de az mégis gabonát vetett.⁶¹

3. Hamuzsírégetők

Ezek a mesterek általában zsidók voltak. Salamon Ábrahám és Mehl János a bocskádi erdőben 1770-ben felújított hamuzsírégetőt vették bérbe. Az eszközök nagy részét az uradalom adta, a faedényeket a bérlő az uradalom fájából készíthette el. A tisztek kijelölték azokat az égetésre alkalmas szilvás helyeket, ahonnan kitermelhették a fát, egészen a talajnál, hogy a hely teljesen kitisztítható legyen. Csak hullott fát használhattak fel a tüzeléshez. Egy év alatt a két fent jelzett bérlő legkevesebb nettó 8000 mázsa hamuzsírt kellett, hogy átadjon a földesúrnak a csurgói központba szállítva. A beruházásokhoz 300 forintot kölcsönöztek a hamuzsírégetésre, napszámosok alkalmazására, megfelelő tárolásra, 30 ft-ot faedények elkészíttetésére. Megengedték a pálinka árulását is. De 1773-ban már mással, Matthias Krieg-gel szerződtek e haszonvételre, teljesen más feltételekkel.⁶²

4. Svajcerek, „fejőgulyások”

A szokásostól eltérő, komoly szakértelmet kívánó feladatok közé kell sorolni a tejelő tehenészeteket, „*Svajzereiek*”-t vezető szakembereket. Csurgón már 1740-ben is dolgozott német nyelvű svajceros egy éves szerződéssel. Később inkább hosszabb időre fogadtak meg nagyobbbrészt külföldről behívott embereket, mert a nagy uradalmak tehenészeiteiben már történt kisebb fajtaváltás. A csurgói birtoktest területén úgy tűnik az 1770-es években kezdtek komolyabb gondot fordítani a csurgói és a szentmiklósi tejgazdaság működtetésére. Az állatállomány még a hagyományos hazai „*fehér*”, azaz szürke magyar marhákból állt, s a nagybirtokokra jellemző bivalyokból, de már Szentmiklóson „*saját szükségletre*” tartottak 4 svájci

tehenet is. A svajceros gondozta az eladásra szánt borjakat. Leírták, hogyan különítse el a különböző állatcsoportokat, feladata volt bizonyos fokig az állatok orvoslása is. Marhavész esetére is eligazítást kapott, mert gondatlanságból eredő, reá bizonnyítható kár esetén neki és munkatársainak kellett a kárt megfizetnie.⁶³ 1780-81-ben már éves szerződésűek a svajcerosok, nevük fejőgulyássá szelődött.

5. Birkások

A birkások is több évre szerződő vállalkozók ebben az időben. A többi vagyontalan, konvenciók alkalmazású pásztorral szemben ők főképp állatokból álló vagyonnal is rendelkeztek és annyi pénzzel, hogy a szerződéskor a megfelelő előleget le tudták fizetni. Vagyonuk volt a biztosíték arra, hogy az általuk okozott kárt meg tudják téríteni.

Csöndör vagy Csender János kanizsai lakos, aki korábban több ízben segített az uradalomnak göbölök értékesítésében, aránylag kedvező 6 évre szóló szerződéshez jutott 1771 júniusában: Csurgón 1300, Udvarhelyen 600, Zsitfán (Taranyban) 1300 birkát bízta rá. Ő és bojtárjai 1024 birkát tarthattak összesen. Az uradalom kijelölte az állatoknak a legelőt, adta a szénát, szalmát, gabonát és a fejéshez való edényeket. Sőt már a birkásnak kellett beszereznie.

Kovács György hahóti árendásra csak 400 birkát bízta rá 1772-ben, de hasonló feladatokkal. Kovács György sorsa szerencsétlenül alakult, mert az ő hibájának tudták be a felvállalt 400 birkából 350-nek az elhullását. A kár megtérítésére két évi haladékot kért. Kötelezte magát, hogy ha a 60 forint adósságát még akkorra sem tudná megtéríteni, vállalja, hogy fiával együtt az uraság ökrös jobbágysai lesznek. 1772-ben szerződött Konczel György háromfai birkás is, de teljesen hasonló feltételekkel, mint Kovács György.⁶⁴ Lakásukat többnyire egybeépítették az akollal (3. ábra).

6. Halászok, rákászok, teknősbéka gyűjtők

A csurgói uradalom a Dráván, Rinyán és a Mura egy szakaszán történő halászatot, a malomárkokban való rákászatot, valamint a Balatony nevű tó ilyen célú hasznosítását bérbe adta esetenként egész falvaknak, egyes csoportoknak vagy egyes személyeknek. Az uradalom területén lévő csurgói és bélavári halastó állományát igyekeztek a fogások révén szerzett nemesebb állomány beadásával gyarapítani, de telepítettek halat, rákot malomárkokba is.

A vízváriak szerződése 1771-73 közötti időre „*a Fekete víztől vagyis Janától fogva egészen a heresznyei határig*” tartott. Pénz helyett 170 gyalog munkást kellett két alkalommal irtásra vagy kukoricakapálásra előállítaniuk. A kifogott halból valamennyi kecségét a bélavári, az egész galócát a csurgói tóba kellett beszállítaniuk. Kötelesek voltak arra vigyázni, nehogy más is halásszon e területen. Két légrádi halász 1772-ben árendálta a Dráva és Mura halászó vizeit községük határában.

Amikor az uraság Csurgón járt, egy mázsa 25 font nagy pontyot kellett frissen a konyhára adniuk.⁶⁵

A Rinya folyóban a rákászás hozott inkább csemegét, amelyből nemcsak a föld-birtokos család, de az uradalmi tisztek is részesültek. 1772-ben az agarévi kocsmárosnak engedték meg évi 3 forintért a szabad rákászást. A taranyi jobbágyok 1772 júniusában szerződtek rákászásért.

III. Rövid időre szerződtetett mezőgazdasági munkások

1. Kepés aratók

Csurgón és környékén 1768-73 között az aratókat többnyire a helybeliek közül szerződttették a robotosok csoportjai mellé. A gabona vágásán, kötözésén át a keresztbe rakásig mindent elvégeztek. Páros számban szegődtek el legtöbb esetben, mivel sarlós aratás volt szokásban és arató és kötöző alkotott egy egységet. 1771. július 7-én a csurgói Horváth Filip, Nemes Iván, Polatics Pál és az alsóki Marics Ferenc búza, rozs, tavaszi vetés aratását vállalta el kötözéssel és keresztbe rakással együtt. Fizetségük mindhárom terményből a 10. rész és élelemre nyolc köből rozs, négy köből búza, negyed-negyed köből árpa és köleskása, 20 font só, 12 font szalonna, 3 font birkavaj. 1773-ból egy részletesebb kepes aratószerződés maradt fenn a számadásokban, két csurgói mesterembert bízta meg, hogy legalább 12 főből álló csoportot szervezzenek. Megszabták nekik, hogy két hét alatt el kell végezniük a munkát minden tizedik keresztért az őszi és tavaszi gabonákból egyaránt. A gyors munka nagyon fontos lehetett, mert a munkaadók kilátásba helyezték, hogy még két kereszt gabonát kapnak, ha a határidőt tartani tudják. Annyit jegyeztek fel, hogy a csurgói majorból kenyér és főzelék ki fog adatni, melyből nekik kell felfogadni szakácsnőt, hogy ételüket elkészítse, akinek az uradalom fizetésekként egy csizmára valót ad. A saját gabonájuk cséplésének idejére is biztosítottak egy köből kenyérnek való gabonát.⁶⁶

2. Cséplőmunkások, „*kránicz, vagy gránicz cséplők*”

Cséplési munkára főleg szlovén nyelvű, illetve szlovéniai területekről vagy környékükről érkező csoportokat fogadtak fel. A nevek között német, magyar is előfordul. A munkásokat nem két hétre, hanem hónapokra alkalmazták. Augusztustól kezdve még ősszel is dolgoztak, mivel a cséplést épületen belül is lehetett végezni a gabonás pajtákban, magtárakban (4. ábra). A pajtamester figyelte munkájukat és adta ki gabonájukat. Pénzzel, liszttel, gabonával, főzelékkel, sóval fizették őket. 1773. augusztus 2-án a csurgói krániczok közül név szerint Bagol Balás, Kramer András, Tauter Áron 28 köből rozst és egy köből búzát vettek át. Későbbi adatokból kiderül, hogy két kránicz csoport is dolgozott itt ekkor, vezetőjük Horváth Markó és Bagol András volt, akik hét heti munkájukért 42 forintot és 3-3 font sót

vettek fel egy alkalommal. A Háromfán dolgozóknak a babócsai Szent András napi vásáron vasfazekat, a Zsitfán tevékenykedő egyik bandának egy kis vasfazekat 90 dénárért, a másik csoportnak három szép nagy széles fazekat (cserép), darabját 16 és kétharmad dénárért, és két tálat 10 dénárért beszerzett⁶⁷ az uradalom tisztje.

3. Napszámosok

A napszámosmunka alkalmazása az 1760-as években nagy méreteket öltött, olyannyira, hogy szükségessé vált a bérek szabályozása. 1767-ben többek között Somogy, Zala, Veszprém vármegyék közgyűlései is részletesen meghatározták az aratás, cséplés, szőlőbeli és más munkák alkalmával fizethető összegeket. Nemcsak a napszámra önként jelentkezők miatt volt erre szükség, hanem a kiszabott roboton túl is munkára kényszerítettek miatt is. Fontos vonása e korszaknak, hogy az időszakos nyári, őszi munkára elszegődők úgy kifogytak készleteikből, hogy vállalniuk kellett bérük egy részének ételben, nyersanyagban történő kifizetését. Jóval többen voltak, akik a „*gazda kenyéré*n” szegődtek el kevesebbet, mint a „*maguk kenyéré*n” többért. A helybeli falulakó szegénység mellett az 1770-es években már sűrűn foglalkoztattak cigányokat is, akikről nem tudni pontosan, milyen nyelvű, mesterségű csoportok voltak. Ha csak egyetlen év számadásait nézzük, pl. az 1773-akat, kiderül, milyen sokféle munkát tudtak végezni. Augusztusban szénagyűjtésre, asztagrakásra rendelték ki őket. 12-én gyűjtő és asztagrakó embereknek mértek ki 3 font szalonnát, 20.-án 30 szekérrakó kapott 1 font szalonnát, 8 font füstölt húst, fél font friss húst. A szeptemberben végig alkalmazott „*új polgárok*” számára, akik sarjút gyűjtöttek, hordtak, gyümölcsöt szedtek, kimértek 8 és fél font füstölt marhahúst, 5 és fél font szalonnát, 37 és fél font sót, 22 mázsa 39 font szitált rozslisztet, negyed font öreg lencsét, nyolc és fél font birkasajtot. Dolgoztak cigányok épületeknél, ezen az őszön föld- és cseréphordásnál, erdőn makk-, mezőn mák szedésénél, a magtárban gabona rostálásánál is.⁶⁸ Az ügyesebbje, például az „*Eöreg Eöicze vajda*” állatvásárnál is segítettek. Az éves szerződésű katonák között is lehetett cigány, mint a Jankó és a Durgó nevűek.

Dolgozatomban az uradalom gazdálkodásában, s a délnyugat-somogyi falvak életében jelentős szerepet vállaló mozgékony, pénzét rövidebb-hosszabb időre befektetni tudó, bizonyos haszonvételeket bérlő, illetve a munkaerejüket időről-időre áruba bocsátó rétegekről, foglalkozási csoportokról kíséreltem meg keresztmetszetet adni, a csurgói és környéki majorok kiépítésének fontos időszakában. Munkavállalásuk körülményei, munkájuk, lakásuk színterei, fizetésük és életmódjuk más adatai is teljesebbé teszik a képet. Ahol lehetett, a változásokra is rámutattam. Külön érdemes lenne szólni – más alkalommal – a vidék értelmes, jó búzát termelő, marhát hizlaló, szép szőlőket művelő jobbágy lakosairól is, akik a folyamatosságot is biztosították a török időktől kezdve a hagyományok továbbvitelében, és egyáltalán nem bizonyultak szolgálalkú, fejhajtós „*polgároknak*” (5. ábra).

Jegyzetek

- ¹ Magyar Országos Levéltár /MOL/ UC 156 66:18/3
- ² KOVÁTS Z. 1969. 14.33.
- ³ KOVÁTS Z. 1969. 14. 33. 35.
- ⁴ SZÁNTÓ I. 1984. 30.
- ⁵ CSIRE I. 1907. 10-11.
- ⁶ SZÁNTÓ I. 1984. 35.
- ⁷ Legújabb, legrészletezőbb KURUCZ Gy. 1996. 9-130.
- ⁸ BOROS D. 1982. 77-81.
- ⁹ BÓDI F. 1943. KUTHY F. 1947. VARGHA B. 1960. I. TAKÁTS GY. 1962.
- ¹⁰ Gönyey Ébner Sándor tárggyűjtései, fényképei a Néprajzi Múzeum Adat- és Fotótárában
SEEMAYER V. 1933. 1937. GÖNCZI F. 1937. KERESCSÉNYI E. 1970. 545-555. Uő.1980. 13-60.
- ¹¹ MORVAY P.-PESOVÁR J. 1954. továbbá Együd Árpád gyűjtései, több tanulmánya
- ¹² EGYÜD Á. 1975. könyve, OLSVAY I. 1975. 409-438.p.
- ¹³ KNÉZY J. 1986-7. 285-310, 1993. 57-77. 1998. 389-394.
- ¹⁴ KNÉZY J. 1997. 145-169
- ¹⁵ SZILY F. 1987. 187-8.
- ¹⁶ MOL Festetics cs. lt. P. 275. IV. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, Összeírások leltára. Csurgói uradalom 38.c.
- ¹⁷ MOL P. 275. Községi iratok IV. 38. b. Jobbágypercek
- ¹⁸ MOL P. 276 IV. Központi birtokgazdálkodás. Számadások. Csurgói uradalom 600. cs. 105-6
- ¹⁹ MOL P. 274. Alkalmazottakra vonatkozó iratok 6.e. 78.cs. (1722-6). (1762-1809).
- ²⁰ CSIRE 1907. 11.
- ²¹ SZÁNTÓ 1984. 35.
- ²² Ld. 18. jegyzet. 1771-ben 48 fő 33 marhás és 106 gyalogrobotot teljesített büntetés fejében, fejenként 3-3 napot tiltott favágásért vagy tiltott legeltetésért.
- ²³ KNÉZY 1986-7. 287. 1768-9-ben Keszthelyen 6 béres, 4 kocsis volt. 1780-ban Csurgón nem volt még béres, csak kocsisok, a fogatos munkák egy részét bivalyosok végezték.
- ²⁴ MOL P. 274. 6.e. (1722-1760.)
- ²⁵ MOL P. 274. 6.e. (1762-1809).
- ²⁶ MOL P. 275. IV. 38.c. 35-40.
- ²⁷ MOL P. 275. IV.38.c. 35.
- ²⁸ MOL P. 276. IV. cs. 289-90. E. Számadások. Csurgói Uradalom 1771
- ²⁹ Ld. 28. jegyzet továbbá Somogy Megyei Levéltár (SML) IV.1.x. Malmok 1764-1863. I-II.
- ³⁰ MOL P. 274. 6.e. 67-71.p.
- ³¹ MOL P. 274. IV. 38.c. 35-40.p. és P 275 VI. 5.b. Festetics család keszthelyi levéltára. Egyéb uradalmak haszonvételei és szerződésai. Csurgói uradalom (1771-1843.)
- ³² Ld. 30. jegyzet
- ³³ MOL P. 275 VI. 5.b. 16. szerződés.
- ³⁴ A nagyobb birtokosok az alkalmazottak süvegére családi címerüket is rátetették.
- ³⁵ SML 1.a. Közgyűlési iratok. Munkabér megállapítások.
- ³⁶ MOL P. 275. VI. 5.b. 18. sz. szerződés
- ³⁷ Pl. 1780-81-ben a "*bágo mén lovak, a mén lovak és a paripák mellett lévő lovászok*"-nak évente egy új pár és egy pár fejelés csizma járt. Ld. 30. jegyzet.
- ³⁸ MOL P. 276. IV. cs. 1771. cs. 41.p.
- ³⁹ MOL P. 275. VI. 5.b. 31. szerződés
- ⁴⁰ MOL P. 276. IV. 1773. cs. 41.p.

- ⁴¹ MOL P. 276. IV. 1771.cs. 307.p.
⁴² MOL P. 276. IV. 1773.cs. 518.p.
⁴³ MOL P. 276. IV. 1773.cs. 197-8. 309.p.
⁴⁴ MOL P. 275. VI. 5.b. 29.p.
⁴⁵ Ld. 44. jegyzet csak 25. szerződés
⁴⁶ Ld. 44. jegyzet 38. szerződés
⁴⁷ MOL P. 276. IV. 1773. cs. 564.p.
⁴⁸ MOL P. 275. IV. 38.b. jobbágypererek és 38.c. 40.
⁴⁹ MOL P. 276. IV. 1773.cs. 560.p.
⁵⁰ MOL P. 275. VI. 5.b. 11. sz. szerződés 54.
⁵¹ MOL P. 276. IV. 1773.cs. 26.
⁵² Ld. 51. jegyzet csak 213. 293.
⁵³ MOL P. 276. IV.1773. cs. 293. 553.
⁵⁴ MOL P. 276. IV. 1771.cs 53.
⁵⁵ MOL P. 276. IV. 1773.cs 135. 1771.cs. 251.
⁵⁶ MOL P. 276. IV. 1771. tele van a megrendelők, pincék borkönyveivel.
⁵⁷ MOL P. 276. IV. 1771.cs 289-90.p.
⁵⁸ MOL P. 275. VI. 5.b. 20, 30, 39. 40.p. szerződések
⁵⁹ MOL P. 276. VI. 5.b.1819. III.19.
⁶⁰ MOL P. 276. IV. 1771
⁶¹ MOL P. 275. VI. 5.b. Mayer Gottlieb szerződése
⁶² MOL P. 275. VI. 5.b 5-9.p. 47.p.
⁶³ MOL P. 275. VI. 5.b
⁶⁴ MOL P. 275. VI. 5.b 9-14., 18-21. 40-46.p.
⁶⁵ MOL P. 275. VI. 5.b 55. 56. 24. 40.p.
⁶⁶ MOL P. 276. IV. 1773. 42-43, 68.41. 15. 19.p. 1771
⁶⁷ MOL P. 276. IV. 1773. 21-26. 151-160- 173. 556. 560.
⁶⁸ MOL P. 276. VI. 15. 70. 72. 90. 117. 135. 223.p.

IRODALOM

BÓDI 1943

Bódi Ferenc: A csurgói református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél százados története. Csurgói Könyvtár. Csurgó 1943.

BOROS 1982

Boros Dezső: A Festetics-levéltárnak a Csurgói iskolára és Csokonai tanárságára vonatkozó iratai (1797-1800). Somogy megye Múltjából, Kaposvár 1982, 77-101.

CSIRE 1907

Csire István: Vázlat Csurgó múltjából. Csurgó 1907.

EGYÜD 1975

Együd Árpád: Somogyi népköltészet. In: Somogy Néprajza I. Szerk.: BAKAY Kornél. Kaposvár 1975.

KERECSENYI 1970

Kerecsényi Edit: Kéregedények a Thury György Múzeumban. Ethnografia LXXXI, 545-555.

KERECSENYI 1980

Kerecsényi Edit: 100 év népi lakáskultúrájának alakulása Csurgón. In: Somogy néprajza II. Szerk.: KNÉZY Judit. Kaposvár 1980, 13-80.

KNÉZY 1986-87

Knézy Judit: Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a csurgói uradalomban a XVIII. század végén. Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp. 1986-87, 285-310.

KNÉZY 1993

Knézy Judit: Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás és szemlélet történetéből. Ethnografia CIV. 1993, 57-77.

KNÉZY 1997

Knézy Judit: Élet a Festeticsek csurgói uradalmában a XVIII. század utolsó harmadában. Somogy Megye Múltjából 28. Kaposvár 1997, 145-169.

KNÉZY 1998

Knézy Judit: Iparosok a Széchenyiek és Festeticsek somogyi uradalmaiban. Somogyi Múzeumok Közleményei XIII. 1998, 389-394.

KOVÁTS 1969

Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Somogyi Almanach 12. Kaposvár 1969.

KURUCZ 1996

Kurucz György: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Georgikon 20. Szerk.: Dr. FÜLÖP Éva Mária. Keszthely 1996, 9-130.

KUTHY 1947

Kuthy Ferenc: Képek Csurgó és környéke múltjából. Csurgó 1947.

MORVAY 1954 - PESOVÁR 1954

Morvay Péter - Pesovár Ernő: Somogyi Táncok. Bp. 1954.

OLSVAY 1975

Olsvay Imre: Somogy népzeneje. In: Somogyi népköltészet. I. Szerk.: BAKAY Kornél. Kaposvár 1975.

SEEMAYER 1933

Seemayer Vilmos: Régi tüzelőberendezések Dél-Zalában és Belső-Somogyban. Néprajzi Értesítő XXV. 1933.

SEEMAYER 1937

Seemayer Vilmos: Énekes népszokások Somogy- és Zala vármegyékből. Ethnografia XLVIII. 1937.

SZILI 1987

Szili Ferenc: Vásárok Somogy megyében 1700-1848. Somogy Megye Múltjából. Kaposvár 1987, 187-221.

TAKÁTS 1962

Takáts Gyula: Képek és versek útjain. Somogyi Almanach Kaposvár 1962.

VARGHA 1960

Vargha Balázs: Csokonai emlékek. A Magyar Irodalomtörténet Forrásai I. Bp. 1960.

Die Bevölkerungsgruppen eines Marktfleckens Ende des 18. Jahrhunderts

Judit Knézy

Unter den Marktflecken Südtransdanubiens hatte Csurgó ein besonderes ethnologisches Antlitz. In dem stadtlosen Komitat Somogy wurde der Marktflecken Csurgó im Laufe des 18. Jahrhunderts zu einem der wichtigsten Domänenzentren, als Eigentum der Familie Festetics, und das als solches bzw. als Bestandteil der Festetics Besitzungen dient das hier eingeführte System der urbaralen Leistungen für Maria Theresia als Vorbild für ihren Urbarallerlaß, obwohl eben dieser Marktflecken eines der Zentren der Aufruhr gewesen war.

Da dieses Gebiet von verhältnismäßig wohlhabenden Erbbauern bewohnt war, rechnete die Domäne in den 1720er-1740er Jahren beim Aufbau des Allodialgutes in großem Maße mit dem Frondienst der Leibeigenen. Im grundherrschaftlichen Zentrum Csurgó der Grafen Festetics „katholischen Glaubens“ lebten aber größtenteils reformierte Leibeigene, welche auch die Türkenzeit überstanden und für ihre Existenz Widerstand geleistet hatten, oder nach ihrer Flucht hierher zurückkehrten. Es war ein halsstarriges, selbstbewusstes Volk, welches die „zahllose“ Frondienste nur sehr schwer duldete, und deshalb aufbegehrte. Eigenartiger Weise entwickelte sich dieser Marktflecken unter dem Druck der Domäne auch später relativ günstig. Er lag unweit des Kanizsaer Marktes, dessen Kaufleute, und konnte auch die Tauschhandels- und Lieferungsmöglichkeiten der Drau nutzen. Mit den Handwerkern schloß die Domäne günstige Verträge, um sie für die Ansiedlung zu gewinnen. Es kam sogar dazu, dass Georg Festetics II. - dem Rat János Nagyváthys folgend - nach der Stiftung des Georgikons in Csurgó ein reformiertes Gymnasium gründete und so den Marktflecken zum Bildungszentrum des Komitates machte. Hier konzentrierte sich dann die Hilfsbereitschaft der reformierten Kirchenprovinz des inneren Somogy sowie der Gruppe der Kulturmäzene des hiesigen Kleinadels. Csurgó wurde so zu einem Zentrum nicht nur des nationalen landwirtschaftlichen Großbetriebs, sondern auch der Zusammenfassung und Ausstrahlung der bäuerlichen wirtschaftlichen Erfahrungen vom 18. Jh. bis zur Mitte des 20. Jhs. Das kurze Korreferat beschäftigt sich mit den drei Jahrzehnten nach der bäuerlichen Rebellion, bis der Ausbau des Allodialgutes soweit fortgeschritten war, dass auch der hiesige Gebäudekomplex errichtet wurde. Es wird behandelt, welche Gesellschaftsschichten und -gruppen hierbei tätig waren, entweder als alte Ortsansässige oder Zugewanderte oder als Faschleute, die aus dem Domänenzentrum Keszthely oder anderen Allodialgütern hierher beordert worden waren. Es wird desweiteren behandelt, welche Handwerker, Saisonarbeiter, Tagelöhner aus der näheren oder weiteren Umgebung hier angestellt waren, welche Kaufleute, Wanderhändler auf ihrem Weg auch Csurgó besuchten. Die Studie kann nicht nur auf den oben erwähnten Marktflecken beschränkt werden, da die Arbeitstätigkeit der hiesigen Bevölkerung mit dem ganzen Gebiet der Domäne im Zusammenhang stand.

The ethnic groups of a market-town at the end of the 18th century

Judit Knézy

Among the market-towns in the Transdanubian region Csurgó had a unique position and an ethnographic aspect. It became one of the most significant manorial estates in the 18th century as it belonged to the Festetics family. As it was a part of the Festetics estates, the system of villein socage here had served Mária Terézia as an example for the issue of her socage decree in 1767, however the settlement had been one of the storm centres of the former rebellions.

Since, on average, well-off serfs in perpetual bondage lived in the area, the landlords counted on the serfs' forced labour in the 1720s and 1740s. In the centre of the Csurgó domain, belonging to the Catholic Counts Festetics, the serfs were, however, mainly reformed by religion. They had stayed here during the Turkish wars, held out or resettled. The nation was obstinate and self – confident hardly tolerating the numerous forced labour, that is why they took a revolt. In a very unique way this market – town had developed fairly well under the pressure of the domain. It was near to the markets in Kanizsa, to the merchants, to the barter moving on the river Dráva and to the delivery possibilities. The domain made a contract on favourable terms with the tradesmen in order to make them settle here. After the foundation of „Georgikon” György Festetics II. – although on János Nagyváthy's advice – had set up a reformat boarding – school in Csurgó, and that act had made the town the educational centre of the country. From that time on the reformat diocese of Central – Somogy County and the gentry of Somogy, supporting culture, had been ready to help the town.

Csurgó became the centre not only of the rational large – scale production but also the particular centre of collecting and spreading the peasants' production experience from the 18th to the middle of the 20th centuries.

This essay studies the three decades after the serfs' uprisings, that is the time when in building up the domain's manor they reached the stage of entirely forming the building stock as well.

The study answers the questions, what classes and groups of society had worked here, whether they were early citizens, settlers or craftsmen who had been told off here from the centre of the domain in Keszthely or from other estates and, what is more, what seasonal workers, day-labourers from the neighbourhood or from more remote areas had been here and what merchants', chapmen's route had crossed Csurgó.

The representation cannot be restricted only on the above mentioned market-town since the people's work, who had lived here, might have been spread to the whole territory of the domain.

Mezővárosok a 18. századi bihari magánbirtokon

Papp Klára

(KLTE, BTK Történeti Intézet, Debrecen)

A Mohács előtti évszázadban Bihar megye és a Tiszántúl területén két közeli mezőváros vetélkedett egymással, Nagyvárad és Debrecen. Ezt követően a 16–17. században a kereskedelmi útvonalak találkozásánál fekvő, s az erdélyi fejedelmektől több kiváltságban részesülő Debrecen virágzó fejlődésnek indult, míg Váradnak elsősorban katonai–igazgatási szerepköre erősödött. A két település „versengése” a 18. században tovább folytatódhatott volna, ha Debrecen nem szerez időközben szabad királyi városi rangot,¹ s Nagyvárad nem jut vissza a katolikus egyház birtokába. A kialakult helyzetben azonban a cívisváros éppen éltető elemét, a három országrész találkozásánál, előnyös helyzetében kialakított kereskedelmi kapcsolatait és hasznát veszítette el, s ezt a kedvezőtlen gazdasági változást a szabad királyi városi cím elnyerése sem tudta ellensúlyozni. Nagyvárad viszont jelentős egyházi központtá vált (a katolikus püspökség, a váradi káptalan, a görög-katolikus püspökség székhelye, s több uradalom központja lett), ami kiemelkedő barokk építészeti emlékek létrehozása mellett ahhoz is hozzájárult, hogy a megyén belüli igazgatási szerepét megőrizze. A püspöki székhely a 18. század közepére Debrecennél sokkal inkább vált befogadó várossá – igaz, kénytelenségből is, mivel nem volt elég ereje a beköltözők elhárítására –, ezért rációk, görögök, zsidók egyaránt megjelentek falai között.

A 18. század folyamán továbbra is ez a két település, elsősorban a távolsági kereskedelemben pozícióját megőrizni kívánó Debrecen, és a regionális központ funkciót egyre inkább magára vállaló Nagyvárad játszotta a legnagyobb szerepet a vidék árucseréjében.

A bihari magánbirtok mezővárosai jelentőségüket tekintve a két nagyváros után következtek, s elsősorban a mezőgazdasági népesség koncentrációjával jellemezhetőek. A II. József-kori népszámlálás tizenhét települést tekintett a vármegyében mezővárosnak, ebből tizenkettő a magánbirtok uradalmait gyarapította. Közülük, a legtöbb adót fizetők közül hat – Derecske, Berettyóújfalu, Kaba, Komádi, Nagybjom és Nagyszalonta – a 18. század elején zálogbirtokként az Esterházy családhoz került derecskei uradalom része lett.² Berekböszörmény és Margita a bihari Csáky-birtokok provisorátusainak központja, Diószeg és Székelyhíd Dietrichstein gróf, majd örökösei mezővárosa, Élesd pedig a Bánffyak zálogbirtoka, majd Batthiány József–György birtoka volt. Egyedül Telegdet találjuk közbirtokosoknál.

A korabeli értelmezés jóval több települést – elsősorban a jelentősebb népességszámúakat – nevezett mezővárosnak. 1723-ban a megyei adóösszeírás³ a belényesi járásban Belényest, az érmelléki járásban Szentjóbót, Micskét, Margitát, Diószegét, Félegyházát, Székelyhídat és Bagamért, a sárréti járásban Kereszttest, Berekböszörményt, Komádit, Udvarit, Kabát, Derecskét, Berettyóújfalut, Gáborjánt, Konyárt,

Hajdúbagost, Sárándot, a szalontai járásban Nagyszalontát, Sarkadot, a váradi járásban Nagyváradot, Kismarját, Bihart, Püspökit és Csatárt írta oppidumnak.

1. A bihari mezővárosok társadalma

Bihar vármegye számára a török hódoltság végét Várad 1692. évi visszafoglalásától számíthatjuk.⁴ A szepesi kamara még abban az évben megkezdte a települések népességének összeíratását.⁵ A munkálatokat erősen nehezítette, hogy a lakosság a visszafoglaló harcok során a háborús időkben korábban is alkalmazott módszerét követve igyekezett a megyében a védett helyekre (nádasokba, mocsarakba, hegyekre) menekülni, ha ugyan nem költözött el ideiglenesen – állatállományával együtt – távolabbi vidékekre. Az összeírás forrásértékét ezért – különösen az utóbbi évek kutatásai alapján – erősen kétségbe vonja a szakirodalom.⁶ A tizenkét általunk vizsgált mezővárosról azonban az adatfelvétel – az egy Szalonta kivételével – lakott települések képét nyújtotta, amelyeknek társadalmi összetétele erősen őrizte az Erdélyi Fejedelemség idején kapott kiváltságok és privilégiumok nyomait. Négy helység – Derecske, Kaba, Komádi és Berettyóújfalu – egyértelműen hajdútelepülésnek (*oppidum hajdonicale*) íratta magát, míg Berekböszörményt nemesi városnak (*oppidum nobilitaris*) nevezték a conscriptorok. A legjelentősebb népességszámot Diószegen írták össze (201 jobbágys), amely mezővárosban az 1784. évi népszámláláskor 904 családot vettek számba, s ezzel – a 12 mezőváros rangsorában – Nagyszalonta után (1037 család) a második legnagyobb népességű település maradt.

Az összeírt jobbágynépesség száma az 1692. és 1715. évi összeírás adatai szerint nem változott volna (az előbbiben hajdúként összeírtakkal – mivel a hajdúkiváltságok érvényét a kamara kétségbe vonta – kiegészítve a jobbágysok számát /382/, csaknem az 1715-ben közölt adatot /405/ kapjuk), ami igen nehezen képzelhető el.

A mezővárosok népessége a kamarai és állami adóösszeírások alapján⁷

A mezővárosok járásonként	1692				1715			1720		
	curialista nemes	armalista nemes	hajdú	jobbágy	taksás	jobbágy	zsellér	nemes	jobbágy	zsellér
Érmelléki járás										
Diószeg				201	121		75	46	225	
Margita	7			35		64		3	76	
Székelyhíd				4	59		8		119	1
Sárréti járás										
Berekböszörmény			19		20		105	1		
Derecske			32			42			140	
Kaba			26			52		1	76	
Komádi			4			16			63	
Nagybajom	8	11	1	2		19		4	40	
Berettyóújfalu	4		49			32			60	
Szalontai járás										
Nagyszalonta						17		16	117	4
Várad i járás										
Élesd				9		10			9	
Telegd				22		49		15	64	
Összesen	19	11	112	292	180	321	84	85	1094	6

Ha az 1690-es évek dézsmajegyzékeit⁸ összevetjük a kamarai összeírással, egyértelművé válik, hogy a tényleges népesség jelentősen nagyobb a Várad bevételeit követő számbavételnél. 1692-től 1696-ig Margitán 56 és 78 között változott a dézsma-fizetők száma, Székelyhídon 1695-ben a kamarai összeírás négy jobbágya helyett tizenkilenc adott gabonadézmát, Derecskén a lakosok közül 60 (1693) illetve 54 (1695) volt a gabonadézmát adó, Berettyóújfaluban pedig a 49 helyett 140 jobbágytól szedtek dézmát a gabona után. Hasonló képet mutatott Élesd is, ahol 1696-ban már 38 jobbágy adott gabona-, illetve 19 jobbágy pedig bordézmát. Figyelemre méltó, hogy a dézsmajegyzékek népességre vonatkozó adatai legalább másfél-kétszer olyan számú gabonafölddel illetve szőlővel rendelkező jobbágycsaládot mutattak ki, mint az évtized kamarai összeírása.

A hazai szakirodalomban Soós Imre, Wellmann Imre és mások is úgy fogalmaztak, hogy a háborús korszak után az 1690-es évektől a spontán jobbágyvándorlás kora figyelhető meg.⁹ A helyváltoztatás azonban korántsem volt mindenütt kíváncsú és egyértelműen támogatott. A század elejétől Biharban is kerestek szökevényeket, s a megye is elég hamar, már 1711-ben a továbbköltözés lehetőségének tilalma érdekében fogalmazott meg állásfoglalást.¹⁰

A "szökevények" kerestetése ellenére azt tapasztaljuk, hogy a megye északi és nyugati, elsősorban síkvidéki területei a szomszédos vármegyékből induló jobbágyszökések folyamatos célpontjai lettek. 1698 és 1718 között 426 név szerint felsorolt szabolcsi jobbágy költözött át Biharba, közülük 299 fő a magánbirtok negyvenegy helységébe. A birtoktípus mezővárosai közül kilenc szerepelt a célpontok között, vagyis a jegyzékben szereplő költözők 26,4%-a (79 fő).¹¹ 1724 és 1735 között – ha kisebb mértékben is – a szabolcsi jobbágyok átvándorlása tovább folytatódott, mintegy 275 jobbágy és 85 zsellér talált magának helyet a megyében.¹² Szinte ugyanebben az időszakban a Károlyiak szatmári birtokairól 254 személy érkezett a megyébe, közülük is nagy számban Diószeg, Kaba, Berettyóújfalu, Szalonta mezővárosokba.¹³ A szökött jobbágyokról készített listák a földesúri visszakövetelések alapjai voltak. A megyébe átköltözők nagyobb részét azonban nem lehet a források alapján felmérni. Ők voltak azok, akik "megszállnak" időlegesen megüresedett falurészeket vagy telkeket, s ők a mezővárosok "viskósai", a városszájára ideiglenes kalyibát építő új beköltözők. Bihar megyébe keletről, Erdély közeli vármegyéiből is sokan érkeztek. Az ideköltözők etnikai összetétele a korábbi feltételezésekkel szemben meglehetősen vegyes volt, román és magyar jobbágy egyaránt jelentős számban előfordult közöttük.

A spontán jobbágyvándorlás során a mezővárosokba költöző, vagy oda visszatelepülő népességnek abból a szempontból volt igazán nagy jelentősége, hogy számuk növelte a helységben élő, s szabad költözési joggal rendelkező jobbágynépesség arányát. A szabad menetelű jobbágyok pedig általában szerződés szerint meghatározott módon (a dézsma és alacsony számú, 3–12 nap közötti éves robot) teljesítették a földesúrnak járó szolgáltatásokat. Az 1728. évi országos összeírás bihari mezővárosokra vonatkozó adatközlése az összeírt jobbágynépesség 79,1%-át szabadon költözőnek, s 20,9%-át röghöz kötöttnek mutatta.¹⁴ A váradi és az érmelléki járásban nagyobb számban jelzett örökös jobbágy inkább a falvak lakosságát gyarapította: a mezővárosok közül csak Margitán (9 fő), Élesden (14 fő) és Telegden (10 fő) szerepeltek az összeírásban. Az úrbérrendezés időszakára a mezővárosi népességben a szabad költözési joggal rendelkezők száma és aránya jelentősen megnövekedett. Az úrbéri táblák a 2086 szabadmenetelűvel szemben csak 46 örökös jobbágyot mutattak, azaz a százalékos arány 97,8:2,2-re változott.¹⁵ Egyértelműen állítható tehát, hogy a bihari magánbirtok mezővárosaiban a jobbágyi népesség növekedése a szabad költözési joggal rendelkezők számát gyarapította.

A vármegye dicális összeírásai a népességen belül a zselléreket is számba vették. A zsellérfogalom értelmezése ugyan egészen a Mária Terézia-féle úrbéri rendezésig nem volt egyértelmű, azaz nem lehetett a zsellért töredék-telkesnek számítani, hiszen Biharban a szilárd telekrendszer kialakulása csak az 1760-as években indult el. A zsellér így a teljes jogú colonustól időlegesen vagy véglegesen eltérő helyzetű személyt jelentett, akinek szolgáltatásai és adózása alatta maradtak a jobbágyokénak. Az inquilinus ezért lehetett teljesen vagyontalan, de házzal és igásjószággal rendelkező is, ahogyan

szőlőfölddel, szénát termő réttel, s mesterségből származó jövedelemmel is összeírtak közülük. Az uradalmi összeírásokban az adózásra való ideiglenes képtelenség (fiatal házasok, özvegyek, betegek, öregek esetében) szintén a zsellérek sorában összeírtak számát gyarapította. Külön kategóriaként kell megemlítenünk a “más hátán lakó” házatlan zselléreket, akik jobbágyi vagy kismemesi házban egyaránt élhettek, s inkább a szegény lakosok számát szaporították.¹⁶

A jobbágyok és zsellérek számarányát bemutató táblázat az adóösszeírások alapján készült, s mindenképpen igazolja a zsellérfogalom értelmezését jellemző változatosságot. Ennek ellenére feltűnő, hogy a kimutatás 1723-ban az érmelléki járás három mezővárosában (Diószegen, Margitán és Székelyhídon) a jobbágynépességhez képest magasnak mutatja a zsellérszámot (18,9%), s a zsellérek aránya még 1763-ban is 12,5%-ot tett ki. A sárréti járás mezővárosai (amelyek Berekböszörmény kivételével a derecskei uradalom részei) esetében az összeírt zsellérek aránya 1723-ban csak 9,4%, de ez még 1763-ban is ugyanennyi. (Az összeírt zsellérek a jobbágyok számához képest 1723-ban 19%-ot, 1735-ben 15%-ot, 1743-ban 10%-ot, 1753-ban 8%-ot és 1763-ban ismét 10%-ot tettek ki.)

Az adóösszeírások olyan társadalmi rétegeket is feltüntettek, amelyek személyükben nem, esetleg állatállományuk és terméseik után számíthattak be a dicába.¹⁷ Ilyenek a teljesen elesettek, a miserabilisek, s esetenként az özvegyasszonyok is.¹⁸ Az utóbbiak, a relicták nem tartoztak a tehetős parasztok közé, általános színvonaluk a zsellérségé, ami azt jelenti, hogy ezek a “csonka családok” igásjószággal nem, vagy csak igen rosszul ellátottak voltak.

A mezővárosok az erőtlén, beteg embereket igyekeztek a szolgáltatásoktól mentesíteni, amelyért cserébe vagy pénzbeli megváltást kértek, vagy arra adtak lehetőséget, hogy az elesett, magatehetetlen lakosok gondozásért befogadhassanak házukba munkaképes (tehát adózásra is alkalmas) személyeket. Nagybajomban mindkét esetre találunk példát. 1771-ben Máté István lakóként került Láposi Jánoshoz és feleségéhez, majd később az idős házaspár háza és termésének fele is a lakóé lett. A mezőváros tanácsa ekkor Mátét az öregek gondozása mellett a taxa és a szolgáltatások megfizetésére is kötelezte.¹⁹

Jobbágyok és zsellérek száma a megyei dicális összeírások²⁰ alapján

Mezővárosok	1723		1735		1743		1753		1763	
	j.	zs.	j.	zs.	j.	zs.	j.	zs.	j.	zs.
Diószeg	396	102	309	53	294	18	315		501	88
Margita	153	36	140	10	137	17	106	4	188	21
Székelyhíd	165	29	140	23	114	2	176	2	147	11
Berekböszörmény	168	15	146	46	124	16	139	13	209	22
Derecske	210	30		196	15	314	44	334	31	
Kaba	213	11		201	27	251	32	298	20	
Komádi	156	17		142	14		115	13	137	18
Nagybajom	99	11	124	32	102	10			99	7
Berettyóújfalu	185	24			208	41	208	42	237	39
Nagyszalonta	181	72	252	6	262	4	202		319	3
Élesd	17	1	37		30	2	53	7	68	
Telegd	112	42							119	3
Összesen:	2055	390	1148	170	1810	176	1879	157	2656	264

Az 1731. évi megyei dicális összeírás a helységekre megállapított dicaszámot és a fizetendő összeget is kimutatta.²¹ A magánbirtok tizenkét mezővárosára ebben az évben 5655 1/2 dicát vetettek ki, amely havonta 2448 Rft és 50 krajcárt, egész évre 29 386 Rft-ot jelentett.²² A megyében a legmagasabb dicaszámot Diószegen állapították meg (903 5/8), majd Nagyszalonta (747 1/2), Bihar (733), Kaba (591 5/8), Nagyvárád (578 3/8), Püspöki (566), Csátár (546 3/8), Berekböszörmény (543 1/2), Berettyóújfalu (515 1/2), Margita (441 3/4) és Váradolaszi (428) következtek. A váradi és az érmelléki járásban a részletes összeírás mellé tehető az 1731-ből fennmaradt dicamegállapítás is. Az összevetés arra mutat, hogy járásonként, de esetleg vidékenként is változott az egy dica tartalma, jelentése. Mindkét járásban két colonus valamint két inquilinus és általában 4 ökör vagy 4 ló tett ki egy dicát. Ugyanakkor tehát Siterben 9 és Szalárdon 6 jószágot számítottak egy egységnek, míg sertésből 5-től 12-ig terjedt a skála. Búzából 20–50 köből között, szőlőből 4–10 kapás, de pl. dohányból 400–1000 csomó ért egy dicát.

A mezővárosi társadalom vizsgálatához az adóösszeírásoknál valamivel pontosabb adatokat közölnek az uradalmi összeírások. A sólyomkői uradalom 1765. évi urbárium a az inquilinusokat nevezte szabadon költözőnek. Ugyanakkor ez az állapot változott, ugyanis az uradalom a 32 éve egy helyben lakó inquilinusokat már a röghözkötöttek közé íratta. Élesd mezőváros urbárium a alapján a lakosság az úrbérrendezés előestéjén röghözkötött volt, ez alól csak a Körösön túl lakó oláhok (mint új beköltözők) jelentettek kivételt. Az adózó népesség jogi elkülönülésének azonban ekkorra már nem maradt jelentősége: az uradalom 615 röghözkötött colonusa és 142 költözési joggal rendelkező

inquilinusa csaknem azonos módon teljesítette szolgáltatási kötelezettségeit.²³ 1755-ben a Csákyak bihari uradalmaiban készített kimutatás szerint²⁴ Margitán 25 nemes, 2 subditus, 196 taxalista és 39 zsellér élt. Berekböszörményben egy subditust, 254 taxalistát, egy libertinust, egy miserabilist és 34 inquilinust vettek számba. Az előző táblázat adatsorához képest mindkét mezővárosban nagyobb adózóképes lakosságot, s árnyaltabb társadalmi tagozódást láthatunk. A zsellérek mindkét helyen kivétel nélkül a más házánál összeírtakat jelentették, akik 30 krajcár taxát fizettek. A Csáky-birtok 1786. évi összeírása²⁵ a zsellérek arányának jelentős növekedését mutatta ki a két mezőváros társadalmában. Berekböszörményben 90, Margitán 188 házasság és házatlan zsellért írtak össze a 212 illetve a 100 colonussal szemben. A szántóföldi tartozékokkal rendelkezők is igen differenciált képet mutattak: Berekböszörményben a 66 4/8 telek 172 lakos között, míg a margitai 12 2/8 telek 26 adózó között oszlott meg.

Az uradalmi összeírások elsősorban a jobbágyi társadalom leírására használatos fogalmak értelmezésére hívják fel a figyelmet. A mezővárosok esetében nem változtatják meg azt a képet, amely szerint társadalmukban kisebb szerepe volt a röghözkötött népességnek.

A megyei adóösszeírások által jelzett arányok azért sem tekinthetők valósak és elfogadhatónak, mert az úrbéri tabellákból kiderült: a magánbirtokon a mezővárosi népesség 59%-a, azaz 2086 családfő volt szabadon költöző, 1,5%-a, azaz 46 családfő röghözkötött jobbágy. A házasság zsellérek az úrbéres népesség 31,2%-át (1092 fő), míg a házatlan zsellérek 7,5 %-át (265 fő) tettek ki. (Ebben az értelemben azonban a jobbágy az úrbéres telekkel rendelkező, míg a zsellér az 1/8 telek alatti szántóföldi tartozékokkal illetve szántóval rendelkező.)

A jobbágyi társadalom rétegződését jelentősen befolyásolta a szántóföldi műveléshez hasznosítható igaerő száma. A kor viszonyai között azonban éppen az igaerő hiányát lehetett letagadni, az adózás alól kivonni. Ezért az adóösszeírások igaerőállományra vonatkozó adatai is legfeljebb a tendenciák jelzésére lehetnek alkalmasak. Az alábbiakban az összeírások adatai alapján készült százalékos aránysort közlünk, amely a mezővárosok közötti különbségekre hívhatja fel a figyelmet. Szembetűnő, hogy az adózó népesség felét meghaladó az igaerővel nem rendelkezők aránya. A legalacsonyabb ez az arány az állattartásra alkalmas vidékeken, Berekböszörményben, Nagyszalontán, Komádiban és Székelyhídon. Mivel a birtoktípus egészében különösen az 1763. évi összeírás idejére növekedett meg az iga nélkül összeírtak száma, a táblázat arányai a mezővárosokban jelentősebb igaerő nélkül összeírt népességet mutatnak.

Igaerővel rendelkezők százalékos megoszlása (1692-1763)

	iga- nélk.	egy	kettő	három	négy	öt	hat	hét	8 vagy több
		igásökr							
Érmelléki járás									
Diószeg	72	1	15	1	9	0	2	0	0
Margita	81	1	11	0	4	0	2	0	1
Székelyhíd	55	2	26	1	11	1	3	0	1
Sárréti járás									
Berekböszörmény	53	1	16	2	16	1	10	0	1
Derecske	78	0	11	0	7	0	3	0	1
Kaba	89	0	6	1	3	0	1	0	0
Komádi	64	0	13	1	12	0	8	0	2
Nagybajom	78	0	9	1	6	1	3	0	2
Berettyóújfalu	65	2	16	1	11	1	3	0	1
Szalontai járás									
Nagyszalonta	60	1	21	0	13	0	4	0	1
Váradi járás									
Élesd	65	0	24	1	8	0	2	0	0
Telegd	77	0	16	0	6	0	1	0	0

Az igaerővel rendelkezők között a legjelentősebb a két- és négyökrös gazdák aránya, ami megfelel a birtoktípus egészében tapasztalható tendenciának. Jelentős eltérés azonban a mezővárosokban – különösen a sárréti járásban –, hogy itt a kétökrösöknek a falvakban tapasztalható túlsúlyával szemben csaknem azonos arányú a négyökrös gazdák száma. Ugyanebben a járásban Berekböszörményben és Komádiban kimagasló a hatökrös, valamint – Kaba kivételével – a nyolc vagy annál több ökröt tartó gazdák aránya. Margita, Székelyhíd és Nagyszalonta esetében is hasonló tendencia figyelhető meg. Ez a paraszti réteg mindenképpen a jelentős vagyonnal (szántóföldi tartozékkal, s általában szőlőfölddel is) rendelkezők rétegét jelentette. Az igaerővel való ellátottság – az igával rendelkezők esetében – összességében jobb volt, mint ugyanezen birtoktípus falutelepülésein.

A 18. században először a Mária Terézia-féle úrbérrendezés tabellái alapján lehet a telekszám szerinti differenciáció bemutatására kísérletet tenni.²⁶ (Bihar megyében nem létezett a szilárd telekrendszer, s annak bevezetésével egyes birtokosok éppen az úrbérrendezés előestéjén kísérleteztek.)

A mezővárosok úrbéres népességének telekarány szerinti differenciációja

Mezőváros	1/8	2/8	3/8	1/2	5/8	6/8	7/8	1	1-nél nagyobb
Diószeg	133	63	51	29	18	19	7	9	14
Margita	100	1	1						
Székelyhíd		357	21	17					
Berekbőször.	35	70	15	58	9				
Derecske*	71	64	45	67	25	32	13	5	11
Kaba	58	39	33	41	23	21	15	4	7
Komádi*	44	30	9	4	1	1			
Nagybajom*	47	32	6	2					
Berettyóújfalu	6								
Nagyszalonta*	151	59	33	13	5	1			
Élesd		43		30					
Telegd									
Összesen:	412	758	214	261	81	74	35	18	32

A mezővárosok népességének telekarány szerinti differenciációja egyrészt egyértelműen utal az adatközlés pontatlanságára, vagyis jelzi az úrbéres telkek eltagadását, másrészt a telekkel rendelkezők között jelentős társadalmi tagolódást mutat. Komádi és Nagybajom telekszámai semmiképpen nem a valós viszonyokról tanúskodnak.²⁷ A mezővárosokban az úrbéres telekhányaddal összeírtak között a fél telek illetve az annál kisebb töredéktelek dominált. Diószeg, Derecske és Kaba telekszámai viszont igen jelentős szóródást, a fél telkeseknél nagyobb telekállományt regisztráltak. Diószegnél a telekkel összeírtak 14,6%-a, Derecskén 29,3%-a és Kabán 40,9%-a került ebbe a kategóriába.

Berettyóújfaluban a hat egynolcad telkest szabadon költözőnek írták, viszont 336 házzal bíró zsellért és 19 más házánál lakót jegyeztek fel. Margitán is száz szabad menetelőnek volt a tabellában 1/8 telke, az egyetlen röghöz kötöttek viszont nem volt összeírt telki-földje. (130 házas és 17 háznélküli zsellér szerepelt még a tabellában.) Bizonyosra vehető, hogy a jobbágyok használatában a tabellában összeírtnál jelentősebb földterület lehetett. Az úrbérrendezést követő kétoldalú megegyezések egyértelműen ennek bizonyítékai. A derecskei uradalomban egy 1813-ból származó kimutatás szerint²⁸ az úrbérrendezéskor felvett 505,875 telek 1 732,125-el növekedett, s az új kimérések után összesen 2 238 telket tett ki. A mezővárosok telekszám-változása különösen szembetűnő volt: Nagybajom 17,375-ről 49,5-el, Derecske 148 telekről 248,5-el, Kaba 106,875-ről 240,125 telekkel, Komádi 20,125-ről 76,5 telekkel, Szalonta 58,25-ről 470,125 telekkel és Berettyóújfalu 0,75 telekről 54,875-el növelte

telekszámain. A változások adatai természetesen tükrözik telkiállomány bővülést is, de mindenképpen azt igazolják, hogy a mezővárosok az úrbérrendezéskor nem a valós adatokat közölték az összeírókkal.

A bihari Csáky-uradalmakban 1786 után mérnöki felmérés kíséretében készítettek pontos kimutatást a telkiállományról. Bár az úrbéres telkek száma az 1791. évi birtokösszeírásig 63 2/8 telekkel nőtt, a telket használó úrbéresek számának növekedése miatt az átlagos teleknagyság az 1/4 telek maradt.²⁹ Varga János az úrbéres földmegyebeli mennyiségének változásáról írott tanulmányában³⁰ más birtokok századvégi regulációját is kimutatta, amelynek révén a helységek 49,79%-ban a telekszámok növekedése volt tapasztalható. (A jelenség összefüggött a szilárd telekrendszer általánossá válásával, hiszen a telekszám növekményeknek csak egy része származott a földek pontos kiméréséből, nagyobb részük az írtásföldek telkifölddé nyilvánításának, illetve a jobbágyság által használt tartozékok úrbéres földdé minősítésének lett a következménye.)

Az úrbéres telkek számának és arányainak kimutatásában rejlő fenti pontatlanságok miatt a jobbágysági társadalom vagyoni tagozódásának bemutatásához – az „eltagadások” ellenére – az igaerő birtoklását tekintem a legreálisabbnak. Ez a vizsgálódási módszer a megye nyugati, síkvidéki területein – elsősorban a sárréti, a szalontai és az érmelléki járásban –, azon mezővárosok belső társadalmi összetevőit képes a reálshoz közelítő szinten megmutatni, ahol a népesség elsősorban a szántóföldi művelésből élt, s a 18. század jelentős részében a határ művelésre alkalmas földjeiből éppen igaerőállomány alapján részesedhetett.

A mezővárosok társadalmában a jobbágysági népességtől kiváltságai vagy időleges mentességei alapján három jól elhatárolható réteg különült el: a jobbágyságot használó armalisták valamint a curialista nemesség rétege és a szabadosoké.

A nemesi földdel, curiával bíró nemesség száma helységenként változó volt. Berettyóújfaluban 5–6 család, Nagybajomban 21 család, Szalontán a régi lakosok voltak a nemesi földvagyonnal rendelkezők.³¹ Mindegyik településen problémát okozott, hogy a curialisták nem kívántak részt venni a mezőváros közös terheiből, s privilégiumaik alapján élni kívántak a kocsmatartási, borkimérési, pusztahasználati stb. jogaikkal, ezzel is csorbítva a közösségek bevételeit.

A nagyobb gondot az armalisták okozták a helységeknek, akik a század első felében nemességüket is igazolni voltak kénytelenek. Mindegyik mezőváros igyekezett őket adózás alá vonni, hiszen javaik dica alá tartozók voltak. Nagybajomban 1731-ben 26 adózó nemes (*nobiles contribuens*) írtak össze. Margitán 1743-ban³² a 16 adózó nemesnek már a hadnagyát, Kovács Istvánt is megnevezték. (A privilegizáltak között ekkor csizmadia, fazekas, ötvös, tímár, borbély és egy kereskedő is akadt.) Ugyanebben az évben Diószegen 39 nemes írtak az adózók közé (valamint feltüntettek egy nemes özvegyasszonyt, egy rokkantat és egy provisort (!), aki viszont nem adózott),

Székelyhídon ellenben csak hetet. Az armalisták közül négyen egy Oláh János nevű ember manumissus telkét használták.

1784-ben, a II. József által elrendelt népszámlálás idején³³ a vármegye tizenhét mezővárosában élő 1185 nemes családból 115 (9,7 %) az egyházi birtokon, hét család (0,6 %) Kismarja szabad városban, a többi 1063 (89,7 %) pedig a magánbirtok településein lakott.

A nemesi családok megoszlása a magánbirtok mezővárosaiban az összeírt családok számához képest (1784)

Mezővárosok	Családok összesen	Nemesi családok
Berekböszörmény	366	32
Berettyóújfalu	609	100
Derecske	789	40
Diószeg	904	171
Élesd	191	10
Kaba	714	30
Komádi	254	28
Nagybajom	334	218
Margita	508	146
Nagyszalonta	1037	172
Székelyhíd	506	59
Telegd	382	57
Összesen:	6594	1063

A magánbirtok 1063 nemesi családja az összes ezen birtoktípuson összeírt család 16,12%-át, s a megyében összeírt 5148 nemesi család 20,64 %-át jelentette. (Jellemző, hogy a megyében tíz helységben írtak össze 100 nemesi családot vagy ennél többet, s ebből öt a magánbirtok mezővárosai közül került ki.)³⁴

Az ún. szabadosok, vagy libertinusok a jobbágyi szolgáltatás alól felszabadítottak rétegét jelentették, akik nem voltak ugyan nemesek, a mezővároson belül azonban a haszonvételek bérlete révén igen kedvező helyzetbe kerültek: ők voltak a boltok, mészárszékek, malmok és kocsmák, serfőzdék árendátorai.

A mezővárosi társadalom sajátos helyzetű rétegét képezték a community alkalmazottai. A papok és a tanítók ebben a rangsorban előkelő helyet foglaltak el (esetenként nemesi származásúak is voltak közöttük). A kisbírók, pásztorok, csőszök a helység alkalmazottaiként inkább a társadalom jobbágy- vagy zsellér népességéből származtak. Bérezésüket, feladataik meghatározását a communityk vezetése intézte.

2. A mezővárosok gazdasági szerepe

A bihari mezővárosok lakossága a mezőgazdaságból élt, megélhetését elsősorban a gabonatermelés biztosította. A magánbirtok mezővárosainak határán (Nagyszalonta kivételével) a 17. század végi törökellenes háborúk ellenére folyamatos volt a szántó-földi művelés, hiszen a bírálható pontosságú 1692. évi kamarai összeírásban mindenütt feljegyezték a települések őszi vetését.

Szembetűnő, hogy a bihari paraszti gazdaságokban az országosan meghatározó gabonafajtának tartott rozs helyett a század minden vizsgált időszakában a búza maradt az úrbéres népesség fő terménye. A búza³⁵ és árpa³⁶ terméseredményei alapján Székelyhíd, Komádi, Berekböszörmény és Kaba a század folyamán végig az átlagosnál nagyobb eredménnyel jellemezhetőek. A búzatermést illetően Berettyóújfalu, Derecske, Diószeg, Margita és Nagybajom is kiemelkedő termésű volt, s csak Élesd és Telegd került az átlagtermés alatti sávba. A tiszta búzát általában megkülönböztették a kétszerestől (*triticum mixtum*). Kabán pl. mindkettő vetéséről maradt adat (1770), tavasszal tiszta búzát, ősszel viszont kétszerest vetettek, mivel tapasztalataik szerint „*ha ősszel tiszta búzát vetünk, mindéig üszögös búzát terem.*” Árpából és zabból³⁷ Margita és Élesd határán termeltek kisebb mennyiséget. (A búza és a zabtermés egyenletesen emelkedő, az árpa viszont csökkenő tendenciát mutatott.)

A kukorica a megye egész területén szinte mindenütt előfordult, a legelterjedtebb élelem- és takarmánynövénynek számított. A növényt a friss irtásföldeken, de a pusztákon osztott ugarföldeken egyaránt termelték, kilencedet azonban nem mindenütt adtak belőle. Berettyóújfaluban még 1791-ben is a nyomásföldeken kívüli ún. foglalt földeken vetették.³⁸ A kiemelkedő termésű területek³⁹ a síkvidéki mezővárosok határai voltak, Élesd és Telegd határán viszont az átlagosnál kevesebb kukoricát termeltek.

A török hódoltságot követően a kukorica mellett a dohány termesztése is elkezdődött. A vármegyébe 1726-ban látogató Bél Mátyás már országos hírnék tudta⁴⁰ a Diószegen és Félegyházán termelt „*erős és kellemes ízű*” dohányt, amely „*mind a levelek nagyságával, mind színével és erejével szerfölött kínálja magát.*” A legnagyobb terméseredményeket végig a század folyamán Diószegen érték el (1723-ban 92 930, 1743-ban 53 338, 1763-ban 59 850 csomó termett), ahol az úrbéri kilenc kérdőpontra adott válaszokban is jelezték, hogy híres és jó áron eladható a dohányuk.

Bihar megyének már a 16-17. században is a Váradi környéki és az érmelléki vidékei voltak a legfontosabb szőlőtermelő területei. A jellegzetes borvidékek kialakulását elősegítette a szőlő termesztésének igen szoros kötődése az éghajlati és talajadottságokhoz. Az 1692. évi összeírás szerint 19 helységben 1912 1/2 kapás szőlőterületet tartottak számon, alapvetően az Érmelléken és a Rézálján. Kiemelkedően nagy szőlőhegye volt Diószegnek, ahol a 201 helybeli lakosból 129 szőlőt művelt (823 kapás) és az 57 extraneusnak is igen jelentős (1256 kapás) szőlőterülete volt.⁴¹ A bordézsma jegyzékek szerint viszont ugyanebben az évben csak 61 helybeli adott 586 cseber, s 29 debreceni polgár 340 cseber dézsmát.⁴²

Az érmelléki járás három mezővárosa – Diószeg, Margita és Székelyhíd – számítható a 18. század folyamán a legjelentősebb szőlőterméssel bíró települések közé, ezért a szőlőbirtoklás változását és összetevőit is megvizsgáltuk.

Szőlőbirtoklás az érmelléki járás mezővárosaiban (1723–1735)

Mezőváros	1723				1735			
	Szőlőbirtokos összesen	1–5 kapás	6–10 kapás	10–nél több kapás	Szőlőbirtokos összesen	1–5 kapás	6–10 kapás	10–nél több k.
Diószeg	330	294	31	5	234	199	34	1
Margita	157	82	54	21	137	85	42	10
Székelyhíd	101	82	16	3	122	108	13	1

A két megyei adóösszeírás adatközlése alapján mindhárom mezővárosban az 1–5 kapás közötti szőlőfölddel rendelkezők száma a legnagyobb. Diószegen és Székelyhídon ez a réteg jelentette a szőlővel összeírtak túlnyomó többségét (89 és 81%-ot illetve 85 és 88%-ot). Tíz kapásnál többel viszont csak néhány százalék rendelkezik (0,5–3%-ig). A szőlőföldek feltehetően a gazdálkodás kiegészítését képezték, de a zsellérként összeírtak számára a jövedelemszerzés fő forrásai voltak. 1723-ban 37 nemesnek is voltak szőlői Diószegen, mintegy 182 kapás területen. A margitai szőlőföld-arányok arra a következtetésre vezetnek, hogy ebben a mezővárosban a szőlőművelés a megélhetés önálló forrása lehetett. (A 6-10 kapás közötti szőlők mindkét évben 30%-nál többet jelentettek, s viszonylag nagy volt a tíz kapásnál nagyobb szőlővel rendelkezők száma is: 14% és 7%.) A nagy kiterjedésű szőlővidék jó terméshozamokkal bírt, s bora magas áron volt eladható. A diószegi borért adták a legtöbbet, 1715-ben egy urnáért 2 forint 50 dénárt. (Székelyhídon és Margitán azonos áron egy forint 50 dénárt kértek érte.)

Az úrbérrendezéskor Diószegen 268 1/4 kapást a helybeliek, 53 kapást az extraneusok birtokoltak, míg Székelyhídon 462 1/4 kapással a helyi lakosok, 101 1/2 kapással az idegenek rendelkeztek. (Székelyhídon különösen jelentős volt a szőlőföldek területének növekedése.) Margitáról 1786-ból rendelkezünk szőlőösszeírással, amely szerint 380 (!) helybeli és 55 extraneus szőlőbirtokos között az alábbi megoszlásúak voltak a földek:

- 1. osztályú: 241 kapás (233 kapás a helybelieké — 8 kapás az extraneusoké)
- 2. osztályú: 924 kapás (739 kapás a helybelieké — 185 kapás az extraneusoké)
- 3. osztályú: 915 kapás (850 kapás a helybelieké — 165 kapás az extraneusoké)
- Új palánta: 60 kapás (az extraneusoké)

A helybeliek összeírásban szereplő száma (amely ez utóbbi esetben nem egyezik a colonusok és inquilinusok összegével, hanem több nála) azt mutatja, hogy ebben a mezővárosban mindenkinek voltak szőlőföldjei, s arra int, hogy a társadalom vagyoni rétegződésében is nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a szőlőbirtoklásnak.

A mezővárosok lakosságának elenyésző hányada foglalkozott kézműiparral. Az adóösszeírások a dicaszámítás miatt összeírták ugyan őket, de mint kimutatásunkból kiderül, nem pontosan. (1723-ban 177, 1735-ben 143, 1743-ban 54 és 1763-ban 169 iparost írtak össze.⁴³)

Kézműiparosok a magánbirtok mezővárosaiban

<i>iparosok</i>	<i>1735</i>	<i>fő</i>	<i>1743</i>	<i>fő</i>	<i>1763</i>	<i>fő</i>
bognár			Telegd	1	Szalonta	3
borbély	Diószeg	1				
szabó	Diószeg	8			Diószeg	4
	Székelyhíd	1				
	Komádi	3				
	Nagybajom	2				
	Berettyóújfalu	4				
	Telegd	2				
	Margita	4				
csizmadia	Derecske	1	Diószeg	7	Telegd	19
	Telegd	4			Szalonta	11
	Komádi	1			Élesd	3
	Diószeg	7			Diószeg	11
	Székelyhíd	2				
	Margita	8				
késcsináló	Margita	1	Margita	1		
kovács	Diószeg	2			Diószeg	9
	Székelyhíd	1			Székelyhíd	4
	Berettyóújfalu	2				
	Nagyszalonta	2				
	Telegd	1				
lakatos	Székelyhíd	1			Margita	5
	Margita	2				
	Telegd	1				
fazekas	Margita	31	Margita	27	Margita	45
	Telegd	10			Telegd	25
szűcs	Berekbőszörmény	2	Diószeg	3		
	Székelyhíd	2				
	Margita	2				

	Berettyóújfalu	1				
	Telegd	3				
	Diószeg	1				
szűrszabó					Margita	7
takács	Berettyóújfalu	2	Berekbö.	2	Diószeg	2
	Diószeg	1	Diószeg	2		
tetőfedő					Diószeg	2
ács	Diószeg	3				
	Székelyhíd	1				
	Margita	1				
tímár	Diószeg	1	Margita	7	Margita	15
	Margita	9			Szalonta	4
kerékgy.	Diószeg	1				
	Margita	2				
	Berettyóújfalu	1				
	Telegd	2				
kádár	Margita	2				
	Derecske	3				

Az adóösszeírások adatai az iparosok csökkenő számát sugallják. Ez a kép azonban azért megtévesztő, mert 1723-ban a kiváltsággal rendelkezőket is összeírták. Margitán például az 54 iparos közül 10 nemes (3 csizmadia, 2 takács, 1 szűcs, 2 varga, 1 kovács és 1 fazekas) és 4 zsellér (1 csizmadia, 1 szűcs és 2 fazekas) volt. Az összeírt 23 armalista nemesnek tehát csaknem a fele iparos tevékenységgel egészítette ki megélhetési lehetőségeit. A két takács mindegyike négy ökörrel, tehénnel, lóval, szántóföldi tartozékokkal és szőlővel rendelkező adózóként került az összeírásba. Nagy István kilenc kapás – vagyis átlagosnak mondható-, Baróti István viszont harminc kapás, igen jó szőlővel rendelkezett. Velük szemben az iparúzó nemesek egy része nagyobbbrészt mesterségéből élhetett: egy Pap István nevű nemes például, aki kovácsmester volt, a 10 forint mesterségből származó jövedelem mellett csak négy kapás szőlőföldet birtokolt, míg a fazekas mesterséget űző Galgóczi Mihálynak a mesterségéből származó 10 forintos haszon mellett mindössze egy szekér szénája volt. A zsellérként összeírtak hozzájuk képest annyival voltak szegényebbek, hogy alacsonyabb jövedelmet értek el (Kocsis György fazekas 5 forintot, Kovács István takács 6 forintot).

Margitán 1725-ben megújították a szabó céhnek még II. Ferdinánd idején nyert privilégialis levelét, mely szerint a várostól egy mérföldre tilalmazták a kontárok munkáját, a mesterséget űzőnek engedélyezték a szabad "árulást" (országos vásár esetén 1 magyar forint megfizetése fejében). A kereskedők, külsők, céhen kívüliek számára viszont büntetést (jóságuk, portékájuk elvesztését) helyezték kilátásba, úgy, hogy annak fele a céhet, fele a magisztrátust illesse meg.⁴⁴ Margitán a fazekasok is céhbe tömörültek. Nagy Antal világtalan fazekas mester⁴⁵ éppen azért fordult az ura-

dalom fiscálisához, hogy a céhtörvények alapján felesége folytathassa a mesterséget. Az udvarbíró utasítására végül egy legényt adtak mellé, s a gyógyításához költségtérítést ítéltek meg a céhkassza rovására.

Az 1735. évi összeírás alapján jövedelemszerzés szempontjából a kovácsok, fazekasok, lakatosok, tímárok és csizmadiaák viszonylag magas és biztos bevétellel rendelkeztek. A szalontai Kovács Mihálynak, a telegdi lakatos Szalontai Istvánnak 10–10, vagy a berettyóújfalusi Kovács Andrásnak 30 forintos volt az opificiuma. A margitai fazekasok közül négy mesternek 10, öt mesternek pedig 12 forintos opificiuma volt. Az iparosok többsége colonus volt, akinek néhány tehene, sertése (ökre elvéve), kevés búza- és árpatermése, s ezen túl kevéske tengერიje került összeírássra. A mezővárosi iparosok közül 1735-ben 15 neve szerepelt a zsellérek között, akiknek általában nem volt állatvagyon és szántóföldi tartozéka sem. Előfordult azonban, hogy a foglalkozásból szerzett elfogadható bevételt az iparos, mint Berettyóújfalu egyik zsellér-kovácsa (10 ft), Derecske egyik kádára (12 ft), vagy Diószeg tímára (15 ft) és szűcsre (10 ft).

1763-ban már a megye 146 településen írtak össze kézművest a conscriptorok. Tíznel több foglalkozást azonban csak a mezővárosokban találhatunk. A magánbirtokon Margita, Diószeg és Telegd szerepe emelhető ki, de a foglalkozások gyakoriságát tekintve ezek a mezővárosok is elmaradtak Várad és Váradolaszi (mindkettő egyházi birtok) iparosaihoz képest. Az összeírt adózó lakosság számát tekintve azonban Margita és Telegd kézműiparosai jelentős arányt képviseltek: Margitán a népesség 44,49%-a, Telegden pedig 35,06%-a volt iparúzó. A kézműiparok elterjedtségét illetően bizonyos szakosodás figyelhető meg. Margita határán például a jó agyag teremtett kedvező lehetőséget a fazekasság megerősödéséhez. Az úrbérrendezés idején már hagyományként említették, hogy nemcsak a településen, hanem a Mezőségben is eladták, s bűzára váltották a cserépedényeket. Telegdről is a „*marbás emberek ... harmadából*” vitték az edényeket az Alföldre, amelyeket a margitaiakhoz hasonlóan értékesítettek. A bőrfeldolgozásból a csizmadia és a tímár mesterség gyakori előfordulása emelhető ki, amely a szalontaiak híres sertéstartása, vagy a marhatartás ismeretében természetesen volt tartható.

Az iparágak zöme a mindennapi tevékenység körébe tartozott: szabók, kovácsok, lakatosok sorolhatóak ide. A mezővárosokban a néhány kötélverő, szűrszabó, késcsináló, tetőfedő, vagy a szőlőtermő vidéken a kádár már a sajátos helyi szükséglet kielégítője lett.

Kereskedőket egyedül Telegden írtak össze. 1735-ben az öt colonus összesen 120 forint jövedelemmel rendelkezett (Ötvös György 30 és Ötvös János 50 forinttal), valamennyinél több lovat és kevés szőlőföldet írtak össze. Egy 1753-ból fennmaradt panaszlevélből és kérelemből⁴⁶ azt tudhatjuk meg, hogy a váradi inspector tevékenysége, aki a „*jó usust kívánnya el rontani*” a Körös völgyében lakó, de „*különösen a telegdi lakosoknak nagy kárára van, ... (hiszen) conscriptiójok is lehetővé tette a só*

kereskedelmében való részvételüket”, azaz eddig a nagyváradi hetivásárokon „*mind egész kövestül, mind pedig apró darabokban*” szabadon árulhatták a sőt.

A bihari mezővárosok többségében a 18. században a balkáni – a köznapi névhasználatban görögnek mondott – kereskedők tevékenykedtek. A pozsareváci béke megkötése után kereskedésüket elősegítették a kedvező vámszabályok (a török alattvalók 5%-os behozatali és 3%-os kiviteli vámot fizettek), de a vármegyék részéről irántuk megnyilvánuló rokonszenv is: „*hébe-hóba egy görög (ha) nem jön, a nép a legegyszerűbb háziszükségeit is csak többnapos fáradtsággal és munkája elhanyagolásával szerezhetné meg.*”⁴⁷

A görög kereskedők előbb Debrecenben próbáltak megtelepedni (1686-ban már harminc kereskedő fizetett 800 forintot), a szabad királyi városi cím megszerzése után azonban a helybeli kalmárok elérték a görögök tevékenységének korlátozását, majd 1708 táján rábírták őket a Tokajba való átköltözésre.⁴⁸ A század elején már a megye mezővárosaiban is megjelentek, 1717-ben Sarkadon írtak össze egy 20 forintos jövedelemmel rendelkező Tamás nevű, valamint Nagyszalontán egy 50 forintos éves jövedelmű Demeter nevű quaestort.⁴⁹ 1735-ben a diószegi és székelyhídi görögök kiváltságlevelet kaptak.⁵⁰ Az 1735. évi adóösszeírás szerint Diószegen az öt kereskedőnek volt háza és boltja, valamint ők bérelték a helybeli mészárszéket is, Székelyhídon csak egy „*Görög József nevű Graecus*” tartott boltot. 1754-ben, a törökországi kereskedők összeírásakor a megye huszonöt településén 39 önálló kereskedőt, 4 fiút, 9 üzlettársat, 18 segédet és 3 szolgát vettek számba.⁵¹ A taxalisták 1759. évi összesítésében⁵² már 47 görög és egy örmény kereskedőt írtak a taxafizetők közé: Telegden négy, Élesden egy, Derecskén egy, Berettyóújfaluban kettő, Margitán szintén kettő, Diószegen hat, Szalontán egy quaestort. A tizenhét quaestor a megyebeli török alattvaló kereskedők 36%-a.

A legjelentősebb kereskedő tevékenységet a diószegi és a váradi görög kereskedők⁵³ végezték. Egy Morelli Anasztázus nevű diószegi quaestor társaival több ezer forintos ügyletet bonyolított le, többek között tokaji, nánási, miskolci és pesti kereskedőkkel tartott kapcsolatot, s például a bécsi Janitzer János is adósa volt (igaz ő maga társainak, de a vármegyének is tartozott). Morelli magyar nőt vett feleségül, aki „*bizonyos Nemesi Jóságnak*” volt birtokában, s valószínűleg így jutott szőlőföldre is a diószegi szőlőhegyen.

A bihari Csáky-birtokon lévő Margitán 1732-től görögök árendálták a boltot. 1750-ben már a mezőváros mind a négy boltjában görögöket találunk, akik a prefektussal olyan megegyezést kötöttek (1755), amely az országos vásárokon kívül kizárta más kalmárok tevékenységét, különös tekintettel a vassal, gyertyával és szappannal való kereskedésre.⁵⁴ (1754-ben a kalmár boltokon kívüli „*19 boltocská*” már a helybeli „*Kalmár Asszonyokhoz*” került árendára.) Margitán a lakosok a só árulásának jogát 20 rénes forintban bérelték az uradalomtól. Az uradalom másik jelentős mezővárosában, Berekböszörményben a század közepén még az egyik nemesember, Hodos János bé-

relte a boltot, a század nyolcvanas éveiben azonban egy Csoján Demeter nevű görög a bolton kívül a mézszárszékét, a körösszegi halászó vizet is bérbe vette, (1794-ben már ő bérelte Komádi mezőváros csapszékét), s házat, allodiális földeket használt a birtokon. A boltbérő görög mindent árult: vasat, puskaport, kávét, patkót, dohányt, de pálinkát és bárányhúst is. Csoján több mint két évtizedig tartó különleges mohósága, pénzhétsége végül magára vonta a helybeliek és az udvarbíró ellenzését, s perbe fogták. 1814-ben már egy Rózsa Ferenc nevű zsidó kereskedő bérelte a berekböszörményi boltot és csapszékét. A görög – zsidó kereskedőváltás tehát itt is végbement, bár némileg később, mint az Esterházy uradalomban, ahol a változás – mint például Berettyóújfaluban – a század utolsó harmadában fokozatosan következett be.

3. A mezővárosok igazgatása, a települések és az uradalmak kapcsolata

A vizsgált bihari mezővárosok közül nem mindegyiknek maradt fenn kiváltságlevele, amely a település igazgatását, jogállását tisztázhatná. Az egykori Nagysárréten fekvő Biharnagybajom a 16. század közepéig vezeti vissza privilégiumát, amelyet I. Ferdinánd királytól szereztek. Az 1552. március 10-én Pozsonyban kiadott mezővárosi kiváltságot tartalmazó oklevél egy szerdai hetivásárt, s két országos vásár tartásának jogát engedélyezte a helybelieknek.⁵⁵ Berekböszörmény lakói még a 19. században is 1518-ból és 1558-ból fennmaradt oklevelekkel igazolták mezővárosi jogait.⁵⁶ Évszázadokon át fennmaradt annak az emléke, hogy „*pogány rabságbul*” váltották ki földesurukat, az egyik Csákyt. Egy 1699-ből fennmaradt levél másolata alapján Csáky László apja adott a mezőváros lakóinak árendára lehetőséget (4000 forintért), amelyet a fia is meghagyott, bár ezer forinttal felemelte a fizetendő összeget. Az engedmény a 18. században robot- és dézsmamentesség követelésére adott lehetőséget a mezővárosnak. 1785-ben a Csáky család ismét kedvezni akart a városlakóknak, amikor megújították a zálogbirtokos Kornis gróf 1771. évi, Berekböszörmény négy országos vásárra és hetipiac tartására vonatkozó privilégiumát.⁵⁷ A sólyomkői uradalomhoz tartozó Élesd a kamarai birtoklás időszakában, 1760-ban nyerte el a mezővárosi oklevelet, amely tartalmazta három országos vásár tartásának engedélyezését is.

A vizsgált mezővárosok közül hat az Esterházy család zálogbirtokába, majd 1745-től adománybirtokába került derecskei uradalomhoz tartozott. Derecske, Kaba, Komádi, Berettyóújfalú és Nagyszalonta hajdútelepülések voltak, amelyek ugyan a szepesi kamara értelmezése szerint már az 1690-es évektől elveszítették korábbi kollektív nemesi kiváltságukat – hiszen a kamara összeíratta és megadóztatta őket –, de jelentős számú egyéni privilégizálásban részesített volt hajdúkatona élt bennük. Ugyancsak hajdúkiváltsággal rendelkezőnek tekinti a szakirodalom Diószeget is, amelyet a Rákóczi szabadságharc alatt, 1707-ben részesített privilégiumban a vezérlő fejedelem.⁵⁸ (Diószeg 1706-ban 111 katonát adott Bóné András lovasezredébe.⁵⁹)

A derecskei uradalomba tartozó települések – a hajdúkiváltságtól függetlenül – a hercegi családdal kötött megállapodásnak megfelelően árendás állapotba kerültek. Az

első contractust 1712-ben kötötte Esterházy az uradalom helységeivel,⁶⁰ amely szerint a 4500 rénes forint megfizetése ellenében megillette őket a földesúri (volt királyi) haszonvételek – kocsmá, malom, mészárszék – joga, megváltották vele a kilencedet, s egyéb szolgáltatásait is. Az árendát az uradalom egészére egy összegben vetették ki, így az előjárók közösen határozták meg, mennyi legyen a településenként fizetett taksa. Az „*Uradalombéli Communitasok gyűlésén*” általában a bíró és a nótárius vett részt, s azokat a helységekből felváltva tartották.⁶¹ A résztvevőknek módjukban állt véleményt nyilvánítani a közös ügyekről, a vármegyei utasítások értelmezéséről, itt döntöttek a terhek helységenkénti elosztásáról, vagy a herceghez indított követküldésekről is.

Derecske az uradalom központja volt, hiszen itt „*laktak és laknak mostan is a Dominalis Tiszt urak, itt vagyon a Tömlöcz, a mellett három hajdú, egy katona, s a Törvény Székek is itt tartatnak*”.⁶² A mezőváros főbírója egyben az ún. dominalis bíró tisztét is viselte, aki vezette a közgyűléseket, elkészítette a számadásokat, s a bírászkodás vitás ügyeiben is jelen volt a településeken. A kétféle irányítási szerepkör központi szerepet juttatott Derecskének, kiemelte az uradalom többi mezővárosa közül.

A derecskei uradalomban 1738-ban próbálkozott a birtokos beavatkozni a bíróválasztás rendjébe: előírta, hogy a választás az udvarbíró három jelöltje közül történjen.⁶³ A század első feléből azonban nem maradt olyan adat, amely ennek a szándéknak érvényesülését igazolta volna. 1748-ban egy újabb utasítás a folyamatos feladatvállalást korlátozta, előírta ugyanis, hogy a tanács régi tagjai közül legfeljebb ötöt választhatnak újjá.⁶⁴ A tisztújítás általában újkor történt, 1771-ben azonban „*mind Király Asszonyunk eő Felsége, mind a Tekintetes Ns. Vármegye parancsolattya*”⁶⁵ november elsejét (Mindszentek napját) jelölte meg a választás idejeként. A 14 tagú tanács foglalkozott a papok és tanítók megbízásával, fogadta fel a konvenciós csőszöket, kerülőket, a városok kocsisát, kertészét, csaplárját, esetenként bábáját is. 1748-tól városgazda vagy gazdasszonya valamint *portio perceptor* segítette a bíró munkáját. (Biharnagybajomban a bíró szedte a taksát, a nótárius a portiót, aki ezért „*különös conventio*” gyanánt még 12 vonás forintot és egy pár csizmát kapott.)⁶⁶

A birtokos az úrbérrendezést kihasználva szabályozta a bírók igazságszolgáltatási tevékenységét is. Az 1777. június 9-én helységenként megkötött contractusok egy forintig és 12 botütésig engedélyezték az ítélezést és a büntetést „*kisebb pereskedésekben...a dominium apellátája mellett és jurisdictiojával*”.⁶⁷ Az új szerződések nem csupán a megye úrbéres népességéhez hasonló terhek bevezetésének kísérletét jelentették, hanem jelentősen csökkentették a közös gyűlések döntéseinek érvényességi körét is.

Derecskén kívül uradalmi központ volt Diószeg és Élesd is, Margita és Berekbőszörmény pedig a Csákyak két provisoratusának központjaként működött. Diószeg mezőváros különösen Gronsfeld császári generális földesurasága idején került konfliktusba a birtokos gazdasági érdekeivel, aki elvette a szabad kocsmahasználatot, a mal-

mot és a mézsárszéket, majorság építésével fenyegette a lakosok földjeit, s a korábbi időszaknál jelentősebb szolgálatot írt elő számukra.⁶⁸ Az elköltözéssel fenyegetőző lakosok végül is elérték jogaik megőrzését.

A birtokközpont szerepet is betöltő mezővárosok többsége a század folyamán meghatározó tényezője lett a megyén belül kereskedelmi forgalomnak: Diószeg, Élesd és Margita mellett Székelyhíd, valamint a nemesi közösségről híres Nagyszalonta egyaránt jelentős piaci központtá vált.

A világi birtok mezővárosaiban figyelmet szenteltek az iskoláztatásnak is. Az 1770/71-ben végrehajtott iskolaösszeírás szerint⁶⁹ a református népiskolák voltak a legnépesebbek és a legrégebben működőek. Katolikus iskolát Diószegen 1672-ben 7, Élesden 1728-ban 10, Székelyhídon 1741-ben 10, és 1753-ban 18, Derecskén 1742-ben 3 és Telegden 1759-ben 8 tanulóval nyitottak. A református iskolák közül a tanulók létszámát tekintve kiemelkedett Derecske 130 és Diószeg 110 gyerekkel, Nagyszalontán viszont hetvenen a fiú, s ötvenen a leányiskolába jártak. A világi birtok mezővárosaiban 27 077 lakosra 827 iskolába járó tanuló jutott. A 153 553 főnyi összeírt népességnek 17,6%-a volt a mezővárosi népesség, míg a tanulóknak csak 15,02%-a járt a tíz mezőváros iskoláiba.

A 18. század folyamán a mezővárosokban lakó nemesség társadalmi súlya számottevő változáson ment keresztül. Bizonyos, hogy a 18. század első évtizedeihez képest a privilegizáltak lakosságon belüli aránya megváltozott, azaz a tényleges népességen belül növekedett a földesúri függésben élő adózó szabadmenetelű és örökös jobbágy-ság, valamint a zsellérek száma s ezzel együtt csökkent a taksás és armalista nemesség aránya. A változás ellenére igen figyelemre méltó a nemesség jelenléte és szerepváltozása a mezővárosok vezetésében. A kiváltságoltak városigazgatásban betöltött szerepe erősítette a mezőváros fellépését a birtokosokkal szemben, a külön nemesi önkormányzatok létrejötte azonban lehetőséget adott a nemesség és a parasztpolgárok érdekeinek szembeállítására is.

A mezőváros-lakó armalista és kurialista nemesség a 18. század folyamán a privilégiumok megőrzéséért indított közös ellenállás, s a nemesi cím megtartásáért tett – esetenként kényszerű – lépések (mint pl. a nemesi cím igazolását célzó eljárások)⁷⁰ mellett igyekezett kiépíteni autonóm szervezeteit, ugyanakkor kénytelen volt alkalmazkodni a településeken belül megváltozott erőviszonyokhoz.⁷¹ Ennek következménye lett, hogy egyrészt megszerveződtek a nagyszámú kisnemesség közigazgatási különállását biztosító hadnagyságok (a 18. század végétől hadnagyszékek), másrészt az ún. kétfél tanácsok létrejöttével megkezdődött egy, a nemesség igazgatását, bíráskodását az egyes települések egészébe beillesztő folyamat is.⁷²

Az uradalmaknak adózó népességével szembeni érdekellentétek, az uradalmi adminisztráció követeléseire nyomán támadt konfliktusok kellően magyarázzák a nemesi érdekek védelmére megszervezett külön bíráskodást. A bajomi nemesek már 1714-ben saját bírójuk illetékességére hivatkoztak. 1746-ban a „*Nemesi Társaság hadnagyának*,” Hajdú Jánosnak és vicehadnagyának, Gál Jánosnak a nevét őrizte meg a

protocollum, akiknek a „*Communitas beli Becsületes Tanács*” ellenében joguk volt a mezőváros pincéjében káromkodáson ért nemeseket megfogatni, s „*meg tartóztatni*”, mindaddig, amíg ügyük el nem intéződik.⁷³ Diószegen is működött a hadnagyság. Az 1723. évi összeírás⁷⁴ Konta Miklóst a nemesség hadnagyának, Harmath Istvánt pedig nótáriusának nevezte meg. A *ductor nobilium* azonban a nagyhatalmú birtokos, Dietrichstein gróf hatalomgyakorlása ellen csak igen csekély védelmet nyújthatott. Ezért kellett Posta Istvánnak és árva Simándi Évának a vármegyéhez fordulnia: „*sem szülő örökségem, sem pedig lábas marbám nincsen, ... igaz curiánk szabadságával nem élhetünk, mivel Dominalis Tiszt ... Uram annak Szabad Privilegiumával való éléstől bennünket tellyességgel eltiltatott ...*”⁷⁵ A megalázott diószegi nemesek társaik sorsa fölötti aggodástól áthatva panaszkodtak az eljárásságnak „*merre jutnak ... a jövőendőben kegyes úri rendek*” maradékai.

A külön hadnagyság mellett már a század második évtizedétől létrejött néhány településen a parasztpolgárok és a nemesek közös bírói fóruma, az ún. kétfél tanács. 1720-tól Derecskén, 1747-től Szalontán és Konyáron, 1749-től Berettyóújfaluban valamint Nagybjomban figyelhetőek meg először a közös ítékezés első jelei.⁷⁶ Az időpont feltétlenül utal arra, hogy a derecskei uradalom végleges megszerzését, az 1745. évi donatiót követően érezték kényszerűt a mezővárosi polgárok egy egyeztető fórum létrehozására.⁷⁷ A mezővárosi protocollumok egyértelműen azt mutatják, hogy amikor nem a *communitas* tanácsa ítélezett, akkor a „*két fél becsületes Tanács, vagyis Mixta Sedes előtt*” folytak az ügyek, amelynek döntéseit a nemesek hadnagya (*ductor nobilium*) és a főbíró (*judex primarius*) egyaránt aláírta.

Mivel az uradalom települései 1745 után meg tudták őrizni az uradalom tisztikarával szembeni közös fellépés esélyét,⁷⁸ a mezővárosok igazgatásában meghatározó szerepet játszó nemességnek is érdeke volt a belső egyeztetés. Még akkor is ez a tendencia figyelhető meg, amikor – mint Nagybjomban Várady János 1749-ben, vagy Várady Sámuel 1760-ban – ugyanaz a nemesember töltötte be a *communitas* főbírói és a nemesek hadnagyának tisztségét is. (A *communitas* főbírói tisztségének elvállalása ugyanakkor elősegítette, hogy a mezőváros vezetésében szerepet játszó nemesi családok kisajátíthassák a település határának legjobb földjeit és „*nagyszámú marbával*” használják azokat.⁷⁹) A nemesi túlsúly ellen időnként sajátos intézkedések születtek. Amikor az említett Várady Jánost 1751-ben ismét kettős tisztségre választották, a mezőváros jegyzőkönyvébe rögzítették: szükséges mellé a tanácsba a lakosok bírójának megválasztása is.⁸⁰

A rendelkezésre álló források azt igazolják, hogy a megalakulást követő időszakban a kétfél tanács működése valóban kizárólag az együttes fellépésre, a vitás ügyek eligazítására, a felek megbékéltetésére szorítkozott. Ezért például a hercegi földet használó nemesek ügyei továbbra is a mezőváros tanácsa elé kerültek, ellenben a kétféle jogcímen bírt javak sorsa, öröklése egyértelműen a „*mixta sedes*” jogkörébe tartozott. Ezen a fórumon ítéleztek a város tisztségviselőinek helytelen viselkedésével kapcsolatban

is: 1750-ben a nagybajomi nótárius, Szentpétery István „illetlen szókkal” támadta a mezőváros főbíróját és tanácsát, s bár a „*dehonesztálás nagy volt.. (miután) egymást megkövették*”, megyegyezés született.⁸¹ A *kétfél tanács* alkalmazta az egyháziakat, s járandóságukat is ez a testület állapította meg.

Az 1760-as években az Esterházyak újabb barátságtalan lépéseket tettek az uradalom mezővárosaiban élő nemességgel szemben. A szalontaiaktól nemcsak a pusztákra vonatkozó privilégiumokat szerezték meg, hanem kötelezték őket, hogy a külön tanács (hadnagyság) helyett „*a paraszti Communitasnak bírától*” függjenek, engedetlenség esetén pedig – ahogyan egy panaszlevélben írták – „*a Dominiumból ki kergettetünk*”. A hercegi család arra vonatkozó követelése, hogy „*a' Méltóságos Uraság Törvény Székének minden Causáiban ... submittályák*” magukat, azért vált különösen sérelmessé, mert a szalontaiak 1751-ben írott leveléből tudjuk, hogy eddig a „*Hadnagyság a' T. N. (Tekintetes Nemes) Vármegye Determinátiójából*” működött. Az uradalom ellenben mindenütt támogatta a communitasok tanácsait, ha azok ház vásárlása esetén a taxa egyértelmű előírása mellett még a főbírótól való függés elismertetésére is törekedtek. (1764-ben a bajomi Sólyom István 220 forintért vett egy hercegi földön épült házat, s ígérte meg, hogy engedelmeskedik a bajomi bírának.)

A 18. század utolsó két évtizedében a vármegye továbbra is a külön nemesi bíróságok megmaradását támogatta, mondván: a helyi bíraskodás költségkímélő, s a szegényebb nemesek „*elmaradnának az igazságtól*”, ha csak a vármegye ítéletére várnának. Ezért szerveződhetett meg a dancsházai, a szerepi és a nagybajomi nemesek közös communitása, amelynek 29 pontból álló szabályzatát 1787-ben fogalmazták meg.⁸² A nagybajomi főhadnagy által vezetett 24 tagú tanácsot (hadnagyséket) a vármegye szolgabírájának felügyelete alá rendelte. Bár a főhadnagyot esküje kötelezte a jövedelmekről való elszámolásra, egyelőre csak a megállapított bírságpénzek felett rendelkezhetett, valamint az igazgatás teendőinek fedezésére vehetett fel „közönséges megegyezésből mérsékletes összeget”. A három szomszédos helység nemesének vissza-visszatérő bűnesetei a túlzott kocsmázás, az átkozódás, a lopás, a pipázás és a tiltott határhasználat voltak.

A hadnagyszék megszerveződése ellenére a *kétfél tanács* tovább működött, s az úrbéresek és nemesek együttes bünelkövetései illetékes bírósága maradt.

1809-ben a vármegye közgyűlése arról adott ki rendszabályt, hogy legyen a „*donatarius nemeseknek*” minden helységben hadnagya, a más földjét használó nemesek közül pedig 20 alkothasson „*egy hadnagy alá való communitást*”.⁸³ 1810-ben a 13 cikkelyből álló szabályozást felküldték a Helytartótanácsnak, ahonnan 1817-ben azzal a megjegyzéssel kapta vissza a vármegye, hogy annak érvénye csak azokra a nemesekre terjedhet ki, akik azt magukra nézve önként elismerik.⁸⁴

Összegzőként megállapítható, hogy a bihari magánbirtok mezővárosai a városi funkciókat tekintve messze nem érték el Nagyvárad vagy Debrecen szintjét. Szerepük a nagy kiterjedésű, a kortársak által is „*Biharország*”-nak nevezett megye lakossá-

gának szempontjából mégis igen jelentős volt. A lakosság számát, a gazdasági (főként mezőgazdasági) - piaci szerepkört és a közigazgatási funkciókat tekintve elsősorban Diószeg, Székelyhíd, Margita, Derecske, Nagyszalonta és Berekböszörmény emelkedett ki közülük.

Jegyzetek

- ¹ A város 1693-ban Lipót császártól kapott oklevelet. Az országgyűlési becikkelyezésre azonban 1715-ig kellett várnia. Szabad Királyi Város Debrecen 1993. (Balogh István: Utószó. 54.).
- ² A birtokviszonyok alakulására PAPP 1998b, 27–45.
- ³ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A. 4/b. 10–15. k. (1723)
- ⁴ VARGA J. 1984, 5–17.
- ⁵ Az összeírást kiadta MEZŐSI 1943, 21–120.
- ⁶ DÁVID 1982, 117–129.; BÁRSONY 1979, 59–64.; PAPP 1998b, 30.
- ⁷ MEZŐSI 1943, 23–120.; Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Regnicolaris Conscriptio Comitatus Bihariensis, 1715 – Ladula GG. 1720 – Ladula JJ. valamint ACSÁDY 1896, 31–41.
- ⁸ 1692: MOL Magyar Kamara Archivuma. Regesta decimárum. Bihar megye., 1693: Uo. Decima. Bihar m., 1695: Uo., 1696: Uo.
- ⁹ SOÓS 1955, 8., 21. Heves megye történetében az 1687–1734 közötti időszakot tartotta a spontán jobbágyvándorlás korának. ILA 1976, 375–376. Szerinte pl. Gömört „*az 1680-as évek óta legkevesebb 1200 jobbágyfő hagyta el mintegy 300–400 munkabíró gyermekkel és más családtaggal...*”, valamint WELLMANN 1979, 30–32.
- ¹⁰ MEZŐSI 1943, 132. és Corpus Statutorum. III. 264.
- ¹¹ Az összes Szabolcsból átköltöző 18,5%-a. Derecskére 22, Szalontára 17, Berettyóújfaluba 10, Kabára 10, Diószegre 6, Berekböszörménybe 5, Komádiba 4, Székelyhídra 4 és Margitára 1 fő érkezett. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár. IV. A. 1. Fasc. 19. No. 103. A beköltözők száma a névszerint nem jelzettekkel tovább bővült.
- ¹² VERES 1961–1962, 184.
- ¹³ 1684–1724 között a fentiekén kívül Szentjób, Konyár, Micske, Félegyháza, Szunyogd voltak jelentős befogadók. BORCEA 1980, 453–482. („Dominium Károlyiense et specificatis Locis Profugi” 462–482.) Archivale Statului Oradea. Act. Regn. IV. f.
- ¹⁴ HBML IV. A. 4/b. 18–22. k. (1728) A birtoktípus helységeiben 1166 örökös jobbágyi családfővel szemben 4685 szabad menetelűt jegyeztek fel.
- ¹⁵ MOL P. 108. Esterházy lt. Rep. 33/A. Fasc. S. No. 704. (mikrofilmen a 14437 sz. dobozban) A derecskei uradalom úrbéri tabellái 1774-ből., ugyanez HBML IV. A. 1/d. 1–26. cs. – Az úrbérrendezés falvankénti anyaga. Telegd tabellája nem szerepelt az iratanyagban.
- ¹⁶ Erdélyben nincstelenként tartották külön rétegnek őket. IMREH 1979, 94. és PAPP 1998b, 137–138.
- ¹⁷ 1830/31-ben a következőket számították egy-egy dicába: 6 jobbágy, 8 fiú, 8 leány, 6 házas vagy házatlan zsellér, 8 igásökör, 6 tehén, 8 ló, 8 sertés, 8 juh stb. Currentale Protocollum 1830–31. Szűcs Sándor hagyatéka a püspökladányi Karacs Ferenc Múzeumban.
- ¹⁸ Az adóösszeírások a helységenkénti dicaegységek kiszámítása miatt nem számították őket a lakosok számának összeadásánál. Néhány kivétel előfordult, pl. 1723-ban a margitai Dongi János özvegyét, mint colonust vették számításba, Fodor András és Kágya István özvegyeit pedig a zsellérek közé írták.
- ¹⁹ HBML V. 614/a. – Nagybjom protocolluma. 1748-ban Kiss Istvánnét 5 máriás fizetése mellett mentesítették a szolgáltatások alól.
- ²⁰ HBML IV. A. 4/b. 10–15. k. (1723), 34–39. k. (1735), 47–51. k. (1743), 63–66. k. (1753), 74–77. k. (1763) j.= jobbágy, zs. = zsellér
- ²¹ HBML IV. A. 4/b. 27–33. k. (1731)
- ²² Az érmelléki járásban 6308 1/8, a sárréti járásban 8975 3/8 és a szalontai járásban 7947 1/8 a megállapított dica.

- ²³ MOL E. 156 U. et C. Fasc. 191. No. 15. A század elején a röghözkötöttek az uraság szükséglete szerinti robotot, a költözési joggal rendelkező inquilinusnak legfeljebb évi három napot kellett teljesíteni.
- ²⁴ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 40. (1755) A zsellérek által fizetett taxa összegét Berekböszörmény tabellái után a szöveges részben közölték.
- ²⁵ HBML IV. A. 4/a. (1786) Berekböszörményben a zsellérek közé került hat uradalmi alkalmazott és hat cigányember is.
- ²⁶ Telekarányokat közölt ugyan az 1692. évi összeírás is, de a telekszámok nem a szántóföldi tartozékok valós birtoklását mutatták. MEZŐSI 1943, 21–120.
- ²⁷ Derecske, Komádi, Nagybjom és Nagyszalonta *-al jelzett adatai nem az úrbérrendezés iratanyagából, hanem az Esterházy levéltár irategyütteséből valók. MOL Esterházy lt. P. 108. Rep. 33/A. Fasc. S. No. 704. és No. 677. valamint mikrofilmen a 14 437. sz. dobozban.
- ²⁸ HBML XI. 602/3.
- ²⁹ PAPP 1998a, 200. valamint HBML IV. A. 4/a. 12. k. (1786) és MOL P. 71. Fasc. 4. No. 78. (1791)
- ³⁰ VARGA 1959, 37–63. Az úrbéres földek csökkenése csak a települések 3,4%-ban volt példa.
- ³¹ OROSZ 1981, 258–259.; PAPP 1992, 159–160. és SZENDREY 1968, 70–71.
- ³² HBML IV. A. 4/b. 48. k.
- ³³ DÁNYI – DÁVID én.. 26–40.
- ³⁴ Álmosd 131, Dancsháza 107, Piskolt 118, Püspöki 114 és Beznye 236 nemesi családdal.
- ³⁵ A magánbirtok településein 1723-ban átlagos búzatermésnek a 190–316 köből közötti, 1743-ban 166–276 köből közötti mennyiség számított.
- ³⁶ A birtoktípus településein árpából 1723-ban 160–266 köből, 1743-ban 81–133 köből közötti terméseredmény volt az átlagos.
- ³⁷ Zabblól 1723-ban 29–47 köből közötti, 1743-ban 36–58 köből közötti a sávhatár.
- ³⁸ OROSZ 1981, 246.
- ³⁹ Az átlagosnak számító sáv változása termésnövekedést mutat: 1723-ban 42–68 köből, 1743-ban 72–118 köből közötti az átlag sávhatára.
- ⁴⁰ BÉL 1978, 60.
- ⁴¹ MEZŐSI 1943, 23–30. Az összeírt szőlők egy része szabad szőlő lehetett.
- ⁴² RÁCZ 1987, 72.
- ⁴³ Az iparosok 1743 és 1763 évekre vonatkozó elemzésére BÁRSONY 1983, 159–173. Az 1723. és az 1735. évi adóösszeírás a HBML IV. A. 4/b. 10–15. és 34–39. kötetekben. Az adószedők többször csak az opificium összegét jegyezték fel, a foglalkozást nem!
- ⁴⁴ HBML IV. A. 1/b. 11. d. (1725)
- ⁴⁵ MOL P. 71. Fasc. 132. No. 4. (1757)
- ⁴⁶ A kérelmet a vármegyéhez írták, s az eredeti állapot visszaállítását kívánták. HBML IV.A. 1/a. 13. k.
- ⁴⁷ ECKHART 1918, 366. és SCHÄFER 1930, 45.
- ⁴⁸ ZOLTAI 1935, 21. és 41. A görögök 1690-ben kelt kiváltságlevele az ingatlanszerzésre is feljogosított, a debreceniek azonban kiváltságlevelük birtokában magas adót, a segédek tartásának tiltását stb. követelték tőlük, ezért a zaklatás elől költöztek el, miután elszámoltak a várossal. A debreceniek elzárkózásának okait elemzi GYIMESI 1983, 136–149.
- ⁴⁹ HBML IV. A. 4/b. 3–4. k. (1717)
- ⁵⁰ TAKÁTS 1902, 187.
- ⁵¹ MARKOVSKA 1977, 18–19.
- ⁵² HBML IV. A. 1/a. 15. k. A 297 taxalista 16%-a görög kereskedő volt.
- ⁵³ PAPP 1987, 11–27.
- ⁵⁴ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 18. A vásárlásra külön megállapodást kötöttek.

- ⁵⁵ MÓDY 1992, 49.
- ⁵⁶ PESTY 1996, 87.
- ⁵⁷ PAPP i. m. 123. és 225. A vásárvám nem került a birtokos bevételei közé. MOL P. 71. Fasc. 3.
- ⁵⁸ R. VÁRKONYI 1984, 425.
- ⁵⁹ ESZE 1966, 135–136. és R. VÁRKONYI 1984, 426.– Kiváltságlevelét azonban nem ismerjük.
- ⁶⁰ A szerződést 1712. február 12-én kötötte Esterházy Pál Bécsben. Másolata a HBML XI. 601/5.
- ⁶¹ HBML XI. 601/1. és 601/3.
- ⁶² HBML 601/1. Részlet egy 1803. január 14-én Esterházyhoz írott levélből.
- ⁶³ SZENDREY 1968, 38. Szerinte a század negyvenes éveitől negyedik jelöltként csatlakozott volna az előző évi bíró is.
- ⁶⁴ MOL P. 108. Esterházy lt. Rep. 33/A. Fasc. Q. No. 581.
- ⁶⁵ HBML V. 614/a. 1. k. Biharnagybajom jegyzőkönyve.
- ⁶⁶ Uo.
- ⁶⁷ HBML XI. 601/1. Az egyezség 1778. jan. elsejétől lépett életbe.
- ⁶⁸ MOL E. 156. U. et C. Fasc. 64. No. 17.
- ⁶⁹ MOL Helytartótanácsi Levéltár, C 39. Acta fundationalia, Lad. E. 63–64 cs., 67–69. cs. A kérdést feldolgozta J. FRATER 1985, 5–23.
- ⁷⁰ A nemesi jogok általános vizsgálata 1723-ban, majd ennek a rendszernek megszüntetése után, 1774-ben a produkcionális perek sora. RÁCZ 1987, 60.
- ⁷¹ RÁCZ 1987, 173–187.
- ⁷² A kérdésről részletesen PAPP 1999, 191–203.
- ⁷³ HBML V. 614/a. 1. k. 1746. október 8. A bajomi nemesi társaság valószínűleg a szentesi, a hódmezővásárhelyi szerveződésekhez hasonlóan működött. Arról ugyanis nincs adatunk, hogy a ceglédiek hadnagyszékhöz hasonlóan házipénztárral is rendelkeztek volna. RÁCZ 1986, 390–391.
- ⁷⁴ HBML IV. A. 4/b. 10–15. k. (1723) külön a taxások összeírásával.
- ⁷⁵ Uo. IV. A. 1/a. 12. k. (1751) A parasztbírák tömlőcbe vetették őket, valamint summa-pénz fizetését is elrendelték.
- ⁷⁶ HBML V. 614/a. (Nagybajom), V. 640/a. (Konyár), V. 612/a. (Berettyóújfalu). SZENDREY 1968, 71.
- ⁷⁷ Az Esterházyak 1748-ban Bécsben adták ki az uradalomra vonatkozó szabályzatukat, de annak tervezetét már 1747-ben megismerték a települések előljárói. A földesúri jogok érvényesítése nyilvánult meg abban az előírásban is, hogy az uradalom népei felett az úriszék ítélőszéke illetékes. MOL Esterházy lt. P. 108. Rep. 33/A. Fasc. Q. No. 600. Az egyeztetés fontosságára figyelmeztette a nemeseket 1744-ben Esterházy herceg rendreutasítása is, aki közölte velük: véleménye szerint nekik nincsenek – ahogyan a nemteleneknek sincsenek – különleges jogaik. SZENDREY 1968, 91–92. és 65.
- ⁷⁸ Az uradalom településeire ugyan már külön-külön állapították meg a fizetendő árenda összegét, a beszedés joga, az uradalommal tartott közös kapcsolat azonban megmaradt. HBML XI. 601/1. és 601/3.
- ⁷⁹ A protocollum szerint 1738-ban, 1743-ban és 1756-ban történtek hasonló esetek. 1770-ben az előgátköz földjeinek felosztásakor már Szláv György adminisztrátor is jelen volt. A későbbi besorolás szerint első és másod osztályú határrészeket a város és a nemesség szabályosan – elkülönítve – megosztotta egymás között, vállalva, hogy a határ megsértőjét 50 forint pénzbírság terheli. HBML V. 614/a. 1. k.
- ⁸⁰ PAPP i. m. 142.
- ⁸¹ HBML V. 614/a. A település azonban a következő évtől megvált a túlságosan heves és erőszakos nótáriustól.

⁸² RETTEGI 1972, 93. Dancsháza és Szerep egy-egy hadnagyot választhatott, s hat-hat esküdtet küldhetett a tanácsba. A büntetéspénzek harmada a tanácsot, harmada a közösséget és egyharmada a hadnagyot illette meg. A bírságpénzek sorsa nem mindenütt hasonló. 1844-ben a derecskei két fél tanács egy verésért kirótt összeget, 8 ezüst forintot, egyharmad részben a sértett, kétharmad részben pedig a helybeli szegények pénztárába ítélte meg. HBML V. 622/a. 22. k.

⁸³ A rendszabályt a szerepi protocollumba is bemásolták. RETTEGI 1972, 99 –101.

⁸⁴ HBML IV. A. 12/a.

Irodalom

ACSÁDY 1986

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam. XII. k. Bp. 1896, 31–41.

BALOGH 1993

Balogh István: Utószó. In: Szabad Királyi Város Debrecen, 1693. Megjelent Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulóján, 1993–ban. Debrecen 1993.

BÁRSONY 1979

Bársony István: A váradi püspökség Bihar megyi birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában. Magyar Történelmi Tanulmányok. XII. (Szerk.: Szendrey István) Debrecen 1979, 59–117.

BÁRSONY 1983

Bársony István: Paraszti (mezővárosi) kézművesség Bihar megyében a XVIII. század közepén. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen 1983, 159–175.

BÉL 1978

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. (Ford.: P. Szalay Emőke) A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk.: Héthy Zoltán) Berettyóújfalú 1978, 51–107.

BORCEA 1980

Borcea, Liviu: O conscriere prevind fuga iobagilor de pe domeniile Satmarene la sfirsitul secolului al XVII-lea si inceputul secolului al XVIII-lea. *Crisia*. X. 1980, 453–482. („Dominium Károlyiense et specificatis Locis Profugi” 462–482.)

MARKOVSKA 1977

Marta Bur – Markovska: Balkanite i Madzarsko prez XVIII. v. *Studia Balcanica* 13. (1977) 5–42.

DÁNYI – DÁVID én.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. Bp. én. 26–40.

DÁVID 1982

Dávid Zoltán: Az 1692. évi összeírás forrásértéke. HBML évkönyve IX. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen 1982, 117–129.

ECKHART 1918

Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. *Századok*. 1918. 356–391.

ESZE 1966

Esze Tamás: Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza 1966.

J. FRATER 1985

J. Frater Zsuzsa: Népiskolák Bihar megyében 1770/71-ben. In. HBML Évkönyve XII. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen 1985, 5–23.

GYIMESI 1983

Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. II. HBML Évkönyve. X. (Szerk. Gazdag István) Debrecen 1983, 131–159.

ILA 1976

Ila Bálint: Gömör megye. A megye története 1773-ig. Bp. 1976.

IMREH 1979

Imreh István: Erdélyi hétköznapiak. Bukarest 1979.

KOLOZSVÁRI 1982

Kolozsvári Sándor – ÓVÁRI Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus Statutorum. III. k. Bp. 1892.

MEZŐSI 1943

Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp. 1943.

MÓDY 1992

Módy György: Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban. In. Biharnagybajom története és néprajza. (Szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen 1992, 27–71.

OROSZ 1981

Orosz István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In. Berettyóújfalu története. (Szerk.: Varga Gyula) Berettyóújfalu 1981, 229–298.

PAPP 1987

Papp Klára: Balkáni kereskedők a XVIII. századi Bihar megyében. HBML Évkönyve XIV. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen 1987, 11–29.

PAPP 1992

Papp Klára: Bajom története 1702-től 1848/49-ig. In. Biharnagybajom története és néprajza. (Szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen 1992, 137–197.

PAPP 1998a

Papp Klára: A bihari Csáky-birtokok birtokigazgatása és jövedelemforrásai a XVIII. század végén. In. Szabó István Emlékkönyv. (Szerk.: Rácz István) Debrecen 1998, 191–215.

PAPP 1998b

Papp Klára: Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Debrecen 1998.

PAPP 1999

Papp Klára: Mezőváros-lakó nemesek és bíraskodásuk a bihari magánbirtokon. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. (Szerk.: Kovács Ágnes) Debrecen 1999, 191–203.

PESTY 1996

Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. 1864. Bihar vármegye. I. Közzéteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvudományi Intézetének Kiadványai. 65. (Szerk.: Jakab László) Debrecen 1996.

RÁCZ 1986

RÁCZ István: Nemesek az alföldi mezővárosok önkormányzatában a XVIII–XIX. században. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Szerk.: Novák László – Selmeczi László) Nagykőrös 1986, 387–403.

RÁCZ 1987

RÁCZ István: A debreceni polgárok szőlőföldjei a XVI–XIX. században. In: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia–kori úrbérrendezés és 1945 között. (Szerk.: Kávássy Sándor) Nyíregyháza 1987, 65–95.

RÁCZ 1988

RÁCZ István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp. 1988.

RETTEGI 1972

Retteg Istvánné: A szerepi „Nemes communitas Protocolluma” (Adatközlés) In: Déri Múzeum Évkönyve (Szerk.: Dankó Imre) Debrecen 1972, 91–122.

R. VÁRKONYI 1984

R. Várkonyi Ágnes: Jobbágypolitika Rákóczi államában. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc) Bp. 1984, 415–439.

SCHÄFER 1930

Schäfer László: A görögök vezetőszerpe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Közgazdasági Szemle 1930 1. 32–55., 2. 100–142.

SOÓS 1955

Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger 1955.

SZENDREY 1968

Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Debrecen 1968.

TAKÁTS 1902

Takáts Sándor: A székelyhídi és diószegi görög kereskedők kiváltsága. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902, 287.

VARGA 1959

Varga János: Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérrendezés és 1836 között. Agrártörténeti Szemle 1959. 1–4. 37–63.

VARGA 1984

Varga J. János: A Tiszántúl felszabadítása a török uralom alól. HBML Évkönyve. XI. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen 1984, 5–17.

VERES 1962

Veres Miklós: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961-1962, 159–192.

ZOLTAI 1935

Zoltai Lajos: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935.

WELLMANN 1979

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979.

Grundherrschaftliche Marktflecken im 18. Jahrhundert im Komitat Bihar

Klára Papp

Der erste Teil der Studie beschäftigt sich mit der Gesellschaft von 12 Marktflecken, welche zu dieser Zeit im Komitat Bihar Feudalbesitz bildeten. Zuerst wurden die Ereignisse der gesellschaftlichen Struktur innerhalb der Differenzierung des Leibeigentums erörtert, die aufgrund der Komitats- und grundherrschaftlichen Konskriptionen vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zu den 1790er Jahren verfolgt werden. Aus all diesem wird klar, dass der Zuwachs der Bewohner der marktflecken paralell zu der Zahl der Personen verlief, welche Freizügigkeit besaßen.

Die wirtschaftliche Einstufung der Leibeigenen wurde durch den Besitz von Zugtieren bestimmt. Dies war besonders für die marktflecken des Sárréter Kreises (damals Prozess genannt) charakteristisch, wo der Anteil von Landwirten mit zwei bzw. vier Zugoschen fast gleich hoch war, wie in den Dörfern mit zwei Zugoschen. In dem gleichen Kreis bildeten die Bauern mit sechs Zugoschen eine eigene ategorie, deren Anteil besonders in Berekböszörmény und Komádi sehr hoch (8-10%) war. Die Anzahl der Sessionen der Marktflecken des Komitates Bihar, die in den Tabellen der Urnarialregelung angegeben worden waren, wurden noch während der späteren Regulationen und der Aufmessungen der Ingenieure in diesem Gebeit bedeutend modifiziert.

Die Handwerker- und Handelsschicht der Marktflecken wird mithilfe der Textbemerkungen der Konskriptionen, des Materials der handeltreibenden türkischen Untertanen sowie der Domänen untersucht. Daraus kann man folgern, dass die Handwerker und Winzer die Anzahl der Häusler vermehrten.

Die Lage der in den Marktflecken wohnhaften Kleinadligen wird in Investigationsprozessen durch die Konskriptionen der Taxallisten und Protokolle des Komitates dargestellt.

Der zweite Teil der Studie untersucht die wirtschaftliche Rolle und die Haupttedezen der Wirtschaft der bevölkerung. Hier wird in erster Linie die Agrartätigkeit und deren Zusammenhänge erläutert. Es wird daneben auch die Struktur der Handwerker und ihre Rolle im wirtschaftlichen Leben der Marktflecken untersucht. Es werden die Marktbeziehungen und auch die Maßnahmen der einzelnen Domänen bezüglich des Handels dargestellt.

Der dritte Teil der Studie beschäftigt sich mit der Verwaltung der Marktflecken und den Beziehungen der einzelnen des Komitasadels sowie dessen Mitwirkung bzw. Konflikte mit den Domänen oder der hiesigen Behörde bilden auch einen Teil dieser Arbeit.

The market-towns of the private property in Bihar in the 18th century

Klára Papp

The first part of the essay studies the society of twelve market-towns of the private property in Bihar. The frame of society is examined firstly by studying the changes of the differentiation that had taken place in the serf population. This change has been traced upon by making use of the census documents in the domain from the end of the 17th century to the 1790s. The study clearly shows that the rise in the population of the market-towns meant that the number of people, having rights for moving freely from one place to an other, had risen.

The stratification of the serfs was determined by the degree of the number of work animals that belonged to the serfs. Unlike the predominant number of small holders having two oxen in the villages, it was specific especially for the market-towns in Sárrett district that there were smallholders having two or four oxen in equal proportion. In the same district the smallholders, having six oxen, belonged to a separate class, their number was especially high in Berekböszörmény and Komádi (8 or 10% of the population). The number of plots, which had been reported on in the socage list of the market-towns in Bihar, had remarkably been altered according to the regulations and land-surveying that had happened in the county.

The essay studies the craftsmen and tradesmen of the market-town society by exploiting the notes of the census, the files of the tradesmen belonging to the Turkish Empire and the documents of the estate. The study shows that the craftsmen and the vineyard owners had risen the number of the villeins. The position of the lower nobles living in market-towns has been shown by the documents, which had been taken during the survey of the nobility in the county, by assessment of taxes and by the documents of the nobility's self-organising system.

The second part of the essay studies the economic role of the market-towns and the main tendencies of the population's farming. The characteristics and the components of the agricultural activity have been fundamentally shown here. It goes thoroughly into the characteristics of the craftsmen and into the economic and crucial importance of the certain market-towns. The market relations and the decisions in connection with the trade have been analysed as well.

The third part of the essay studies the administration of the market-towns and the relations between the settlements and the estates. The local nobility's self-organising process, their collaboration with the estates and the local authority, and the characteristics of its conflicts have also been given a place in the study.

Zalaegerszeg mezőváros önkormányzati reformja (1844 - 1847)

Molnár András
(Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

Zalaegerszeg, a szombathelyi püspök uradalmához tartozó mezőváros poros, sáros, jelentéktelen kis településnek tűnt az 1840-es években. Dacára annak, hogy már több mint egy évszázada Zala megye állandó székhelye volt, alig öltött városias külsőt. Jelentősebb, kőből vagy téglából épült középületei jobbára a várost észak-dél ill. kelet-nyugat irányban átszelő országutak metszéspontjában álló plébániatemplom körül helyezkedtek el. Itt, a kanizsai és a körmenői út kereszteződésénél volt a püspöki fogadó, mellette az átvonuló katonaság szállásul szolgáló kvartélyház, attól kissé délre pedig a város kórháza (ispotálya) és egyik gyógyszerháza. A város elemi iskolája és másik gyógyszerháza a fogadótól nyugatra, a piactér szélén állt. A plébániatemplom szomszédságában emelkedett az egyemeletes városháza és a királyi posta hivatala is, kissé hátrébb pedig az ugyancsak emeletes vármegyeháza a hozzá tartozó börtönépületekkel. Az 1840-es években mintegy 450 épülete lehetett Zalaegerszegnek, és ezek közül 420 – többségében boronaház – a mezőváros polgárainak tulajdonában volt.¹

Zalaegerszeg mezőváros népességét tekintve harmadik volt a zalai települések sorában. A legnagyobb uradalmi központokban, Nagykanizsán és Keszthelyen kb. kétszer annyi lakos élt, mint Zalaegerszegen. Fényes Elek 1836-ban közzétett adatai szerint – az 1828-as országos összeírás alapján – Zalaegerszegnek 3454 lakosa volt, többségében katolikus, és mindössze 3 református, valamint 349 izraelita.² Zala megye 1831-ben készített útikönyve – az utak mentén fekvő települések rövid ismertetésénél – gyakorlatilag ezzel megegyező népességgel számolt. Ekkor 3457 lelket; 3098 katolikust, 354 zsidót, 2 reformátust és 3 evangélikust jegyeztek fel a városban.³ Fényes Elek 1847-ben megjelent statisztikája szerint jó egy évtizeddel később már 3944 lakosa volt Zalaegerszegnek.⁴ Az 1840-es évek derekán 59 elismert nemességű, és egy kétséges nemességű család élt Zalaegerszegen, összesen 176 felnőtt nemes férfival.⁵ A mezőváros nem nemes népességének összeírása 1847-ben 695 családot vett számba. A város 2903 nem nemes lakosából a férfiak száma némiképp meghaladta a nőké; az előbbieket 1497-en, míg az utóbbiak 1406-an voltak. A férfiak között katolikus 1325, evangélikus 16, református 17, izraelita pedig 139 fő akadt.⁶

Iparát és kereskedelmét, egész gazdaságát, kiváltképp pedig vonzáskörzetét tekintve Zalaegerszeg ugyancsak elmaradt a legfejlettebb zalai településektől, Nagykanizsától és Keszthelytől. Népessége túlnyomórészt mezőgazdasági termelésből élt, önellátáson túl azonban kevés felesleget termelt.⁷ Az 1828-as általános adóalap

összeírás adatai szerint a zalaegerszegi parasztek hagyományos módon, háromnyomásos gazdálkodás szerint művelték szántóföldeiket. A felszántott terület egy részét ősszel, másikát tavasszal vetették be, a maradék, mintegy 3/8-nyi ugaron pedig az állataikat, döntő részben szarvasmarháikat legeltették. A mezővárosnak elkülönített úrbéres legelője nem volt, az állatokat részben az ártéri réteken, részben az ugarok hagyott szántóföldeken ill. az erdőkben legeltették. Erdeje ugyan csak az uradalomnak volt, ám a város lakói bőven gyűjthettek tűzifát az uradalmi erdőkből. A különféle úrbéri szolgáltatások – robot, fuvar stb. – terhe alól a földesúrral, a szombathelyi püspökkel kötött szerződés értelmében pénzfizetéssel váltotta meg magát a mezőváros, a terménytizedet, a szőlő kilencedet és tizedet azonban természetben adták. A mezővárosnak fél évig bormérési (korcsmáltatási) joga volt, amiből jelentős haszna származott a város polgárainak.

A mezőváros kézművesipara és kereskedelme viszonylag nagy mennyiségű és széles választékú iparcikkal látta el a környező kisebb településeket.⁸ Zalaegerszeg tiszta vonzáskörzete 18 300 főre, más városokkal megosztott vonzáskörzete pedig mintegy 24 településre, és ezek kb. 8000 lakosára terjedt ki, elsősorban azokra a falvakra és kisebb mezővárosokra, ahol elenyésző számú kézműves és kereskedő élt. Zalaegerszeg 181 kézművese 1828-ban 36féle mesterséget folytatott. A mesterek – kevés kivétellel – folyamatosan, egész éven át dolgoztak. Egyharmaduk legalább egy, nyolcan közülük több mesterlegényt is foglalkoztattak. A város lakosságához képest igen magas, a nagyobb városokra jellemző arányú volt az építőiparban dolgozók létszáma. Zalaegerszegen 23 olyan mesterséget is űztek, amelynek képviselői a város vonzáskörzetébe tartozó más településeken nem dolgoztak. Legnagyobb számban az alábbi mesterségek fordultak elő Zalaegerszegen: 34 csizmadia 14 segéddel, 30 takács 5 segéddel, 14 szűcs 3 segéddel, 12 szabó 4 segéddel, 9 szűrszabó 5 segéddel, 6 asztalos 1 segéddel, végül 5 bognár 3 segéddel. A városkörnyék ellátásában nagy szerepük volt a mezővárosban élő kereskedőknek is. 1828-ban 17 kereskedőt és 3 fogadóst írtak össze Zalaegerszegen. A kereskedők túlnyomó többsége természetesen Zalaegerszegen is a zsidók közül került ki. Zalaegerszeg kézművesiparának termékei valamint a messzi földről ideszállított egyéb iparcikkek és élelmiszerek a város piacterén tartott hetivásárok alkalmával cseréltek gazdát, míg a kilenc nagyobb, országos vásáron elsősorban lovakat és szarvasmarhákat adtak-vettek. Az országos vásárok alkalmával Zalaegerszegre hozták portékáikat a nyugat-dunántúli mezővárosok kézművesei is.⁹

Zalaegerszeg talán az oktatás, művelődés és kulturális élet tekintetében maradt el leginkább Keszthelytől és Nagykanizsától. Működött ugyan a városban egy elemi iskola, melynek 1848-ban már 217 tanulója volt – sőt a helybeli izraeliták is fenntartottak egy saját elemi iskolát –, továbbá itt nyitotta meg kapuját 1847-ben Zala megye első kisdudóvója, gimnáziumot azonban többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült alapítani.¹⁰ Zalaegerszeg polgárainak reformkori társasálete pangott;

csupán az 1830-as évek végén alakított polgári olvasóegylet adott némi lehetőséget a közösségi művelődésre és szórakozásra. Megfelelő terem hiányában gyér volt a város színházi élete, a kaszinó pedig túlságosan szűknek bizonyult ahhoz, hogy kielégítse a helyi polgárok és a városban időnként megszálló zalai nemesek igényeit.¹¹

Zalaegerszeg megyeközpont jellege 1848 előtt vajmi kevés hatást gyakorolt a város fejlődésére. A megye igazgatását és igazságszolgáltatását intéző tisztviselők többségének nem a megye székhelyén volt az állandó lakhelye. Zalaegerszegen bérelt szállásaikon legfőleg néhány hetet töltöttek a megyegyűlések és törvényszéki ülések idején. A mindennapi hivatali teendők zömét amúgy is a járási tisztviselők intézték, és az igazságszolgáltatási feladatok jelentős hányadát is a különböző uradalmak úriszékei végezték. Sem a tisztviselői gárda, sem az ügyfélforgalom nem összpontosult még annyira Zalaegerszegen, hogy akár gazdasági téren – a vendéglátói, kereskedelmi és kézművesipari megrendelések ösztönzésével –, akár kulturális téren – szélesebb értelmiségi réteg megjelenésével – jelentős hatást gyakorolhatott volna a mezőváros fejlődésére. A reformkorban számos, országos jelentőségű reformkezdeményezés színhelye volt a zalai megyeszékhely – indítványozójuk, a liberális megyevezetés azonban nem volt Zalaegerszeg állandó lakója. A mezőváros polgárai inkább csak pusztá szemlélői, semmint tevékeny részesei voltak Zala megye reformkori közéletének. A megyegyűléseken érvényesíthető politikai jogokkal csak a város nemesei rendelkeztek, a zalaegerszegi nemesek megyei szerepéről és politikai kapcsolatairól azonban alig-alig árulkodnak a rendelkezésünkre álló források.

A megyevezetés ellenben megkülönböztetett figyelemmel kísérte Zalaegerszeg önkormányzatának tevékenységét. A megyehatóság törvényességi felügyeletet gyakorolt a zalai mezővárosok vezetése és közpénzeinek kezelése felett. Mivel a mezővárosok önkormányzatának tevékenységét a földesurakkal kötött szerződések kevésbé – inkább csak általánosságban – szabályozták, a szokásjogon alapuló, részleteiben rendezetlen eljárások számtalan visszaélésre adtak alkalmat. A mezővárosok évről-évre panaszt emeltek egyes tisztviselők megválasztása, hivatali visszaélései vagy sikkasztásai ellen. A szabadelvű befolyás alatt álló zalai megyevezetés a mezővárosi önkormányzatok jogkörét és feladatait pontosan körülíró, részletesen rögzítő szabályrendeletek kidolgozásával próbálta elejét venni a további visszaéléseknek. Az 1840-es évek folyamán szinte valamennyi nagyobb zalai mezőváros ügye terítékre került a vármegye közgyűlésén.¹²

Zalaegerszeg mezőváros tanácsa 1840. január 21-én Zala megyéhez folyamodott, kérve a Csáktornya számára kidolgozott, és ott már életbe is léptetett rendszabások zalaegerszegi bevezetését. A megye közgyűlése egy bizottságot nevezett ki, hogy a Helytartótanács által is elfogadott csáktornyai rendszabályok alapján a zalaegerszegi szabályrendeletet kidolgozzák. Az ügy jelentőségét mutatja, hogy a bizottságot a

megye első alispánja vezette, tagjai pedig a megye legfőbb tisztviselői; a főjegyző és a főügyész, valamint az egerszegi járás főszolgabírája voltak.¹³ A megyei bizottság javaslatai szerint a város polgárainak és háztulajdonosainak titkos szavazással egy 60 tagból álló külső tanácsot kellett választaniuk. A hatvanasok vagy választott polgárok – ha csak bünt nem követtek el, vagy más hivatalra meg nem választották őket – halálukig viselhették e tiszteletet. Ők választották meg azután szótöbbséggel – és (elvileg) ugyancsak titkos szavazással – a város bíróját és 12 tanácsosát, továbbá ők tartoztak felügyelni az általuk választott belső tanács munkájára is. A megyei javaslat kikötötte, hogy *„a város kebelében igen nagy számú, házzal bíró nemes lakosok és polgárok léteznek, kik a városnak majd egyharmadát teszik, kik szinte a földesuraságnak a nemtelenekkel egyaránt adóznak, házaikat s külső birtokaikat azokkal hasonló joggal bírják, sőt az újabb törvény értelmében a közterhek viselésében is részesülnek, azért az egész városi polgárság által választandó külső tanácsnak tagjaiból 20-an nemesek, 40-en pedig nemtelenek leendenek, de a választásukhoz minden különbség nélkül a nemesek s nemtelenek egyaránt szavazandának”*.¹⁴

A bizottság által kimunkált rendszabásokat a megye 1840. augusztus 10-i közgyűlése kisebb módosításokkal jóváhagyta, és elrendelte a szabályok kihirdetését, életbeléptetését.¹⁵ A visszaéléseket azonban ezzel még nem sikerült elhárítani. 1840 novemberében újabb panasz érkezett a bíróválasztás ellen, a következő év márciusában pedig a mezőváros tanácsa is panaszkodott a megyegyűlésen.¹⁶ Noha a megye által kidolgozott szabályrendelet kikötötte, hogy sem a mezőváros tanácsának, sem a választott polgárok testületének nem lehet tagja az, aki nem tud – vagy nem hajlandó – a gondjára bízott közpénzekről időben elszámolni, e szabálynak éveken keresztül nem sikerült érvényt szerezni. 1843 februárjában a püspöki uradalom tisztartója is az elmaradt számadások elkészítését sürgette, és a város vezetőinek elszámoltatásához a megyétől kért támogatást.¹⁷

Hegyí Énok, ságodi uradalmi ügyész és táblabíró, valamint Zalaegerszeg több polgára az alábbi kérvényt nyújtotta be 1843. november 6-án Zala megye közgyűléséhez: *„Magyar édes honunk szellemi s anyagi jóllétének haladási léptével a zalaegerszegi mezőváros is haladni kívánván, hogy e buzgó törekvéseiben elősegíttessen, alulírottak bátrak vagyunk a tekintetes nemes vármegyét alássan megkérni arra, hogy a mai korszellem szerinti rendezhetősünkre egy tekintetes megyei választmányt kegyesen kiküldeni méltóztasson”*.¹⁸

A megfogalmazás politikai célzatú beavatkozást sejtetett, és valóban: Zala megye liberálisai a mezőváros önkormányzatán belül is érvényt próbáltak szerezni politikai befolyásuknak. Nem véletlen, hogy a mezőváros jogügyeinek rendezésével újonnan megbízott, tekintélyes tisztviselőkből álló megyei küldöttségben helyet kapott a zalai szabadelvű ellenzék egyik vezéregyénisége, Csértán Sándor táblabíró (uradalmi ügyész és nemesapáti birtokos) is.¹⁹ Az új rendszabályokat ugyan hivatalosan csak jó másfél évvel később hagyták jóvá, a helyi liberálisok azonban már az 1844

novemberi bíróválasztás alkalmával lényeges változtatásokat vezettek be. Így pl. elérték, hogy a választás rendjének felügyeletére és a szavazás kimenetelének eldöntésére egy háromtagú – tekintélyes zalaegerszegi nemesekből álló – bizottságot választott a város. Még ennél is lényegesebb azonban, hogy – hivatkozva az 1843/1844-es országgyűlés ellenzéki többségének állásfoglalására, mely szerint a hatvanas vagy százas választópolgári testületek fennállása törvényellenes – elfogadta a város közgyűlése a bíró és a 12 tanácsos (belső tanács) „*egész városi közönség*” általi választását. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a liberális zalai megyevezetés Zalaegerszeg mezőváros önkormányzati előjáróinak választása során ugyanolyan reformokat léptetett életbe, mint amelyeket a pozsonyi országgyűlés ellenzéke a szabad királyi városok rendezésére nézve tervezett: a szűk körű választópolgári testület (hatvanasok vagy külső tanács) helyett a mezőváros állandó lakosságának széles köre kapott választójogot.

1844. november 2-án tehát már nem a hatvanasok, hanem az „*egész városi közönség*” választotta meg Zalaegerszeg új előjáróit. A választást felügyelő háromtagú bizottságban ott volt a választójogi reformot kezdeményező Hegyi Énok táblabíró, és Zalabéri Horváth Vilmos, a zalai liberális ellenzék egyik radikális hangadója – kaszaházi birtokos – is. Városbíróvá közfelkiáltással Mantuano Józsefet, az olasz származású kéményseprő mestert választották. A 12 tanácsos közül kilencen kézművesek, közülük hárman pedig nemések voltak.²⁰

Zalaegerszeg 1845. november 4-i bíróválasztása hasonló módon zajlott le, mint egy esztendővel korábban. Mantuano József városbíró megtartotta a hivatalát, és helyén maradt a megye liberális ellenzékének támogatását élvező előjárók többsége is. (Az ekkor megválasztott húsz tisztségviselő közül tizenhatan voltak tagjai az előző tisztikarnak.) A választást felügyelő bizottságba bekerült a városban élő Koppány Ferenc, megyei főadószedő, Csillagh Lajos másodalispán sógora, Deák Ferenc szabadelvű politikájának egyik leghűségesebb támasza. A választást követően a felügyelő bizottság három tagját – Koppány Ferencet, Hegyi Énokot és Légmán Elek táblabírót (aki ügyvéd, valamint helybeli föld- és szőlőbirtokos volt) – tiszteletbeli tanácsosi címmel tüntette ki a mezőváros.²¹

1846 márciusában végre a megye közgyűlése elé terjesztette Zalaegerszeg mezőváros rendezéséről szóló javaslatát Tuboly Mihály megyei főjegyző, Csertán Sándor táblabíró és Farkas Imre, az egerszegi járás főszolgabírája. (Melléklet I.) A 90 §-ból álló, roppant részletes rendezési javaslatot „*a helybeli környűlményekhez, a már előbb is fentállott rendezési szabályokhoz, továbbá hazánk élő törvényeihez, és a kor kívánataihoz alkalmazva*” dolgozták ki.²² Alapjául a szabad királyi városok rendezésére készített 1843-as országgyűlési reformjavaslat szolgált; annak egyes szakaszai szinte szó szerint ismétlődtek a zalai mezőváros számára készített tervezetben.²³ Zalaegerszeg liberális rendezési javaslata írásban is rögzítette a gyakorlatban már 1844 novemberében életbe léptetett reformot: a választójog

kiszélesítését. A mezőváros önkormányzati reformjának másik leglényegesebb eleme az volt, hogy a „*batvanas*” választott polgárok vagy külső tanács szerepét az újonnan létrehozott közgyűlés vette át.

A javaslat szerint választójoggal bírtak „*a városi községnek mindazon teljes kori és bevett keresztyén vallású tagjai, kik a.) állandóan a városban laknak és annak kebelében fekvő vagyont bírnak, b.) a város kebelében mint gyárosok, kereskedők vagy kézművesek letelepedtek, c.) kik mint orvosok, sebészek, gyógyszerárosok, ügyvédek, mérnökök és nyilvános oktatók a városban letelepedve vannak*”. Választójogot kaptak azok a mesteremberek, gyárosok és kereskedők is, akik nem érték még el a nagykorúságot – 24. életévüket –, de betöltötték már a 18. esztendő, és külön háztartással rendelkeztek, valamint a „*maguk kezére*” (önállóan) dolgoztak. A szavazójoggal rendelkezők nyilvántartására polgári névkönyv vezetését írta elő a javaslat.

A tervezet értelmében a mezőváros minden év novemberében újjáválasztja az alábbi tisztviselőket: bírót, tizenkét tanácsost, jegyzőt, adószedőt, kamarást vagy pénztárost és közgyámot. A város tisztújításán a bírót az uradalom három jelöltje közül, a többi tisztviselőt viszont jelölés nélkül, „*általános szótöbbséggel*” választják meg. „*A választás minden egyes tisztviselőre külön szavazás, és pedig titkos szavazás által történik. Evégre minden választó, ki a névkönyvbe beírva van, egy-egy nevet külön papírosra följegyezve és tekercsbe bajtva, egy évégre szolgáló edénybe teszen. Ezen szavazatok a gyűlés színe előtt a tisztújítás vezetésére választott bizottmány által összeolvastatnak, és az, ki a szavazatok többségét elnyerte, választva van.*”

A mezőváros közgyűlését a szavazati joggal rendelkező lakosok és a választott tisztviselők alkották. A közgyűlés minden egyes tagja egyenlő szavazattal rendelkezett. A javaslat meghatározta a közgyűlés összehívásának körülményeit, tanácskozási rendjét, az elnöklő városbíró jogait és kötelességeit, valamint a közgyűlés hatáskörét, tárgyait és feladatait. Ugyanígy járt el a város tanácsa esetében, amelynek hatósága kiterjedt mind a közigazgatásra, mind a bíraskodásra. Közigazgatási tekintetben a tanács hatósága alá tartozott a szorosabb értelemben vett közigazgatási tárgyak mellett a közgazdálkodás, az árvák ügye, a közoktatás és nevelés, a közadó, a rendőri felügyelés, valamint az örökbevallások, zálogok és hozományok bejegyzése. A városi tanács mint első folyamodású bíróság ítélkezett a városi hatóság alatt levő lakosok „*minden személyes és vagyonbeli polgári*” ügyeit illetően, továbbá az 1840:22. tc. értelmében a csődperekben és az 1840:9. tc. szerint a mezei rendőrségi ügyekben. A javaslat mindezek részletezésén túl rendelkezett még a tisztviselők által vezetendő jegyzőkönyvekről és a különböző hivatali eljárások során fizetendő díjakról is.²⁴

Zala megye 1846. március 2-i közgyűlése – „*addig is, ameddig az ilyes szabadalmazott mezővárosok országgyűlésileg rendeztetni nem fognak*” – mind az előljárók választására, mind a város ügyeinek vezetésére nézve jóváhagyta a javaslatot, csupán egyetlen kikötést tett: „*a városi tanács közé az eddigi gyakorlat értelmében*

tanácsosoknak a városban lakozó nemesek közül is választassanak". A közgyűlés az elfogadott tervezet bevezetését és alkalmazását az egerszegi járás főszolgabírájára, Farkas Imrére bízta.²⁵

A mezőváros választójogi reformja persze súlyosan sértette a korábban kiváltságos helyzetet élvező „*választott polgárok*” érdekeit. Az évek óta lappangó feszültségek, személyes és politikai ellentétek a város 1846. november 3-i tisztújítása során törték felszínre. November 11-én mintegy 90 zalaegerszegi polgár kérte a vármegyétől a botrányos bíróválasztás körülményeinek kivizsgálását, és az őket ért sérelem orvoslását. A panaszosok a tisztújítás reggelén a városháza előtt várakoztak, azonban békés várakozásukat az összeférhetetlenségéről és mocskolódásairól ismert „*Osvald Károly vezérlete alatt már előtte való nap a hegyekről becsődített, lerészegített, s verekedési szándékkal megtelt nagyszámú sokaság*” megzavarta, és őket erőszakkal a helyszín elhagyására kényszerítette. Többeket megverték, és számos polgárt megakadályoztak választási jogának gyakorlásában. Oswald Károly ezután a „*zsebéből elővett céduláruul csakhamar lefőispányolta az egész tanácsot*” – azaz a maga jelöltjeit kiáltatta ki tisztviselőkné. (Ezt támasztja alá, hogy a város korábbi tisztségviselői közül mindössze ketten kerültek be az új tisztkarba.) A panaszosok szerint az újonnan megválasztott tisztviselők jelentős része, így maga Nagy József városbíró is adós volt bizonyos közpénzek elszámolásával – gyakorlatilag elsikkasztották azokat.²⁶

Zala megye közgyűlése Csillagh Lajos másodalispán vezetésével egy bizottságot rendelt ki az egerszegi tisztújítás kivizsgálására. A bizottságot felhatalmazták egyszersmind arra is, hogy ha bebizonyosodna a város tisztviselőinek alkalmatlansága, korábbi hivatali visszaélése vagy hűtlen pénzkezelése, az illető tisztviselőket mozdítsák el hivatalukból, és helyettük választassanak másokat.²⁷

A vizsgálat elrendeléséről értesülő Oswald Károly (elcsapott ügyvédbojtár) – és hat társa – november 13-án az ellene panaszkodókat jelentette fel a vármegyénél. „*Lefolyt 1844. év előtt Zalaegerszeg mezővárosának tisztválasztását mindig az egy értelem és érzelemnél fogva, minden korteskedés nélkül, legszebb renddel gyakoroltuk*” – írta Oswald. „*Történt azonban, hogy írt 1844. évben Jákum Ferenc és Rozner Mihály a korteskedés magvát elhintvén, étel-ital által a népet felingerelvén, a legjobb jellemű egész tisztkart kitették. 1845-i tisztválasztáskor hasonló módon a nép közül sokakat elcsábítva zászlóhordozással a választási rendet nemcsak felzavarták, hanem jellem nélküli lakosokat (kiszorítván a magyarságot a választásból) tétettek előljárókká. [...] E folyó év november 3-i tisztválasztásnak részükre leendő szerencsés kivihetésére pedig a hegyi lakosokat vendégelni, ezeket mozsárágyví lövésekkeli mulatsággal magokhoz édesgetni, s valamint ezeket, úgy a városbeli lakosokat avval ámitani szemtelenkedtek, ha hogy az egerszegi nemes urak a közmunkát, katonatartást meg nem teszik, és ezen terhek elvállalásáruul írást nem adnak, a tisztválasztásban részt nem vehetnek, mert az új törvény így rendelte.*”²⁸

A megyei vizsgálóbizottság 1846. december 1-jén kezdte meg a zalaegerszegi tisztújítás körülményeinek tisztázását. Mind az írásban benyújtott, mind pedig a

szóban tett tanúvallomásokból bebizonyosodott, hogy a tisztújításon valóban történtek visszaélések. Az elnökséget nem a szabályrendeletben előírt háromtagú bizottság, hanem a járási főszolgabíró látta el. A választás nem fejenkénti szavazással, sőt az egyik párt teljes kirekesztésével (elzavarásával), és a tervezettnél két órával korábban történt.²⁹ A visszaéléseknek egyik koronatanúja a Zalaegerszegen élő Smalkovits Mihály, megyei főorvos volt. Smalkovits írásban benyújtott, roppant részletes nyilatkozata többek között arról tanúskodott, hogy az Oswald Károly és Horváth Ferenc, megyei tisztes esküdt, valamint Merkl János földműves által vezetett, *„több hetekig dologtalanul toborzó, éjjel-nappal részegeskedő, [...] egyik korcsmából a másikba zalámból, bősziült állatokként bömbölő, verekedő, maga után jártában-keltében csupán gyalázatot s minden jók megvetését hátrahagyó csőcselék csapat magát magyarnak csúfolván, a náluknál tehetősb, eszesebb, józanabb magaviseletű, rendes foglalatosságaik után híven eljáró nyugalmas részét a városiaknak németeknek nevezte el, ezek közé számítván minden urakat is, kik [...] a tisztválasztó magyar párt kolomposának önkénye alatt közlegénykedni szegyenlettek, s velük ellenkező véleményben voltak”*. A magyar párt többségét a főorvos véleménye szerint *„a nép rongyosa s legalja”* tette, és már előre hirdették, hogy nem hajlandók a városban még csak ki sem hirdetett megyei szabályrendelet alapján tartani a tisztújítást, sőt kijelentették azt is, hogy *„a németeket inkább leverni, mintsem azoknak a választásban tért engedni készek”*.³⁰

A megyei vizsgálóbizottság nemcsak azt derítette ki, hogy a tisztújítás az elfogadott szabályrendelet mellőzésével történt, hanem azt is, hogy a jogszerűtlenül megválasztott városbíró, továbbá öt tanácsosát és a kórház gondviselőjét korábban hűtlen kezelésért marasztalta el a püspöki uradalom úriszéke, ezért őket semmilyen városi hivatalra nem lehetett volna választani. A szóban forgó tisztviselőket (valamint a téglafelügyelőt) 1846. december 1. után elmozdították hivatalukból, és helyükre – az uradalom jóváhagyásával – ideiglenes tisztviselőket választottak.³¹

A vizsgálati iratokból kitűnik, hogy Zalaegerszeg 1846-os tisztújítása során ugyanaz a jelenség játszódott le, mint Zala megye követválasztásai és tisztújításai során már évek óta: a liberális és konzervatív erők összecsapása. Míg a zalaegerszegi *„magyar párt”* vezetői, Oswald Károly, Horváth Ferenc és Fábián Pál (megyei esküdt) meggyőződéses konzervatívok voltak, és a kormánypárt megyei kortesvezérei közé tartoztak, addig a németnek csúfolt egerszegi párt hívei, akik *„józan baladó lakosoknak”* nevezték magukat, olyan meggyőződéses liberálisok köré csoportosultak, mint pl. Koppány Ferenc, Hegyi Énok vagy Légmán Elek.³² A konzervatívok zalaegerszegi hatalom átvételi kísérletét – amely ráadásul jogszerűtlenül történt – tulajdonképpen a liberális befolyás alatt álló megyevezetés hiúsította meg.

Oswald Károly és hívei azonban nem adták fel a harcot. Sikerült rávenniük az ideiglenesen megválasztott városbíró, Pathy János lakatosmestert, hogy a város nevében a megye által kidolgozott liberális önkormányzati szabályrendelet

megsemmisítését kérje az uralkodótól. A magyar királyi kancelláriához Bécsben, 1847. február 3-án benyújtott folyamodványban a városbíró előadta, hogy egy bizonyos „szabadelvű ügyvéd hazánk szellemi s anyagi jóllétének baladási léptei ürügye alatt” 1843 novemberében a város rendezését kérte a megyétől. *„Ennek folytában közönségünk mellőztével a 14 folyamodó kérésére a választmány városunk rendezhetésére hazánk törvényei ellenébe egy cifra, s mint előre mondvá volt, brit lábra állított rendezési javallatot szerkesztett.”* A városbíró szerint a törvénytelen statutum a város tudta és beleegyezése nélkül készült, még ki sem hirdették, és így jogszerűen életbe sem léphetett. A város beligazgatása egészen 1843-ig *„az ügyvivőknek mellőztével, anélkül, hogy tisztválasztásunk alkalmakor bennünket valaha angol forma szerint három biztos kormányzott volna, a legszebb egyetértésben, s mély csendben, minden korteskedés nélkül megtörtént”*. Mielőtt azonban tárgyalni kezdte volna a megye a rendezési javaslatot, *„máris 1844. évi bíró s tanácsválasztás a rendezési folyamodványt aláíró Jákum Ferenc ingerkedéséből a legnagyobb eszem s iszommal telt korteskedésen ment keresztül”*. Ennek lett állítólag a következménye, hogy az 1846-os tisztújítás előestéjén Jákum Ferenc lakatosmester és társai, főképp ifjabb Handler István vaskereskedő, megrohanták és megrongálták Gróf Károly csizmadia zalaegerszegi házát. Mindezekre való tekintettel a *„brit lábra alakított statutum”* megsemmisítését kérte a városbíró az uralkodótól.³³

A zalaegerszegi panaszlevelet a kancellária átküldte Budára a Helytartótanácsához, a Helytartótanács pedig Zala megyéhez fordult bővebb felvilágosítás végett. Az 1847 áprilisában érkezett helytartótanácsi leiratot az augusztus 4-i közgyűlés az előző évben kinevezett zalaegerszegi vizsgálóbizottság elé utalta, a megye közgyűlése pedig csak augusztus 30-án kezdődő ülésén tűzte napirendjére a kérdést. A Csillagh Lajos másodalispán által vezetett vizsgálóbizottság augusztus 31-én a városházára hívta össze Zalaegerszeg előljáróit és a két pártfelekezet híveit.³⁴ Itt Koppány Ferenc megyei főadószedő egy, a város 81 legtekintélyesebb és legvagyonosabb lakosa által aláírt nyilatkozatot terjesztett elő, mely arról tanúskodott, hogy a városbíró a tudtuk nélkül kérte a szabályrendelet megsemmisítését, holott ők épp ellenkezőleg, annak legfelsőbb helyen történő megerősítését kívánták.³⁵ A vizsgálóbizottság kiderítette, hogy a város polgárai nem is ismerték a szabályrendelet tartalmát, ezért felolvasták a kérdéses rendeletet. A vizsgálóbizottság jelentése szerint *„a felolvasás közben minden pontot a jelenlévőknek közhelyeslése s megnyugvása követte, azután pedig egyet sem véve ki, mindnyájan úgy nyilatkoztak, miként a felolvasott szabályoknak minden cikkelyét örömmel elfogadják”*. Amikor a bizottság megkérdezte a jelenlévőket, miként kérhette korábban a városbíró a város közönsége nevében a szabályok megsemmisítését, *„midőn most nincs előljáró, nincs polgár, ki a megsemmisíttetni kért szabályokat ne óhajtaná”*, azt a választ nyerték, hogy *„egy bizonyos napon az előljárást több polgárokkal együtt Osvald Károly úr minden okadás nélkül a városházához hívta, s ott elámitotta őket, miképp az előtők ismeretlen*

szabályok törvényellenesek s a városnak felette károsak, s az ekképp elámitottak csakugyan kötelességül tették a tanácsnak és bírónak, miszerint a bíró és közönség nevében egy, a szabályoknak megsemmisítését kérő folyamodás készítették és nyújtassék be Őfelségéhez; most azonban felvilágosítva lévén, a szabályoknak nem megsemmisítését, hanem megerősítését s részökrei kiadatását kéri.”³⁶

Mindezek után Zala megye közgyűlése úgy foglalt állást, hogy a dolog jelenlegi állásában az uralkodóhoz beterjesztett kérelem „*érdeme és tárgya teljesen megszűnván*”, és az ügy illetén való lezárásáról értesíteni fogják a Helytartótanácsot. A közgyűlés annak tulajdonította az egerszegi tisztújítás során történt sűrlődásokat, hogy a főszolgabíró nem hirdette ki a mezővárosban szabályszerűen a megye által kidolgozott statutumot és annak közgyűlési jóváhagyását, ezért szigorúan utasították az egerszegi járás főszolgabíróját, hogy felelőtlen mulasztását minél előbb pótolja, és a mezőváros önkormányzatának tevékenységét szabályozó rendeletet annak rendje és módja szerint, hivatalosan hirdesse ki Zalaegerszegen. A szabályokat, „*melyek időközben mint Tapolca mezővárosára is alkalmazottak, már legfőbb helyen is helybenhagyattak, s csak a törvények általi rendelkezésig szolgálók*”, egyúttal a Helytartótanács elé terjesztette jóváhagyásra a megye közgyűlése.³⁷

A Helytartótanács 1847 októberében nem emelt kifogást a szabályrendeletben rögzített lényeges politikai reformok ellen, csupán a városi tisztviselők fizetésének megállapítását hiányolta abból, továbbá arra kért választ, hogy vajon közölték-e a szabályrendeletet az uradalommal és a mezőváros földesurával.³⁸ Utóbbi kérdésre azt válaszolta 1847 decemberében az uradalom zalaegerszegi ügyvédje, Babos József, hogy ő maga a szabályok kidolgozása alkalmával a bizottsági üléseken mindvégig jelen volt, és az uradalom részéről hozzájárult e szabályokhoz, mert „*ezekben egyebek nem foglaltatnak, mint a város közügyeinek s jövedelmeinek rendesebb s célszerűbb kezelése iránti rendeletek*”. Mindezekre való tekintettel a püspöki uradalom ügyésze nem tett semmi lényeges tartalmi észrevételt, csupán a megfogalmazás pontosítását kívánta, és néhány apró kiegészítést javasolt.³⁹

A szabályrendelet tehát érvényben maradt, és annak alapján, immár rendzavarások nélkül került sor Zalaegerszeg 1847. november 4-i tisztújítására. A szabályszerűen végrehajtott tisztújítás során közfelkiáltással választották meg városbírónak a korábbi „*ideiglenes*” városbíró, nemes Pathy Jánost. A jegyző, a pénztárnok és a közgyám személye változatlan maradt, míg a 12 tanácsos közé négy új tagot választottak. A további négy hivatalt új emberek töltötték be, így összességében a húsz korábbi tisztségviselő közül tizenketten a helyükön maradtak.⁴⁰

Zalaegerszeg liberális önkormányzati szabályrendelete, melyet a zalai reformellenzék vezetői dolgoztak ki, és amelyet 1844 novemberétől már a gyakorlatban is alkalmaztak, 1848 tavaszán veszítette el a hatályát. Az „*első bírósági hatósággal ellátott, rendezett tanáccsal*” felruházott városok – köztük Zalaegerszeg – számára az 1848:24. tc. értelmében a belügyminiszter adott ki új szabályrendeletet a tisztújítások lebonyolításáról. Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. április 20-i

rendelete alapján május 23-án került sor a zalaegerszegi tisztújításra. Dacára a némileg megváltozott eljárásnak és szavazókörnek, a város tisztikarában csekély változás történt: helyén maradt a városbíró és a jegyző, valamint a tanácsosok kétharmada is.⁴¹

Jegyzetek

- ¹ ZML Térképtára. T 202. Póka Antal mérnök térképe Zalaegerszegről, 1826. szept. 12., BENCZE 1986, 121.; FÉNYES 1836, 512.; ANTALFFY 1982, 54-58.
- ² FÉNYES 1836, 512.
- ³ BENCZE 1986, 121.
- ⁴ FÉNYES 1847, 89.
- ⁵ ZML Zala vármegye nemeseinek 1845-ös lajstroma, Zalaegerszeg.
- ⁶ ZML Nem nemes népesség összeírása. Az egerszegi járás középső vidéke nem nemes népességének összeírása az 1848. katonai évre.
- ⁷ FÉNYES 1836, 512.; FÉNYES 1847, 89.
- ⁸ ZML Zala megye általános adóalap összeírása, 1828. Zalaegerszeg mezőváros, ZML.Kézirattára. Zala megye helytörténeti lexikona. Zalaegerszeg városra vonatkozó anyaggyűjtés (kézirat), BENCZE 1986, 121-122., BÁCSKAI 1993, 230.
- ⁹ ZML Zala megye általános adóalap összeírása, 1828. Zalaegerszeg mezőváros, ZML Kézirattára. Zala megye helytörténeti lexikona. Zalaegerszeg városra vonatkozó anyaggyűjtés (kézirat). BENCZE 1986, 121-122.; BÁCSKAI 1993, 230.
- ¹⁰ ZML Zala megye helytörténeti lexikona. Zalaegerszeg. BENCZE 1986, 121-122.; FÉNYES 1836, 512.; BÁCSKAI 1993, 230-231.
- ¹¹ DEGRÉ – SIMONFFY 1975, 8-13.; KOTNYEK 1978, 49.; ANTALFFY 1982, 54-58.
- ¹² ZML Feudáliskori vegyes iratok. Mantuano József és társai folyamodása a város tanácsához, 1848. okt. 7. ANTALFFY 1982, 57-58.
- ¹³ Ezzel a kérdéssel a Zalaegerszeg reformkori önkormányzatát tárgyaló korábbi feldolgozások nem foglalkoztak. Vö.: TIGELMANN 1978, 147-157.
- ¹⁴ ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1840:263.
- ¹⁵ ZML kgy. ir. 1840:1798.
- ¹⁶ ZML kgy. jkv. 1840:1798.
- ¹⁷ ZML kgy. jkv. 1840:2806., 1841:859.
- ¹⁸ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Az 1843. febr. 6-i zalaegerszegi uradalmi úriszék jegyzőkönyvének kivonata.
- ¹⁹ ZML kgy. ir. 1843:3349., ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Az ügyvel kapcsolatos hivatalos levelezés teljes anyagát ezen a számon gyűjtötték össze Zalaegerszeg mezőváros levéltárában.
- ²⁰ ZML kgy. jkv. 1843:3349.
- ²¹ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Kivonat Zalaegerszeg mezőváros 1844. nov. 2-i bíróválasztási gyűlésének jegyzőkönyvéből.
- ²² ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Kivonat Zalaegerszeg 1845. nov. 4-i tisztújítási jegyzőkönyvéből.
- ²³ ZML kgy. ir. 1846:606.
- ²⁴ Törvéncikkely a királyi városokról. Pozsony, 1843.
- ²⁵ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. "Javallat Zalaegerszeg mezőváros rendezéséről", ZML kgy. ir. 1846:606.
- ²⁶ ZML kgy. jkv. 1846:606.
- ²⁷ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz.
- ²⁸ ZML kgy. jkv. 1846:4252.
- ²⁹ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz., ZML kgy. jkv. 1846:4301.
- ³⁰ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. A megyei vizsgálóbizottság 1846. dec. 1-jén kelt jelentése.
- ³¹ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Smalkovits Mihály főorvos nyilatkozata, Zalaegerszeg, 1846. nov. 30.
- ³² ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. A megyei vizsgálóbizottság 1846. dec. 1-jén kelt jelentése, valamint egy keltezetlen fogalmazvány a tisztségviselők cseréjéről (névsorokkal).

- ³³ MOL P 626. Széchenyi család levéltára. Széchenyi István Gyűjtemény. 10. csomó (1846.) Kimutatás Zala megye nemességének politikai erőviszonyairól.
- ³⁴ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. A városbíró folyamodványának eredeti példánya.
- ³⁵ ZML kgy. jkv. 1847:1895., 2441., kgy. jkv. és kgy. ir. 1847:2578-2580.
- ³⁶ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Koppány Ferenc és társai 1847. aug. 28-i folyamodása.
- ³⁷ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. A megyei vizsgálóbizottság 1847. aug. 31-i jelentésének eredeti példánya.
- ³⁸ ZML kgy. jkv. 1847:2580.
- ³⁹ ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1847:4652.
- ⁴⁰ ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. Babos József uradalmi ügyész nyilatkozata, dátum nélkül.
- ⁴¹ ZML Zeg. v. régi lt. 756. sz. kgy. jkv. 1847:1-3. (nov. 4 – nov. 8.) SIMONFFY 1971, 238-239.
- ⁴² MOLNÁR 1998, 77-82.
- ⁴³ A tervezetben nem szerepelnek összegek.
- ⁴⁴ A "Javallat ..." tartalmaz még egy táblázatot "A városnál fizetendő díjakról", ezt azonban helyhiány miatt itt nem közöljük.
- ⁴⁵ Táblázatunk az alábbi források alapján készült: ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz. (a tisztújítási jegyzőkönyvek kivonatai valamint az 1846. dec. 1. utáni névjegyzék), uo. 510. sz. (kimutatás 1849 őszéről a város tisztségviselőinek fizetéséről), uo. 756. sz. Zeg. városi kgy. jkv. 1848:20. (tisztújítási jkv.)

Rövidítések

ZML	Zala Megyei Levéltár
kgy. ir.	Zala megye nemesi közgyűlésének iratai
kgy. jkv.	Zala megye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei
Zeg. v. régi lt.	Zalaegerszeg mezőváros régi levéltára

Irodalom

ANTALFFY 1982

Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Bp. 1982.

BÁCSKAI 1993

Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 34.) (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg 1993, 213-249.

BENCZE 1986

Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. (Zalai Gyűjtemény 23.) (Szerk.: Degré Alajos - Bilkei Irén) Zalaegerszeg 1986.

DEGRÉ – SIMONFFY 1975

Degré Alajos – Simonffy Emil: A zalaegerszegi központi elemi iskola története (1690-1949). Zalaegerszeg 1975, 8-13.

FÉNYES 1836

Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. Pest 1836, 1. köt.

FÉNYES 1847

Fényes Elek: Magyarország leírása. II. rész. Magyarország részletesen. Pest 1847.

KOTNYEK 1978

Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg 1978.

MOLNÁR 1998

Molnár András: Zalaegerszeg 1848-1849-ben. Zalaegerszegi füzetek 5. Zalaegerszeg 1998, 77-82.

SIMONFFY 1971

Simonffy Emil: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben (1848-1872). In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzatok múltjából. (Szerk.: Bónis György és Degré Alajos) Bp. 1971, 238-239.

TIGELMANN 1978

Simonné Tigelmann Ilona: Zalaegerszeg önkormányzata a reformkorban. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1978. Zalai Gyűjtemény 8. (Szerk.: Degré Alajos) Zalaegerszeg 1978, 147-157.

Melléklet I.

Javallat Zalaegerszegi mezőváros rendezéséről

A városról általánosan

1. §. A város szervezete alatt értetik az öszves városi lakosok közönsége.
2. §. A város mint önálló község, a hazai törvények és az uradalommal kötött szerződés szerint ön kebelében igazgat, bíraskodik, és határozatait végre is hajtja.

A városi községről

3. §. A városi közönséget képezik mindazon egyének együttvéve, kik a városban állandóul letelepedve vannak.

Letelepedésről

4. §. Letelepedettnak tekintetik, ki a városban született és állandóan lakik.
5. §. Letelepedettnak tekintetik továbbá azon honfi is, ki a városban ugyan nem született, de abban oly független magán keresetmódot folytat, mely a városbani állandó lakást föltételezi.
6. §. Végre általában letelepedettnak tekintetik, ki sem a városban nem született, sem városi állandó lakást feltételező független magán keresetet nem folytat ugyan, de egy év olta a városban lakik.

A város hatóságáról

7. §. A városban állandóan lakó minden osztályú egyének, mindazon magánjogi követelésekre nézve, melyek a városbani lakásuk ideje alatt ellenök támosztatnak, a város hatósága alatt állanak. Kivételnek azonban személyeikre s személyes keresetekre nézve az urodalmi tisztek, szolgák, és az urodalmi házokban lakó haszonbérlők, valamint szintén azok is, kik személyeikre nézve törvény szerint nem nemesi helyhatóság alá nem tartoznak.

8. §. A város büntető hatósággal nem bír.

A választásokról

9. §. Választói joggal bírnak a városi községnek mindazon teljes korú és bevett keresztény vallású tagjai, kik

- a) állandóan a városban laknak, és annak kebelében fekvő vagyont bírnak.
- b) A város kebelében mint gyárosok, kereskedők, vagy kézművesek letelepedtek.
- c) Kik mint orvosok, sebészek, gyógyszerészek, ügyvédek, mérnökök és nyilvános oktatók a városban letelepedve vannak.

10. §. A föntebbi 9. §-ban kikötött teljes korúság föltétele nem terjed ki oly mesteremberekre, gyárosokra és kereskedőkre, kik külön háztartással bírnak, és maguk kezére dolgoznak, mert ezek, habár még nem teljes korúak is, de 18. évöket betöltötték, szintén bírnak választói joggal.

Polgári névkönyv

11. §. Azon lakosokról, kik szavazati joggal bírnak, külön névkönyv tartassék, melybe azok nevei betűrend szerint beírandók. Ezen névkönyvre a városi tanács ügyel föl, mely az időnkénti változásokat abba bevezetni köteleztetik.

12. §. Ha oly egyén, kinek választási joga van, ezen névkönyvbe be nem vezettnék, bejegyeztetését a városi tanácsnál követelheti, mit ha az nem teljesítene, evégett az uradalomhoz, onnét pedig a vármegyéhez folyamodhatik.

13. §. Ellenben, ha ezen névkönyvbe oly egyén vezettnék be, ki szavazati joggal nem bír, az ellen kifogást minden polgár tehet, és annak a névkönyvbéli kihagyattatását a 12. §-ban kijelelt úton eszközölheti.

A városi tisztviselőkről, azok választásáról és fizetéséről

14. §. A város tisztviselői következők:

bíró, tizenkét tanácsos, jegyző, közadószedő, kamarás vagy pénztárnok, közgyámtya.

Ezen tisztviselők minden évben újra választatnak.

15. §. A tisztújító szék november hó 2. napján, vagy ha az ünnep volna, a következő napon tartatik.

16. §. Tisztviselőnek választhatók mindazon lakosok, kik szavazattal bírnak, és állandóan a városban laknak. Megkívántatik azonban, hogy bírónak és tanácsosoknak - amennyire lehet - törvénytudók választassanak; számadóknak pedig csak oly egyének választhatók, kik elegendő biztosítékot tudnak kimutatni.

17. §. Semminémű hivatalra nem választathatnak, kik számadók voltak, ha számadásaikat a kiszabott időre rendesen be nem adták, vagy számadásaikban elmarasztván, eleget nem tettek, úgy szinte azok is, kik a hivatalok viselhetésétől bírói ítélet által eltiltattak, végre kik írni s olvasni nem tudnak.

18. §. A jegyzőre nézve multhatatlanul megkívántatik, hogy törvénytudó legyen.

A tisztújításról

19. §. A tisztújító gyűlést a városbíró nyitja meg. Ezen gyűlés mindenekelőtt három tagból álló bizottmányt választ, kik a tisztújításra felügyelnek. Ezen egyének azon tisztújítás alkalmával hivatalt nem vállalhatnak.

20. §. Ezután elkezdődvén a választás, a bíró a város és a földesúr közt fennálló örökös szerződés szerint az uradalom által kijelelt 3 egyén közül általános szótöbbséggel választatik - a tanácsbeliek, jegyző, közadószedő, pénztárnok és gyámtya pedig minden kijelelés nélkül választatnak.

21. §. A választás minden egyes tisztviselőre külön szavazás, és pedig titkos szavazás által történik. Evégre minden választó, ki a névkönyvbe beírva van, egy-egy nevet külön papirosra feljegyezve és tekercsbe hajtva, egy evégre szolgáló edénybe tészen; ezen szavazatok a gyűlés színe előtt a tisztújítás vezetésére választott bizottmány által összeolvasztatnak, és az, ki a szavazatok többségét elnyerte, választva van.

22. §. Ha valamely hivatal betöltésével a legtöbb szavazatot nyert egyénekre egyenlő számú szavazat esett, azon egyének új szavazás alá bocsáttatnak.

23. §. Az időközben megürült hivataloknak betöltése szinte a föntebbi §-okban körülírt módon történik.

24. §. A város szolgálai a tanács által fogadtatnak föl és eresztetnek el.

A városi tisztviselők fizetéséről

25. §. A városi tisztviselők fizetése évenként:

A bírósé	pengő forint	krajcár
tanácsosoké egyenkint
jegyzőé, szálláson, tűzifán
és gyertyán kívül
adószedőké
pénztárnoké
gyámatyáé
pengőforintban állapíttatik meg. ⁴²		

A város igazgatásáról

26. §. A város helyhatósága a közgyűlések, tanácsulések és némely tárgyakra nézve egyes tisztviselők által gyakoroltatik.

Közgyűlések

27. §. A közgyűlés áll a szavazati joggal bíró lakosokból és tisztviselőkből együttvéve.

28. §. A közgyűlés minden egyes tagjai egyenlő szavazattal bírnak.

Elnök

29. §. Elnök a városbíró, ennek akadályoztatása esetében a hivatalára nézve legidősb tanácsbéli.

Tartása

30. §. Tartatik évenként rendszeren kétszer, minden fél évben. Tartathatik azonban többször is, ha vagy a tanács szükségesnek látja, vagy a szavazattal bíró lakosoknak legalább 1/3 része a bírót gyűlés tartására írásban felszólítja.

Kihirdetése

31. §. A közgyűlés tartása különös hirdetmények által, melyekben a felveendő tárgyak általán, a nevezetesebbek pedig különösen is érintve legyenek, minden szavazattal bíró városi lakosnak legalább 3 nappal előbb tudtára adandó. E végre a hirdetmény a város szolgálai által a lakosok között köröztetik, és a városház kapujára is kifüggesztetik.

32. §. A hirdetményt a városbíró és jegyző írják alá, kik az abban elkövetett hibákért, vagy a hirdetésnek elmulasztásáért felelősek.

Tanácskozási rend

33. §. A közgyűlésen indítványt minden tag - bármely tárgy iránt - tehet, és ha az indítvány két tag által pártoltatik, a gyűlés afölött határozni tartozik.

34. §. A közgyűlésben bármely hivatalos eljárás iránt, akármelyik tisztviselőhöz minden egyes tagnak kérdést intézni lehet, és a tisztviselő ezen kérdésre felelni tartozik.

35. §. Fontosabb tárgyakban előleges véleményezés végett küldöttség is rendeltethetik. Ezen küldöttségnek az indítványozó mindenkor tagja, és ha elvállalja, jegyzője is. Különben elnököt és jegyzőt a küldöttség maga köréből választ.

36. §. Közgyűléseken a jelenlévők többsége határoz. Határozat hozatalára mindazonáltal szükséges, hogy a tisztségviselőkön kívül legalább 20 közgyűlési tag jelen legyen.

37. §. A szavazatok a szőlők szerint vétetnek számba, de ha a jelenlévők közül csak 5 tag is szavazást sürget, a kérdés mindenkor szavazás által döntetik el.

Az elnök jogai és kötelességei

38. §. Az elnök nyitja meg a gyűlést és oszlatja el, s ugyanaz mondja ki a végzést. Oly esetben, midőn valamely kérdés felett a szavazatok egyenlő két részre oszlanak, az elnök szava határoz.

39. §. Az elnök teszi fel a kérdést, mely iránt a szavazás történjék, vagy ha több kérdések fejlenének ki, ő választja el azokat, és igazgatja a tanácskozást, de a kérdések mikénti fölállítása iránt, ha az vagy világos, vagy egyszerű nem lenne, a közgyűlés határoz.

40. §. Az elnök határozza meg a felveendő tárgyak rendét, ha csak a közgyűlés többsége más tárgyak fölvetelének elsőbbséget nem tulajdonít.

41. §. A jó rendet és csendet az elnök kötelessége fenntartani; kik azt megsértik, köztörvény szerint széksértési büntetéssel fenýítetnek.

Közgyűlés tárgyai

42. §. Közgyűlés tárgyai csak oly kérdések lehetnek, melyek fölött a városnak önhatalmával polgári úton intézkedni törvényes joga van. Különösen:

a) Az egész község jogait érdeklő kérdések iránti törvényszerű intézkedések.

b) A tanács által kimunkált előleges költségvetés megállapítása.

c) A városi szolgák évi fizetéseinek meghatározása.

d) A város helyhatósági köréhez tartozó szabályoknak, és a városi hivatalok számára szolgálандó utasítások kidolgozása.

e) Hivatalbeli visszaéléseknek vagy a tisztségviselők hanyagságának esetében annak elhatározása, hogy a nemes vármegye a szükséges intézkedéseknek megtételére, és a körülmények szerint a vétkesek elleni közkeresetnek megrendelésére a község nevében kérettesék.

f) A város ingó és ingatlan birtokának és haszonvételeinek mi módon leendő kezelése iránti határozatok.

g) Oly előre nem látott rendkívüli pénzbeli kiadások, melyek az eleve készített évenkénti kivetésben nem foglaltatnak, de a város közérdekében mégis mulhatatlanul szükségeseek.

h) A számadó tisztek számadásainak a tanács és a törvény értelmében az úriszék által leendő évenkénti megvizsgálásának szorgolása és eszközlése, úgy szinte azon számadásoknak megvizsgálására a szavazattal bíró községbeli lakosok közül a tanács mellé bizottmányi tagoknak kinevezése.

43. §. Ezeken fölül a közgyűlés őrökdi a helyhatósági közigazgatás fölött. Tartozik azért a városbíró és tanács a közgyűlésekre a jegyzőkönyveket bemutatni, és azok rendes vezetéséről, úgy az előtte tárgyalt ügyek számáról és mibenlétéről a közgyűlést

fölvilágosítani, év végével pedig az öszves közigazgatás minden ágainak mi karban létéről táblás tudósításokat adni. Mely táblás tudósításokban bent foglaltassék: hány per indíttatott, hány folyamodás adatott be, ezek közül hány végeztetett el vagy maradt elintézetlenül, mi idő alatt és miért, mi karban vannak a városi köz- és gondviselése alatt lévő egyéb pénztárak? Egyszóval minden, a közállapotot érdeklő tárgyakról a bíró és tanács jelentést adni tartoznak.

A tanácsról

44. §. A tanács áll a városbíróbul, tizenkét tanácsosból és jegyzőből. A bíró és tanácsosok határozó, a jegyző pedig értesítő szavazattal bírnak.

45. §. Elnök a bíró, ennek akadályoztatása esetében a hivatalára nézve legidősb tanácsbeli. A szavazatok egyenlősége esetében az elnök határoz.

46. §. Tanácsülés minden hétben legalább kétszer, de ha a közdolgok sokasága vagy véletlen közbejött tárgynak haladék nélküli elintézését kívánó fontossága kívánná, többször is tartassék. A rendes ülések napjait állandóan egész évre a tanács meghatározni köteles.

47. §. Tanácsülés tartására a bírón és jegyzőn kívül legalább 5 tanácsos jelenléte megkívántatik. A tanácsosok a tanács által állandóan meghatározott rend szerint, a tanácsülésben megjelenni köteleztetnek. Ki a rendet meg nem tartva, a tanácsülésből elmarad, s elmaradásának elegendő okát a bírónak jó előre tudtára nem adta, 2 pengő forintban, a város pénztára részére büntettetik. Egyéberánt renden kívül is minden egyik tanácsosnak a tanácsülésben megjelenni teljes szabadságában álland.

A tanács hatósága

48. §. A tanács hatósága két fő részre oszlik: közigazgatásra és bíraskodásra.

I. Közigazgatási tekintetben

49. §. A tanács hatósága alá tartozó tárgyak következők:

- a) közigazgatási tárgyak szorosabb értelemben,
- b) közgazdálkodás,
- c) árvák dolga,
- d) közoktatás és nevelés,
- e) közadó,
- f) rendőri felügyelés,
- g) örökbevallások, zálogok és hozományok bejegyzése.

Közigazgatási tárgyak szorosabb értelemben

50. §. Minden közdolgok, melyek a közgyűlésre fenttartva nincsenek, vagy a tanács által arra fent nem hagyatnak, a tanács üléseiben intéztetnek el. Különösen:

a) A tanács ügyel fel közvetlen a városi pénztárakra, melyek iránt felelősséggel tartozik. A tanács utalványoz minden bevételeket és kiadásokat az egyes pénztárakba. Azért évégett különös jegyzőkönyvet tartani, abba a bevételeket és kiadásokat különös rovatokba vezetni, és minden tanácsülésben tett utalványozásait aláírni tartozik.

b) A városi köz, gyám, és alapítványi számadásokat annak idejében beküldi, és a közgyűlés által kinevezett bizottmányi tagokkal együtt megvizsgálja, azokat a közgyűlésnek bemutatja, és az úriszéken, vagy ha szükségesnek látja, a törvényszéken is megvizsgáltatásukat eszközli.

c) A gyűlés végzéseit végrehajtja.

d) Nyilvános örökösödés esetében 1832/36. esztendei 14. és 1840. esztendei 13. tc. értelme szerint bírókat kirendel.

e) A pénztárokat időnként megvizsgáltatja, és hiányosság esetében azok biztosításáról a törvény értelmében gondoskodik.

f) Előkészíti azon tárgyakat, melyek a közgyűlés által lesznek elintézendők.

Közzgazdálkodás

51. §. Közzgazdálkodás alatt értetik a város javaira való felügyelés, a közpénzek, jövedelmek s kiadások kezelése és a közmunkák elrendelése.

52. §. A város a közjavakat és haszonvételeket közvetlen nem kezelheti, hanem azokat az 1832/36. esztendei 9. törvénycikkely szerint közárverés útján haszonbérbe adni tartozik.

53. §. A haszonbéri feltételeket és az árverés határnapját a tanács állapítja meg, és ezeket, ha szükséges, az egész megyében, vagy hírlapok útján is közhírré teszi; a határnap eljöttével az árverést megtartja, a szerződést megköti, és jegyzőkönyvbe vezeti. Minden ebbeli eljárásából netalán eredő károkért a tanács kárpótlással tartozik.

54. §. A tanács készíti el a jövedelmek és kiadások előleges fölszámítását, és azt november végéig tartandó közgyűlésre, helybenhagyás végett a közgyűlésnek bemutatja, s annak az uradalom általi megerősítését is eszközli; továbbá a város ingóságairól minden évben november elején leltárt készít, azt a jegyzőkönyvbe vezeti, és az ingókat leltár mellett az illetőknek számadása alá adja.

55. §. Nagyobbszerű építések a közgyűlés határoz el, azok teljesítését azonban, ha csak a gyűlés által arra külön egyén meg nem bízatik, a tanács eszközli, és ezeránt felelettel tartozik; kisebb s időhalasztást nem szenvedhető munkálatokat s igazításokat azonban a tanács is tetethet. Az árjegyzékek mindenkor a tanács megvizsgálása és utalványozása után fizettethetnek ki.

56. §. A város tőkepenzeit s egyéb jövedelmeit s kiadásait közvetlen az evégre választott pénztárnok kezeli, ki a bevételekről s kiadásokról rendes naplót vezet, de a tanács utalványozása nélkül sem bevételeket, sem kiadásokat nem tehet.

57. §. A város tőkepenzeiről a tanács minden évben táblás jegyzéket készít, azt jegyzőkönyvbe vezeti, s a kamatok beszédése végett utalványozás mellett a pénztárnoknak is kiadja, a város tőkepenzeinek kamatra kölcsön kiadása iránt a tanács intézkedik, és a kölcsönözésekről felelettel tartozik.

58. §. A bíró két tanácsbelivel a közpénztárat időnként megvizsgálja, azokról a tanácsosnak jelentést tesz, és ha hiány tapasztaltatnék, a kellő biztosításról a törvény értelmében gondoskodik.

59. §. A közpénztárnok minden év végével számot adni, számadását a tanácsnak bemutatni, a tanács pedig azt a közgyűlés által e végre kinevezett bizottmánnyal együtt megvizsgálni, s megvizsgáltatását a fentebb kitett mód szerint eszközölni köteles.

Az árvák dolga

60. §. Az árvákra felügyelni a tanács kötelessége, közvetlen felügyelőül azonban az árvák személyére és vagyonára nézve közgyámata választatik.

61. §. Ha szülék bármelyike elhal, és maga után árvákat hagy, az elhunyt szülő után maradt vagyont a tanács azonnal írja össze, és az összeírt javakat szemmel tartsa.

62. §. Ha pedig mind a két szülő elhal, az árváknak minden vagyonát, ideértve a város határában lévő szőlőbirtokokat is, a tanács szinte írassa össze, és azokat tüstént az összeírás egy példánya mellett a közgyámatajának számadása alá adja, a másik példányt pedig a levéltárba tegye be.

63. §. Az árváknak mindazon ingó javait, melyek azoknak nem szükségesek, vagy el nem tarthatók, a gyámata közbejöttével jól előre közhírré tett árverésen a tanács eladhatja, az ingatlan javakat azonban, az uradalom engedelmével, és csak azon esetben szabad eladni, ha az árvákra maradt adósságok másképp le nem tisztázhatók.

64. §. Az árvákra maradt kereskedésnek, úgy gyári vagy műipari munkálatoknak folytatása vagy megszüntetése, valamint az árvák drágaságainak megtartása vagy eladása fölött a tanács egyedül az uradalom engedelve mellett intézkedhetik.

65. §. Az árvák célszerű nevelését azok sorsához és vagyonához nézve a tanács elrendelni, és a gyámata által eszközölni tartozik.

66. §. A közgyámata az árvák személyére is közvetlenül felügyel, az ingókból bevett, és más egyéb pénzeket azoknak, kiknek a tanács rendeli, kamatra kikölcsönzi, az ingatlan javakat pedig a tanács közbejöttével árverezés útján haszonbérbe kiadja.

67. §. A közgyámata az árvák személyéről és vagyonáról minden évben táblás jegyzéket készít, és azt, úgy az árvák jövedelméről és kiadásairól vezetett számadását a tanácsnak évenként beadja, melyet a tanács a gyűlés által kinevezett bizottmánnyal megvizsgálni, a megvizsgáltatását a törvény értelmében eszközölni, a táblás jegyzéket pedig egy példányban a megyei gyámi választmánynak is bemutatni tartozik.

Közüoktatás és nevelés

68. §. A helybeli iskolákra és nevelő intézetekre a tanács felügyeljen, és különös gondja legyen arra, hogy alkalmas tanítók fogadtassanak, és azok által a nevelés célszerűleg és nemzetileg eszközöltessék.

69. §. Mestert a városi község a helybeli lelkész egyetértésével fogad fel, ha azonban a fölfogadandó egyén iránt megegyezni nem tudnának, ez esetben a közönség - kinek a nevelés legnagyobb érdekében fekszik - határoz. Minden egyéb közöktatók fölfogadása egyedül a városi községet illeti.

Közzadó

70. §. A vármegye tisztviselői által teljesített rovatos összeíráson a tanács jelen legyen, és az adót az egyes lakosokra az 1832/36. esztendei 9. tc. értelmében vesse ki.

71. §. Az adólajstromot, melyet mindenki szabadon megtekinthet, a tanács jegyzőkönyvbe vezetni, és ezt az adószedőnek hiteles aláírás alatt kiadni, minden egyes adózónak pedig kis könyvet adni, és abba a díját beleírni köteleztetik.

72. §. Az adót egy évre választott adószedő szedi be, ki a bevételekről rendes naplót vezet, és az adózóknak részletes befizetéseit kis könyveikbe is beírja, és azokat aláírásával is megnyugtatja.

73. §. A közgyűlés által a város szükségére meghatározott összeg az egyes adózókra szinte a rovatos összeírás szerint vettetik ki, melyet az adószedő bevinni és a tanács utalványozására a város pénztárnokának beszolgáltatni köteleztetik.

74. §. Az adószedő minden évben számot adni, számadását a tanácsnak bemutatni, a tanács pedig a befizetéseket az egyes adózók kis könyvével összevetni, és eszerint a számadást az évre kirendelt bizottmánnyal együtt megvizsgálni, s illetőleg megvizsgáltatását eszközölni tartozik.

Rendőri felügyelés

75. §. A rendőri felügyelés a város bíráját illeti, ki a megyének e részben föntálló határozatait pontosan teljesíteni tartozik.

76. §. Az örökbevallások a tanács vagy két küldöttje előtt, a felek vagy törvényes meghatalmazottjaik által előszóval történnek, melyek az évre szolgáló külön jegyzőkönyvbe iktattatnak, és hiteles formában a feleknek is kiadattatnak.

77. §. Ugyanezen jegyzőkönyvbe vezetnek a bejelentett zálogok, cserék, és az 1840. esztendei 8. törvénycikkelyben érintett asszonyi hozományok, barátságos osztályok, valamint azon osztályok, melyek a tanács kiküldetése következtében bíróilag teljesítették.

II. Bíraskodási tekintetben

78. §. A városi hatóság alatt lévő lakosoknak minden személyes és vagyonbeli polgári ügyekben, mint első folyamodású bíróság, a városi tanács ítél.

79. §. Ugyan a városi tanács bíraskodik az 1840. esztendei 22. tc. értelmében a csődületi perekben, valamint azon évi 9. tc. 6. §-a szerint a mezei rendőrségi ügyekben.

Szóbeli bíraskodás

80. §. Az 1832/36. esztendei 20. és 1840. esztendei 11. törvénycikkely értelmében a szóbeli bíraskodás a városbíró és két tanácsbeli által gyakoroltatik. Évre tehát a tanács a bíró mellé két tanácsbelit és jegyzőt – ki azonban szavazattal nem bír – kinevezni, ezek pedig eljárásokról különös jegyzőkönyvet vezetni, és azt évnegyedenként a városi tanácsnak bemutatni tartoznak.

Vásári bíróság

81. §. Az 1832/36. esztendei 18. tc. értelmében a vásári bíraskodás a városbíró, négy tanácsbeli és jegyzőt illeti, kik azon törvénycikkely értelmében bíraskodni, eljárásukról szinte rendes jegyzőkönyvet vezetni, s azt minden vásár végével a levéltárba leendő betétel végett a városi tanácsnak bemutatni tartoznak.

Az idézések

82. §. Az idézések rendes folyamú perben városi tanácsos, egyéb panaszos ügyekben pedig a tanács szolgálja által teljesíttetnek.

A följebbitel

83. §. A városi tanács által hozott végső bírói ítélettől, ha az valamelyik fél által följobb hívatik, a följobbvitelt végrehajtás előtt, a város és uradalom között föntálló szerződések értelmében mindenkor meg kell engedni. A szóbeli, mezei rendőrségi és vásári bíróságokra nézve pedig az 1832/36. esztendei 18., 20., és az 1840. esztendei 9. törvénycikkely rendszabályai lesznek megtartandók.

A végrehajtás

84. §. A végrehajtás mindenkor két tanácsbeli által teljesíttetik, kik arról a végrehajtási bizonyítmányt írásba foglalni, és a tanácsnak, vagy illető bíróságnak jelentést tenni tartoznak.

Váltóügyekbeni eljárások

85. §. Az 1840. esztendei 15. tc. szerint a városi tanácsnak s illetőleg a bírónak vagy jegyzőnek kötelességeikhez tartoznak:

1-ör. A váltó óvásoknak az idézett törvénycikkely I. rész 8. fejezete értelmében leendő teljesítése.

2-or. A váltó óvásoknak ugyanazon törvénycikkely II. rész 4. fejezete szerint az előzőkkel való közlése.

3-or. A váltó sommak letételében szinte azon törvénycikkely II. rész 5. fejezete szerint leendő eljárások.

4-er. Az 1840. esztendei 16. tc. értelmében az aláírási cím bejegyzése, s a kereskedői könyvek hitelesítése.

5-ör. A váltótörvényszék eleibe, a fentebb idézett 1840. esztendei 15. tc. II. rész 14. fejezete szerint eszközlendő idézések.

6-or. A váltótörvényszéki ítéleteknek ugyanezen tc. II. rész 11. fejezete értelmében leendő végrehajtása.

Melyekhez magukat a városi tanács s illetőleg bíró vagy jegyző szorosan alkalmaztassák.

Jegyzőkönyvek

86. §. A városi tanács és bíróságok előtt történt mindennemű tárgyalatásokról rendes jegyzőkönyvek vezetessenek. Ezen könyveket minden év elején tartozik a városi tanács járásbeli szolgabíró által meghitelesíttetni, ki azokat selyemzsinórral átvonni, ennek végeit lepecsételni, a lapok számát följegyezni, és az ilyképpen történt meghitelesítést aláírásával bizonyítani fogja.

87. §. A váltói óvásokról, nemkülönben a kereskedők, gyárosok, gyógyszerárosok és mesteremberek könyveinek hitelesítéséről vezetendő jegyzőkönyveket azonban a törvény értelmében a föntebb kitett módon, maga a tanács hitelesíti.

88. §. A jegyző következő jegyzőkönyveket tartozik vezetni:

a) a közigazgatási tárgyokról, melyek a közgyűlésekben és tanácsülésekben intéztetnek el,

b) a bevételek és kiadásoknak a pénztárnokokra lett utalványozásáról,

c) a bírói ítéletekről, határozatokról és végrehajtásokról

d) a bevallásokról, bejelentett zálogokról, cserékről asszonyi hozományokról, barátságos és törvényes úton teljesített osztályokról

e) a váltói óvásokról,

f) a kereskedők, gyárosok, gyógyszerárosok és mesterembereknek könyvei hitelesítéséről és a váltóknak az adós fél által a tanács előtt történt aláírásáról,

g) a váltó summák letételéről,

h) a szóbeli,

i) a vásári, végre

k) a mezei rendőrségi ügyekről.

89. §. Továbbá a jegyző tárgyjegyzéket vezetni, és abba a rendes perek, nemkülönben a folyamodások, úgy az ezekre adott feleleteknek ki és beadását rendszeren följegyezni.

90. §. Végre mindennemű irományokat rendes sorozati jegyzék (elenchus) mellett a város levéltárába betenni, és azokat híven megőrizni köteleztetik.⁴³

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1846:606. Egykorú másolata: ZML Zeg. v. régi lt. 126. sz.

II.
Zalaegerszeg mezőváros
választott tisztségviselői 1844-1848⁴⁴

Tisztség	1844. nov. 2-től	1845. nov. 4-től
Városhíró	Mantuano József (kéményseprő)	Mantuano József (kéményseprő)
Jegyző	Moczer István, nemes (házbirtokos)	Moczer István, nemes (házbirtokos)
Tanácsos 1.	Császár János, nemes (szabó)	Császár János, nemes (szabó)
Tanácsos 2.	Hérits Antal (kézműves)	Hérits Antal (kézműves)
Tanácsos 3.	Horváth János, nemes (csizmadia)	Horváth Károly (festő)
Tanácsos 4.	Horváth Károly (festő)	Jákum Ferenc (lakatos)
Tanácsos 5.	Jákum Ferenc (lakatos)	Kovács Ferenc (asztalos)
Tanácsos 6.	Kovács Ferenc (asztalos)	Moczer István, nemes (házbirtokos)
Tanácsos 7.	Moczer István, nemes (házbirtokos)	Paur József (tímár)
Tanácsos 8.	Pathy János, nemes (lakatos)	Pressing József (kőműves)
Tanácsos 9.	Rigó József (csizmadia)	Szmodits Ignác, nemes (házbirtokos)
Tanácsos 10.	Tivolt Ferenc (ácsmester)	Tivolt Ferenc (ácsmester)
Tanácsos 11.	Vámosy József (házbirtokos)	Vámosy József (házbirtokos)
Tanácsos 12.	Varga György (szabó)	Varga György (szabó)
Pénztárnok (kamarás)	Pressing József (kőműves)	Tretter János (pék?)
Gyámatya (közgyám)	Szabó István (házbirtokos)	Köbli Ferenc (lakatos)
Kórházi gondnok	Handler István, ifj. (kereskedő)	Handler István, ifj. (kereskedő)
Téglafelügyelő (inspektor)	Köbli Ferenc (lakatos)	Treger József (kézműves)
Téglaellenőr (gondnok)	Treger József (kézműves)	Koren Bálint (puskaműves)
Adószedő	Hegedűs János (takács)	Fölker Lőrinc (szűcs)
Tisztség	1846. nov. 3-tól	1846. dec. 1. után
Városhíró	Nagy József (fazekas?)	Pathy János, nemes (lakatos)
Jegyző	Moczer István, nemes (házbirt.)	Moczer István, nemes (házbirt.)

Tanácsos 1.	Hajgató Lajos, nemes (csizmadia)	Hajgató Lajos, nemes (csizmadia)
Tanácsos 2.	Horváth Ferenc (csizmadia)	Gróf Károly (csizmadia)
Tanácsos 3.	Horváth Imre (szűgyártó)	Varga György (szabó)
Tanácsos 4.	Kemény József (földműves)	Szekeres István (csizmadia)
Tanácsos 5.	Kováts József, idősb (asztalos)	Kováts József, idősb (asztalos)
Tanácsos 6.	Merkl János (földműves)	Merkl János (földműves)
Tanácsos 7.	Parth Ferenc (pék)	Benkő József (csizmadia)
Tanácsos 8.	Pathy János, nemes (lakatos) (házbirtokos)	Szmodits Ignác, nemes
Tanácsos 9.	Reizinger József (gyógyszerész)	Reizinger József (gyógyszerész)
Tanácsos 10.	Szabó László, nemes (szűcs)	Szabó László, nemes (szűcs)
Tanácsos 11.	Tretter János (pék?)	Horváth János, nemes (csizmadia)
Tanácsos 12.	Zanathy Pál, nemes (szabó)	Zanathy Pál, nemes (szabó)
Pénztárnok (kamarás)	Krosetz János (csizmadia)	Krosetz János (csizmadia)
Gyámatya (közgyám)	Páslek Imre (csizmadia)	Páslek Imre (csizmadia)
Kórházi gondnok	Riedlmayer Jakab (bábos)	Szabó József (gazdatiszt?)
Téglafelügyelő (inspektor)	Farkas Gábor (bognár)	Miszori Ferenc (csizmadia)
Téglaelenőr (gondnok)	Kuzmanovics Mihály (gombkötő)	Kuzmanovics Mihály (gombkötő)
Adószedő	Takács Pál (szűrszabó)	Takács Pál (szűrszabó)

Tisztség	1847. nov. 4-től	1848. máj. 23-tól
Városbíró	Pathy János, nemes (lakatos)	Pathy János, nemes (lakatos)
Jegyző	Moczer István, nemes (házbirt.)	Moczer István, nemes (házbirt.)
Tanácsos 1.	Benkő József (csizmadia)	Benkő József (csizmadia)
Tanácsos 2.	Gróf Károly (csizmadia)	Gróf Károly (csizmadia)
Tanácsos 3.	Hajgató Lajos, nemes (csizmadia)	Hajgató Lajos, nemes (csizmadia)
Tanácsos 4.	Horváth István (kovács)	Reisinger József (gyógyszerész)
Tanácsos 5.	Horváth János (csizmadia)	Jákum Ferenc (lakatos)
Tanácsos 6.	Kováts József, idősb (asztalos)	Kováts József, idősb (asztalos)
Tanácsos 7.	Lakatos János (varga)	Lakatos János (varga)
Tanácsos 8.	Rigó Ferenc (csizmadia)	Rigó Ferenc (csizmadia)

Tanácsos 9.	Szabó József (házbirtokos)	Varga György (szabó)
Tanácsos 10.	Szabó László, nemes (szűcs)	Tivolt Ferenc (ács)
Tanácsos 11.	Szekeres István (csizmadia)	Szekeres István (csizmadia)
Tanácsos 12.	Szmodits Ignác, nemes (házbirtokos)	Szmodits Ignác, nemes (házbirtokos)
Pénztárnok (kamarás)	Krosetz János (csizmadia)	Krosetz János (csizmadia)
Gyámatya (közgyám)	Páslek Imre (csizmadia)	Páslek Imre (csizmadia)
Kórházi gondnok	Sipos Ferenc (házbirtokos)	?
Téglafelügyelő (inspektor)	Seregélyes István (csizmadia)	?
Téglaellenőr (gondnok)	Kováts János (asztalos)	?
Adószédő	Braunstein József (kereskedő)	Filippasits György (csizmadia)

Die Selbstverwaltungsreform Zalaegerszeg (1844-1847)

András Molnár

Die freisinnige Komitatsführung Zalas im Reformzeitalter beobachtete mit ausgezeichneter Aufmerksamkeit die Tätigkeit der Selbstverwaltungen der Marktflecken des Komitates. Sie übten die gesetzliche Aufsicht über diese aus, und kontrollierten die öffentlichen Gelder. Da die Tätigkeit der Selbstverwaltungen der Marktflecken durch die Verträge mit den Grundherren nur in geringem Maße - eher nur allgemein - geregelt war, boten auf dem Gewohnheitsrecht basierte, die im Detail unregelmäßigen Verfahren die Möglichkeiten zu zahllosen Missbrauch. Die Marktflecken beschwerten sich Jahr für Jahr über die Wahl einzelner Offizialen, über Amtsmissbrauch und Unterschlagungen. Die Komitatsverwaltung versuchte durch die genaue Beschreibung der Rechte und Aufgaben der Selbstverwaltungen der Marktflecken, durch die Ausarbeitung einer detaillierten festgelegten Gemeindeordnung und deren Einführung in das Öffentliche Leben weiteren Missbräuchen vorzubeugen. Im Verlauf der 1840er Jahre kam die Regelung dieses Problems eines jeden Zalaer Marktfleckens auf die Tagesordnung der Hauptversammlung des Komitates Zala. Unter ihnen war die bedeutendste Regelung die des Komitatssitzes, der Selbstverwaltung des bischöflichen Marktfleckens Zalaegerszeg. Hier wurden durch die liberale Komitatsführung Zalas im November 1844 ebensolche Reformen durchgeführt, wie die von der Freisinnigen Opposition des Pressburger Ständetages zur Regelung in den königlichen Freistädten geplanten. So wurden z. B. die Amtsvorgesetzten der Stadt nicht von der Körperschaft eines engen Kreises der Wahlberechtigten (die Sechziger oder der Äußere Rat), sondern - auf der Grundlage eines bestimmten Zensus - von einem breiten Kreis der Stadtbevölkerung gewählt, die Aufgaben des Äußeren Rates übernahm die Hauptversammlung der Bürger des Marktfleckens. Die Hauptversammlung des Komitates Zala nahm im März 1846 den detaillierten Plan für Regelung der Zalaegerszeger Selbstverwaltung an, und vergeblich protestierten die örtlichen Konservativen beim Herrscher, die liberale Ordnungsregelung blieb bis Frühjahr 1848 in Kraft. Die Reform der Zalaegerszeger Selbstverwaltung war praktisch den revolutionären Veränderungen um drei Jahre voraus.

The reform of self-government in Zalaegerszeg (1844 – 1847)

András Molnár

The liberal county government paid its marked attention to the activity of the market-towns' self-government in the county. The county government had a legal supervision over the self-governments and checked the administration of their public funds. Since the activity of the market-towns' self-government had been slightly regulated – rather only in general – by the contracts that had been made with the landowners, the proceedings, which were mainly based on customary law and were unsettled in detail, had opened a door to several abuses. The market-towns had year by year laid complaints against the election of certain officials or against their abuses and speculation. The county management had tried to prevent the future abuses by working out a municipal law, precisely paraphrasing the jurisdiction and tasks of the market-towns' self-governments, and by enforcing the law. During the 1840s the regulation of almost every market-town in Zala county was come up for discussion in the general assembly of Zala county. The most important of all was the regulation of the self-government of Zalaegerszeg that had been an episcopal market-town and the chief town of the county. It was significant because the liberal administration of the county had introduced the same reforms in 1844 as those that had been planned for settling the free royal towns by the liberal opposition of the diet in Pozsony. For example the magistrates had been elected by great masses of the market-town population on the account of the people's property and not by a selected elector staff (the sexagenarians or the outer council). The duty of the outer council had been taken over by the general assembly of the market-town citizens. The general assembly in Zala county accepted the detailed settling plan of the self-government of Zalaegerszeg in March, 1846, and the local conservatives protested at the sovereign in vain because the liberal municipal law was in force until the spring of 1848. The reform of self-government in Zalaegerszeg had practically overtaken the revolutionary transformation by three years.

Nemesek Szombathely szabadalmas püspöki mezővárosban a 16. század végén, a 17. század elején

Dominkovits Péter
(Soproni Levéltár, Sopron)

A város

Szombathely, a győri püspök privilegizált mezővárosának funkciórendszere a 16. század utolsó harmadában megváltozott és ez által Vas vármegye, illetve a tágabb térség település hálózatában betöltött helye, szerepe is erőteljesen módosult, a korábbi állapotot tekintve jelentősen felértékelődött.

Maga a mezőváros egyrészt a győri püspökség egyik uradalmi központja volt. A 16. század második felében keletkezett urbáriumok, inventariumok szerint Szombathely mezőváros mellett Szentmárton, Zanat, Püspöki, Aranyosperint falvak, illetve a Sorok, a Várföld és a Kökényes nevű puszták Vas vármegyében, míg Zsira és Himód falvak, illetve Rákos mezőváros pedig Sopron vármegyében alkották az uradalmat.¹ A szombathelyi váruradalom szórt birtokállományú, több központú (Szombathely, Rákos) domínium volt. Ez a térségben nem egyedüli uradalmát jelentette a Győr erődvárosából katonai okokból időlegesen egyre erősebben kiszoruló püspöknek, hisz Sopron, Vas és Veszprém megyék határterületén feküdt a keszői uradalom is, amely földrajzi elhelyezkedésében egységesebb szerkezetet mutatott. A keszői vár a püspök hasonlóképpen kedvelt tartózkodási helyeként szerepelt.

A szombathelyi vár a 16. század végén valójában csekély erősséget jelentett, 1592-ben még a győri püspök keszői várában is nagyobb volt az őrség száma, mint itt. (Ekkor Szombathelyen 12 lovas és 13 gyalogos alkotta a vár védelmét.)² Ugyanakkor még ez az erősség is számottevő volt ahhoz, hogy az adott időszakban Vas megye központja Szombathelyben stabilizálódjon. Nem kizárható, hogy ennek oka Vasvár szerepvesztése, a hiteleshely, a vasvári társaskáptalan Szombathelyre költöztetése volt. Ez utóbbi események a török veszély, a török terjeszkedés miatt következtek be, ezért vált szükségessé a hiteleshely elköltöztetése is. Az 1578:XX. tv. rendelte el a vasvári káptalan védettebb településre, a várral megerősített Szombathelyre költöztetését. E lépés a város fejlődése, funkciórendszerének bővülése szempontjából hosszú távon meghatározó jelentőségű volt. Szombathely immáron nemcsak uradalmi központ, a kisebb térség, a Gyöngyös-mente egy jelentős piacközpontja, hanem ezáltal egyházigazgatási központtá is vált, és a megyén túlnyúló tágabb nyugat-magyarországi térség egyik hiteleshelyi központja lett. Szombathely a 16. század második felében a győri püspök gyakori tartózkodási helye volt. Más oldalról ez a tény is segítette az egyházi funkciók fejlődését. (E szempontra Zágovhidi

Czigány Balázs hívta fel a figyelmemet, neki és Kiss Gábor régésznek itt köszönöm baráti tanácsait!) A hiteleshely térségbeni szerepét csak felerősítették a régióban lejátszódó politikatörténeti események. Ugyanis a török terjeszkedés miatt Zala vármegye két hiteleshelye, a zalavári és kapornaki konvent iratanyagát a vasvári káptalanba menekítették. A vasvári káptalan pecsétjét megújító 1588:XLVI. tc. 1.§-a a fenti bencés konventek hiteleshelyi levéltárából történő megkeresés és kiszolgálás tekintetében a vasvári káptalant nevezte meg hiteles testületként.³ Ugyanakkor a szomszédos törvényhatóság, Sopron vármegye területén működő csornai premontrei konvent tevékenységét a korábbi vasvári őrkanonok, Galamboki Máté prépost az 1574:XXXII. tc-nek megfelelően helyre tudta állítani, de 1594-ben bekövetkezett halálával a csornai konvent hiteleshelyi tevékenysége megszűnt, az iratok egy része a vasvári káptalanhoz került.⁴ Így a sűrű hiteleshelyi intézményrendszerrel bíró nyugat-dunántúlon a 16. század végén, 17. század első felében csak két hiteleshely működött; a vasvári társaskáptalan és a győri székeskáptalan. (A fenti sorrendet pontosan a szombathelyi székhelyű társaskáptalan működésének stabilitása adja, hisz' Győr erődváros 1594. évi elfoglalásával átmenetileg a győri székeskáptalan Sopronba költözött.)

Ezek után fölöttébb érthető az a hangsúly, hogy Szombathely nem csak Vas vármegye, hanem a tágabb nyugat-magyarországi térség írásbeliségének (egyik) centruma lett, ami a város lakosságát tekintve – és az urbáriumokban is jelentkezően – egyfajta értelmiségi gócpontot is jelentett. (A városban egyébként alsófokú iskola működött.)

A megyeszékhely stabilizálódását a szomszédos törvényhatóságokhoz viszonyítva is ki kell emelni. Zala vármegyének a török hódítás miatt székhelye nem stabilizálódott. Kanizsa elvesztése, (Zala)Egerszeg végvárrá válása után a megyegyűlések jelentős részét a Batthyányak földesurasága alatti Vas vármegyei Körmenden tartották.⁵ Ugyanazon időszakban Sopron vármegye esetében egyrészt a vármegye két eltérő fejlődésű területén, a Rábászigetének is nevezett Rábaközben és az attól Nyugatra-Délnyugatra eső területen időben, térben, illetve funkciórendszerben gyakran osztott megyei működés figyelhető meg. Azaz: a Rábaköznek külön sedriái voltak (pl. Németiben), a megyei végzések külön is hangsúlyozták a speciális fejlődésű területet érintő vonatkozásokat. Sopron vármegye nyugati területein is több, döntően a Nádasdyak földesurasága alatt álló településen (Ifertő/Szentmiklós, Csepreg, Újkér mezővárosokban) illetve a Viczay földesuraság alatti Lózs (Loos) oppidumban tartottak kis- és közgyűlést, törvényszéket, pecsételő széket.⁶ Ezzel szemben 1595–1600 között Vas vármegye köz- és kisgyűléseit, törvényszékeit, pecsételőszékeit döntően Szombathelyen tartották. Csak a speciális 1596. január 22-i, 1599. január 6-i közgyűlések helyszíne lett Meszlen, ahol is a két szomszédos törvényhatóság, Vas és Sopron vármegye a török veszély miatt közös congregatiokat tartott. (Illetve 1600. augusztus 20-án, 28-án a Szombathelyen pusztító pestis miatt

az Erdődy család szomszédos mezővárosába, Vépre kellett a közgyűlést áthelyezni.⁷) A megyeközpont stabilizálódása óhatatlanul azt is jelentette, hogy a megyei hivatalviselő nemesség egy része Szombathely mezővárosban is házat, vagy lakást szerzett, illetve egyes főrendek maguk, vagy megbízottjuk számára házrészt, lakást vásároltak, béreltek. Ezek a tényezők – cseppet sem előzmények nélkül – a vizsgált időszakban egymás katalizátoraivá váltak. A régi funkció, az uradalmi igazgatási központ az újabbakkal, a hiteleshelyi központtal és megyeszékhely szereppel kiegészülve alapvetően megváltoztatták a város regionális településszerkezetben betöltött helyét, az oppidumon belül pedig az eltérő funkciórendszerű, de fejlett írásbeliséget megkövetelő feladatok miatt valójában egy kora újkori helyi „*értelmiségi piac*” alakult ki.⁸

Az 1565. évi urbárium szerint Szombathelynek 212, az 1577. évi szerint 198, az 1592. évi alapján pedig 210 háza volt.⁹ Az 1607. december havi, a katonaság számára szükségeltető élelmiszer kvóta kivetésekor Szombathelyen csak 80 rovás alá kerülő házat tudtak összeírni.¹⁰ Az adózóerő óriási csökkenése mögött politikatörténeti, hadtörténeti események állnak. Konkrétan: a Bocskay István vezette rendi, felekezeti, függetlenségi küzdelem Dunántúlt, közelebbre Szombathelyet és környékét érintő eseményei. 1605-ben Némethy Gergely hajdúkapitány a törökkel szövetkezve elfoglalta és kirabolta a várost, jelentős részét a földig lerombolta. Némethy hadmozdulatairól szemléletesen számol be az Erdődy család monyorókeréki prefektusa, Kuprisics (Kupricsics) Markó, Batthyány Ferenchez, Sopron vármegye főispánjához írott leveleiben. 1605. június 30-án a Bocskay oldalán álló hajdú-, végbeli-, török- és tatár hadak elhelyezkedéséről írta; „*azt ballom a futot neptwl, hogi Nemety Gergeli Zombathelre zallot be többel ezer embernel.*” Július 20-án a lepusztított vépi tartományt féltve, az érkező német hadak Erdődy-birtokokra kedvező mozgása, diszlokációja ügyeiben kérte Batthyány támogatását, közbenjárását.¹¹ Ez csak kezdetét jelentette a hadjárások okozta pusztításoknak; 1606 során vallon („*balonakok*”), német, rác hadak járták a várost.¹²

A város az 1610-es években magára talált. 1619-ben a pusztult házak építését helyi statutum is előírta. A nyugalmas építkezés időszaka nem sokáig tartott, azt a Bethlen Gábor vezette rendi, felekezeti, függetlenségi küzdelem Dunántúlt is érintő hadi eseményei szakították meg. Bár 1619 december végén császári hadak érkeztek a városba, a következő év tavaszán már a Bethlen-párti Nádasdy hadak állomásoztak ott. Az év hátralevő részében erős őrség állomásozott a településen.¹³ 1621 januárjában tóti Lengyel Boldizsár, a pápai végvár (*praesidium*) kapitánya, Batthyány Ferenchez írott egyik levelében Szombathelyet ismét mint a hadak egyik gyülekezőhelyét említette, ahová oltalmat keresve jelentős számban menekült a környékbeli településekről „*a vármegye népe*”.¹⁴ (A rákövetkező időszakban Szombathely vára és városa még többször cserélt gazdát.)

Szombathely mezőváros további kiépüléséről az 1632. év több szempontból is fontos információkat ad. Még minden bizonnyal az év nyarán pusztító tűzvész

előtti az a számadat, amely szerint 1632-ben Szombathelyen 167 ház állt.¹⁵ Ugyanis az az évi tűzvész során, a kárfelmérés szerint a mezőváros 109 háza égett le pajtáival, istállóival együtt, továbbá 5 mézárszék, a piacon deszkákból épített boltok, illetve a város óratornya, és a piacon álló „közönséges mulatho szén háza” is a lángok martalékává vált.¹⁶ A város jeles premontrei történésze, Horváth Tibor Antal kutatásai szerint 1648-ban Szombathelyen 211 ház állt, melynek 24,6%-át (52 házat) nemesi jogállású személyek birtokoltak.¹⁷

A szombathelyi nemesség

A korábbi várostörténeti kutatások szinte kategórikusan mondták ki: 1526 előtt a mezőváros lakosai között nem volt nemesi jogállású személy. A legújabb várostörténeti monográfia már sokkal árnyaltabban fogalmaz, és szerény számú, de a közvetlen térség nemeseivel is kapcsolatot tartó, több, püspöki kegy folytán meg-nemesedett, illetve nemesi jogállású püspöki familiárisként a városban élő családot regisztrált.¹⁸

Az 1540. évi adóösszeírás valószínűsíthetően alapvetően még a későközépkori Szombathely társadalmát tükrözheti. E forrásban 4 nemesi család (Chürthy, Bejczy, Káldy, Szombathelyi) van feltüntetve. Ugyanakkor a török hódítás miatt bekövetkezett társadalmi változást az 1545. évi adóösszeírás már jól érzékelteti. E forrásban már 18 menekült, törökök által javaikból kiűzött nemes jelenik meg. Számuk rövid idő alatt rohamosan nőtt. Így 1547-ben már 36 menekült, dézsmát nem fizető nemes került az összeírásokba. A menekült nemesek száma – az eddigi publikáció szerint – a 16. század derekán erőteljesebb mérvű ingadozást mutat. 1548-ban 24, 1549-ben 25, 1553-ban 12 menekült nemesi családot jegyeztek fel. (Az ingadozás mögött egyaránt meghúzódhatnak máig feltáratlan migrációs jelenségek, miképpen az adatokat kisebb mértékben torzíthatják az összeírók hibái is. A későbbi nominális, esetleg családtörténeti kutatások sokban tisztázhatják a változások okait, illetve rámutathatnak a források torzításaira is.) A fenti szombathelyi jelenség cseppet sem egyedi, hasonló figyelhető meg az ország másik felében, szintén a Magyar Királyság és a hódoltság peremterületén fekvő, Borsod vármegyei Miskolcon is. A királynői kezeléssű diósgyőri váruradalom meghatározó településeként az udvari-, állami-, uradalmi adminisztráció területéről királyi kegy részeként kerültek nemesi jogállású személyek miskolci birtokokba. Ez a 16. század első felében kiegészült csekély számú helyi polgár meg-nemesedésével, de a nemesi hullám a század második felében – a török hódítás előretörésétől hajtva – öltött nagyobb mértéket. (Pl. a beköltöző menekült nógrádi nemesek révén.)¹⁹

A városban élő, városba menekült és beköltözött nemesek ingatlanbirtoklást alapul vevő vagyoni rétegzettségéről már az eddig rendelkezésre álló adatok alapján is felvázolható egy kép. Az 1577. évi urbárium szerint Szombathelyen – a plébános telkével együtt – 200 telek volt, amelynek 10%-át, 20 telket, nemesi jogállású

személyek bírtak.²⁰ Ez az 1565. évihez képest a nemesek által birtokolt telkek jelentős növekedését, ugyanakkor a birtokolt telki állomány osztdódását is mutatja.

A szombathelyi nemesség vagyoni rétegződése a 16. sz. második felében

teleknagyság/év	1565	1577
2 egész	1	-
1 1/2 egész	-	2
1 egész	1	7
3/4	-	4
1/2	8	14
2/4	-	7
1/4 és 1/8	-	1
1/4	-	8
	10	43

Az 1577. évi urbárium szerint a városlakó nemesek (43 család) közel fele (49%) fél telket, vagy két – valószínűsíthetően egymástól távolabb eső – 1/4 telket bírt. Ez azt jelenti, hogy a helyi városi nemesség meghatározó tömege ekkor a város közép-rétegének megfelelő mezővárosi ingatlannal rendelkezett. Ugyanakkor jelentős számban, mintegy 30%-ban (13 fő) ennél jóval tehetősebbek voltak. Közülük 9 fő városi ingatlana alapján a mezőváros vagyoni elitjébe tartozott. (Pl. Bejczy, Bokor, Bodrogi, Hosszútóthy, Hrasztoviczay, Ispán, Katona, Szentiványi családok). A városlakó nemesség vagyoni differenciáltságát érzékelteti, ugyanakkor annak a nemesi renden belüli arányát is jelzi az, hogy mindössze 21%-uk (9 fő) tartozott a 3/8, 2/8 telket bíró szegényebb ingatlantulajdonnal rendelkező városi lakosság sorába (pl. a Zala megyéből származó Trombitás család).²¹

Szombathely adózóereje, és lakosságának megoszlása a 16. sz. végi adóösszeírások tükrében²²

	1582	1588
portaszám	20	20
zsellér ht. ²³ (<i>inquilini</i>)	16	31
szabados ht. (<i>libertini</i>)	2	16
nemes (<i>nobiles</i>)	36	36
vagyontalanok (<i>pauperes</i>)	- ²⁴	12
szolgálók (<i>servitores</i>)	-	3
őrállók (<i>vigilatores</i>)	-	2
puszta telkek (<i>desertae</i>)	-	2

A 16. századi nemesi migráció kiinduló helyei az eddigi kutatások, adatfeltárások alapján csak fő vonásaiban rajzolódnak ki. A török előrenyomulás előtt a nominális vizsgálatok szerint már a migráció korai éveiben Valkó (Hrasztoviczay), Tolna (Harczy, Paxy avagy Dobos), Baranya (Gerdey), Somogy (Zichy, Rády, Kereszthúry), Zala (Hosszútóthy, Ispán) területéről érkeztek családok. De e DK-i, D-i több fázisú migrációs hullám mellett K felől Fejérből (Baracska) és Veszprémből (Lőrincz) is jöttek, s megtelepedtek.²⁵ A migrációs hullámok pontosabb feltárása, azok kronológiai, földrajzi elkülönítése még hosszúságú kutatásokat kíván. Jelenleg csak jelezhető, hogy Szigetvár 1566. évi elfoglalása a mezővárosba irányuló nemesi migráció egy jelentős állomása volt, miképpen Győr erődváros 1594. évi elfoglalásakor Vas megyét és így Szombathelyet is elérték a Győrből és a várost környező településekről, illetve Veszprém megye ÉK-i részéből származó menekülők. Vasváry Pálról tudott, hogy ő Győr elfoglalása után menekült Kisunyomba, s azt követően, 1596 körül települt be Szombathelyre.²⁶

Az új egzsiztencia teremtés gyötrelmeibe enged bepillantást a Sebők örökség ügyében 1614-ben vívott per egyik vallomása, amely szerint a szombathelyi birtokszerző ős, nemes Sebők András, aki 1582 körül a Zala megyei Rokolánból jött. Egzsiztenciáját a Forró utcában örök jogon vett ház alapozta meg, amelyet a mezővárosba jövele után 6 évvel, utód nélkül bekövetkezett halálakor – annak minden tartozékával – 300 ft-ra becsülték.²⁷

Lakóhelyi szegregáció

A 16. század végi Szombathelynek 5 utcája (Kámon utca, Gyöngyös utca, Föl utca, Forró utca, Karicsa) és két piaca (a mezőváros és a vár piaca) volt.²⁸ Az 1656-os urbárium 7 utcát vesz fel (Kámon utca, Vár előtt való utca, Föl utca, Gyöngyös utca, Forró utca, Forgó utca, Karicsa).²⁹ Az 1592., 1656. évi urbáriumok alapján a

mezővárosi nemesség lakóhely szerinti megoszlása is vizsgálható. Az 1592. évi urbárium szerint Szombathelyen a Kámon utcában 13, a Gyöngyös utcában 11, a Föl utcában 8, a Forró utcában 7, a külvárosnak is felfogható Karicsán 2 család élt.³⁰ Az 1656-os urbárium szerint a mezőváros lakosságának 20,2%-a nemesi jogállású.³¹ Ez a már említett miskolci adatokhoz viszonyítva is igen nagy szám, ott ugyanis (Miskolc, Óvárosban) az 1653-as kamarai urbárium szerint a nemesi jogállású személyek aránya 10,8% volt.³² A fenti arányokat csak felerősíti az az elemzési szempont, hogy nemesekként csak a „*nobilis*”-nek jelzett személyeket vettem fel, pedig mind a deákok (*litterati*), mind pedig az egyházi személyek között több nemesi jogállású személy volt. Így ez a %-os adat a lehetséges alsó számarányt jelzi, a tényleges urbáriumba vett háztartáson belüli arányuk ennél mindenképpen nagyobb volt.

**A szombathelyi nemesek lakóhely szerinti megoszlása
az 1656. évi urbárium alapján**

utca neve	összes háztartás	nemesi háztartás	%	családnevek
Kámon utca	25	6 ³³	24	Kenesey, Kopcsányi, Kovács, Molnár, Némay, Poka
Vár előtti utca	9	6	66,6	Chemetey, Marton, Nyi- las, Tarrod, Török, Völcssei (Wölchej)

**A szombathelyi nemesek lakóhely szerinti megoszlása
az 1656. évi urbárium alapján**

Föl (Föll) utca	34	7 ³⁴	20,6	Boda, Csiszár, Her- cegh, Kovács, Nagyvátí
-----------------	----	-----------------	------	---

Gyöngyös utca	40	11 ³⁵	27,5	Ágh, Bödör, Káldy, Kenézy Szabó, Kuprics avagy Szap- panfőző, Lend- vay, Nagy, Rumy, Stu- penics, Thöthötsy
Forró utca	40	7 ³⁶	17,5	Barbély, Gorup, He- tyésy, Tapolczay, Tristen
Forgó utca	5	— ³⁷	—	—
Karicsa	45	3	6,6	Csempesz, Ko- vács, Szabó

Egyes utcák frekvenciáját nemcsak az ott lakó nemesség számbeli aránya jelzi, hanem a lakosok társadalmi presztízse is. A Szentmártonból a mezőváros belső részébe, a mezővárosi piacra vezető Gyöngyös utca így nemcsak a szám-arány tekintetében ad kiugró képet, hanem a házak értékeit közvetve birtokosuk is jelzi. Így itt lakott ekkor Thöthösy Gábor protonotarius, Káldy Ferenc, Vas vármegye alispánja, illetve a vármegye és a tágabb régió oly elismert családjának tagja, mint a Rumy. A városi hivatali elitet Ambrus deák, az egykori jegyző özvegye, míg a káptalant Stupenics István notárius reprezentálja. A Forró utcában elsősorban az uradalmi és a városvezető elit egyes családjaival találkozhatunk. A Vas, Veszprém, illetve Sopron vármegye birtokostársadalmához is kötődő Gorup család szombat- helyi javait püspöki ügyvédként szerezte, az itt lakó Pál deák az urbárium elkészül- tekor az uradalom provizori tisztét töltötte be. A Tapolczay és Hettyésy családok tagjai a 17. század elején több ciklusban a városbírói hivatalt viseltek.

A városi magisztrátus előtti ház, és házrész adásvételi felvallások révén, az azok- ban megnevezett szomszédolások alapján, a vizsgálat egy másik szempontja is ki- rajzolódik. Az utcák szerinti megoszláson belül olykor nem csekély szerepe lehetett annak is, hogy az adott ingatlan konkrétan az utca mely részében helyezkedett el. Ez amiatt érdekes, mert a fenti források a mezővárosi piacra környékét – az oda befutó utcák közel eső házait – frekvenciált lakóhelyekként jelzik. Így tudott, hogy

Barbély Péter háza a piacnál (1613), Sibrik Tamás háza a piacnál, a Föl utca végén feküdt (1615).³⁸

A nemesség jogviszonya

A török elől menekülő nemeség problémája országos ügy volt. A társadalmi probléma súlyát jelzi, hogy az 1540-es évek derekától vagyoni és jogi helyzetükről több, egyes szempontból érdekellentéteket is tartalmazó törvény látott napvilágot. A privilégiumok biztosítását, ugyanakkor korlátozó, sőt alávető státust már az első ezügyben hozott törvény is tartalmazott, amelynek kereteit a menekült, városba költözött nemesség számbeli növekedésével fellépett feszültségek nyomán az országgyűlés is folyamatosan szűkítette. Így tán cseppet sem érdektelen egy rövid „törvénytani” szemlézést tenni, hisz az alábbi artikulusok a szombathelyi nemesség jogviszonyainak is keretet adtak.

Az 1546:XLI. tc. ugyanis rögzítette: a javaikat, örökségüket veszített menekült nemesek mind az országglakosoktól fizetett mindenféle adótól, mind a földművelésük után járó dézsmától mentesek. E törvény 2. §-a a menekült nemesek privilégiumait egy vonatkozásban stabilizálta, amikor kimondta, hogy a városok vagy más helységek – melyekben laknak –, bírói hatósága alá nem tartoznak, hanem mindenkor az ország törvényei szerint a jogállásuknak megfelelő bírói fórumok előtt folytassák pereiket. Ugyanakkor a 3. § már árnyalta a fentieket, s mindezen immunitás alól kivette azon peres ügyeket, amelyek a menekült nemesek olyan birtokai miatt támadtak, ahol is reális lakóhelyük feküdt. Azaz: a törvény a nemesi jogállapotot általánosan hangsúlyozó 2. §-a mellett immáron a reális jog- és vagyonviszonyokhoz próbált igazodni, illetve a nemesi status és a privilegizált települések közötti bíraskodási feszültségeket kívánta kezelni. A 4. § a menekült nemesség egy, a feltárt források tükrében számszerűleg nehezen megragadható, de tendenciálisan egyik legjelentősebb csoportjáról szólt, hisz mindazokat a nemeseket, akik maguk a szabad városokban önkéntesen a polgárok közé álltak, s így a városi terheket is magukra vállalták, a fenti törvények alól menteseknek nyilvánította. Az 1547: XXXVI. tc. a menekült nemesek földesúri függőség alóli mentességének egyik legkézzelfoghatóbb, ugyanakkor anyagilag is „húsba vágó” momentumaként azok dézsmafizetés alóli mentességét rögzítette minden általuk birtokolt és mezőgazdaságilag használt ingatlan után, így a befogadó városban bírt fekvőjavak után is. Bár az utóbbi törvény a dézsmáltatás rendjét többször is szabályozó 17. század eleji törvénykezésben külön is megerősítésre került (1638:LIX. tc.), mégis jelen esetben érdemesebb a törvényhozás kronológiai sorrendjének követése. A hadiállapot változása, s azzal együtt a menekült nemesség számának növekedése a törvénykezés oldaláról is társadalmi feszültségek fennállását mutatja. Az 1552:XLV. tc. – tán nem ok nélkül, az 1550–1551. évi török hadjáratokat követően! – elrendelte a menekült

nemesek szabad királyi városokba, illetve bányavárosokba történő befogadását. Ugyanakkor rögzítette, hogy az így beköltöző nemesi jogállású személyek csak a városok szabadságának megtartásával vásárolhatnak házat. Az 1563. évi országgyűlés két törvénycikkében is foglalkozik a mező- és sz. kir. városokba költöző menekült nemesek növekvő „táborával”. Az 1563. LXIII. tc. bár megfogalmazását, és a Szabolca városra történő konkrét hivatkozást tekintve szervesen az 1552. évi törvénykezés folytatása volt, a differenciáltságot is felhasználva szervesen illeszkedett a privilegiált mezővárosok, így Szombathely e tekintetbeni jogszolgáltatásához, és meghatározta a városban lakó eltérő jogállapotú lakosság jogviszonyait. A törvény a megelőzőeknél árnyaltabban fogalmaz. Engedi, hogy a menekült nemesség a szabad városokban/szabad királyi városokban (*in liberis civitatibus*),³⁹ ahogy az polgárok jóakarata szerint lehetséges, házakat vásárolhasson. A törvény a következő három §-ban valójában jogkorlátozásokat hoz. Az 1. § ugyanis előírja, hogy a fizetési terheket és városi közszolgáltatásokat az adott város polgáraival közösen, azokkal egyenlően kell hordozniuk. A 2. § a vásárolási szokásokban rendeli őket a konkrét település jogszokásának, gyakorlatának betartására. A 3. § jogot adva szab határt, ugyanis engedélyezi, hogy a városokba betelepült menekült nemesség saját maga, családja és cselédsége számára az adott városba bort szállítson, ugyanakkor tiltotta a fent rögzített körön kívüli kereskedelmi tevékenységet, a kimérésre történő beszállítást. (Valójában pont a 17. század eleji Szombathely város statútum alkotási gyakorlatából kielemezhető, hogy e törvény pl. utolsó §-a mily jelentős mértékben nem került betartásra!) Az 1563:LXXI. tc. a menekült nemesek dézsmáltatásával kapcsolatban keletkezett. S a megelőzőhöz képest helyzetükben átmeneti rosszabbodás lehetőségét mutatta, azaz rögzítette: ők csak addig nem fizetnek dézsmát, amíg földesuruk – ahová települtek, annak a településnek a dominusa – erre őket nem kényszeríti. Társadalmi súlyukat, érdekérvényesítési erejüket jól mutatja, hogy az 1588:XXXV. tc. immáron határozottan tiltja dézsmáltatásukat.⁴⁰

A Szombathelyen lakó, a városi társadalomba szervesen beilleszkedett – gyakran vezető pozíciókat megszerzett – egykori menekült nemesek, illetve azok leszármazottai jogügyleteiket – a fenti törvények tartalma szerint – a város magisztrátusa előtt folytatták le, de ugyanakkor egyes konfliktusok, illetve jobb egzisztenciális, pozícionális helyzetben lévő személyek esetében az is előfordult, hogy nemesi jogállásukra hivatkozva perükben nem tartották illetékes fórumnak a mezővárosi bíróságot. Természetesen az ilyen kifogást a felperes ügyvédje, illetőleg a városi bíró – aki az adott időben hasonlóképpen nemesi jogállású személy volt –, amennyiben a *communitas* képében hivatalból indított pert, az ismertetett törvényi előírásokra hivatkozva visszavetette.⁴¹ A megyében is birtokos, esetlegesen familiárisi szolgálatban is álló nemes családok szombathelyi ingatlanügyeiket folytatták le a mezővárosi bíróság előtt, illetve az ő, illetve ellenük fenálló adósságok ügyében tett tiltások kerültek e fórum elé.

Valószínű, hogy a mezővárosi lakosság és a velük együttélő nemesek konfliktusa húzódtott meg hetési Pethe Márton győri püspök 1604. augusztusi tiltakozása mögött is, amikor a megyét arra kérte, hogy szolgabíróval, esküdttel becsültesse fel a földesurasága alatt álló oppidumban lakó nemesek házait. Tiltakozásakor jelezte, ha ez nem történne meg, kénytelen lesz azokkal szemben földesúrként eljárni.⁴² A közgyűlésen elhangzottak nemcsak üres szavak voltak. Midőn Sibrik Tamás a néhai Újlaky Lajos veszprémi püspök szombathelyi házát megszerezve az épület után járó adófizetést megtagadta, nemes Hetésy Pál városi bíró a communitas érdekeit szolgálva az összeget rajta behajtotta. Bár Sibrik jogorvoslatot kérve a vármegyénél tett tiltakozást, Náprágy Demeter püspök rögtön ellentiltakozással élt, és felszólította Vas vármegye közgyűlését, az a fenti ügyben ne járjon el, hisz földesúrként ő az illetékes.⁴³ Vas vármegye 1611. március 7-11. között megtartott közgyűlésén a Náprágy Demeter győri püspököt képviselő Szekeres Márton azért (is) tiltakozott, mert a mezővárosban lakó nemesek saját személyes jogállásukban bízva egyértelműen házaik kiváltságolására, a földesúrnak járó terhek és jövedelmek elhárítására törekedtek.⁴⁴ Szombathely magisztrátusa az 1614. március 31-i ülésében úgy határozott, hogy a füstpénzt jogállapottól függetlenül kell beszolgáltatni, így azt a bírónak a nemeseken is meg kell vennie.⁴⁵ Náprágy későbbi utóda, a várossal – és más püspöki javak lakosaival – szemben is erőteljesen fellépő Draskovich György a megyei hivatalviselő elithez tartozó, Szombathelyen adómentes házat bíró Káldy Ferencet is korlátozta, erőszakos közterület-foglalásaiban visszaszorította.⁴⁶

Fentebb már jeleztük a nemesi ingatlanforgalom nagy mértékét. Ugyanakkor ennek a kötelmeit a következő eset is jól példázza: nemes jáki Nagy Mihály deák 1616 júliusában a Forgó utca melletti fél házhelyét feleségére, Dömölki Katalinra, illetve két lányára, Terestyéni Mihályné, Zsuzsannára és a valószínűleg hajadon Évára örököltette. A város csak úgy hagyta jóvá e testálást, ha Terestyéni bizonyáglevelet ad arról, hogy ő a fenti ház után a város minden terhéből kiveszi részét.⁴⁷

Nemesi csoportok

A városban lakó, ott házat birtokló nemeseken belül erős vagyoni és pozícionális különbségek álltak fenn. Az alábbi csoportok markánsan elkülönültek egymástól.

A.) Vas vármegye és a tágabb régió birtokos nemessége. Sibrik Tamás Vas vármegye jobbagyartató birtokos nemesei közé tartozott. Bozsokon jobbagyái, a Szombathely melletti, Bogáton részbirtokai voltak. A győri püspöknél familiárisi szolgálatot vállalt. Ugyanakkor többször járt el vármegyei megbízásból.⁴⁸ A birtokos nemes családok esetében a vármegyei szolgálat és a familiárisi kötődések összefonódását jelzi az a tény, hogy 1595-ben bekövetkezett váratlan haláláig Sibrik István töltötte be Vas vármegye egyik alispáni tisztét.⁴⁹ Az Árpád-kori nemesi statusra visszatekintő Hertelendy család egyes tagjai a Batthyányak, más tagja, Hertelendy

János, a győri püspök familiárisi szolgálatában állottak. A nagy múltú, szerény vagyónú birtokos nemesi család egyik tagja, Hertelendy Mihály 1595–1599 között Vas vármegye egyik szolgabírája volt. Özvegye, Újlaky Katalin 1608 februárjában az Újlaky Lajos veszprémi püspök révén reá szállott szombathelyi 1/2 házát Sibrik Tamásnak és feleségének örökjogon eladta.⁵⁰ Chemetey István 1598-ban a vármegye egyik dicatoraként tevékenykedett, az 1599. évi országgyűlésen Tarródy Istvánnal együtt a vármegye országgyűlési követe volt. Az 1600. november 25-i közgyűlésen a rendek Vas vármegye egyik alispánjává választották. 1602 februárjában Megyery Pál ítélmesterrel, Vas vármegye jegyzőjével együtt újra a törvényhatóság országgyűlési képviselője lett. Az 1602. december 30-i közgyűlésben mondott le alispánságáról. Ő nemcsak Vasban, de a szomszédos Sopron megyében is birtokos volt. 1596-ban Sibrik Osvát szerdahelyi birtokait megszerezte, kastélyt (*castellum*) bírt Apátiban (Vas vm.) és Lócson (Sopron vm.). Pár évvel lemondása után a Sopron megyei Bük határában gyilkosság áldozata lett.⁵¹ A Szombathelyen is házat birtokló nemések közül csekély birtokai ellenére is a nyugat-dunántúli térség egyik jelentősebb személye Szántóházy Ferenc volt, aki 1595-ben a szomszédos Zala notarius, de a jegyzőkönyv szövege szerint korábban már perceptori feladatokat látott el Vasban. Megyery Pál halálát követően, az 1606. december 2-i közgyűlésben az akkor már Sopron vármegye jegyzői hivatalát is viselő Szántóházyt a rendek Vas vármegye notariusává is megválasztották. Bár vasi jegyzői hivatala 1618., 1619 során is fennállt, az utóbbi év országgyűlésén – a térség másik nagy ügyvédjével, Szepsy Jánossal – Sopron vármegye követe volt.⁵²

A megyei birtokos nemesség házassági kapcsolatait a fent már említett Chemetey István alispán és felesége, Bejczy Dorottya is jelzi, aki ugyanis a püspökség egykori szolgálataiért megneemesített famíliájának, a Bejczy családnak leszármazotta. A rokonsági szálak összetettségét csak kihangsúlyozza, illetve további kutatásokat követel az a tény, hogy Sibrik Gábor a néhai Chemetey István veje volt, az ő feleségét pedig Bejczy Erzsébetnek hívták (1609).⁵³ Ugyanígy kapcsolódás figyelhető meg két másik esetben is: Chemetey Katalin Batthyány Farkashoz és Chemetey Orsolya Joó Lászlóhoz ment feleségül. A család egyébként egyszerre példázza a mezővárosbani több házingatlan birtoklását, illetve Szombathelyen kívüli más településen házbirtok kézbentartását. Bejczy Dorottya a Bocskay-féle háborús időkben Szombathelyről szalónaki házába küldött 60 köből gabonát. 1616-ban Hrasztoviczay Barbély Péter szombathelyi bíró, Chemetey Katalintól egy fertály házért és 336 ft-ért két házhelyet vett.⁵⁴

B.) A püspöki vár és az uradalom élén a várnagy (*castellanus*) állott. Ő lovas és gyalogos katonák vezetője volt. Az uradalom második embere, az udvarbíró (*provisor*) a gazdasági ügyeket igazgatta.⁵⁵ Szlajcsics (Zlaychich) Mátyás 1590-től az udvarbíró, 1592–1593 között a várnagy tisztét viselte. Korábban, 1587–1589 között Nádasdy Ferenc csepregi uradalmának udvarbírája volt. Valószínű, hogy Szombathelyen az utóbbi pozícióban a gazdasági ügyek vezérletét is megtartotta. Személye, pozíciója

révén a vármegye hivatali karába beilleszkedett, vagyontalan, menekült nemest példázta. 1617 januárjában Vas vármegye közgyűlése adószedővé, illetve törvényszéki esküdtté választotta.⁵⁶ A horvátországi származású család szülötte, kosztanica-i Kitonich János jogi képzettségében, tudásában kiemelkedett helyi kortársai közül. 1590-1591 során a várban működő iskola vezetőjeként tűnik fel. 1593-1599 között a szombathelyi vár várnagya volt, e pozíciójában Vas vármegye közgyűlésein az egymást követő győri püspököket képviselte, egy-két pert Szombathely magisztrátusa előtt is vitt. Kiemelkedő jogi tudása révén 1609-1618 között királyi jogügyigazgató, 1618-ban a pozsonyi Magyar Kamara tanácsosa lett. Szombathelyi házára 1593-tól van adat. (Kitonich 1619-ben Nagyszombatban megjelent fő művével, a *Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii* ... c. könyvvel a magyar jogtörténetbe is méltán beírta nevét.) Az ő háza Heresenczy János – aki 1606-ban volt Szombathely várnagya – háza mellett állt, és ugyanazt a fertály házat a városból távoztával 1610 szeptemberében 200 ft-ért Németh Jánosnak eladta. Házassága a megyében birtoktalan uradalmi tisztségviselő – hisz ő inscriptio jogon a püspök zsirai birtokán, Sopron megyében nyert ingatlant, 1601-ben Vas vármegye taxalista nemesei között jegyezték fel – és a szombathelyi városvezető elit összefonódásának esete. Felesége, Werőcsey Erzsébet egy több generáción keresztül is „városbírói adó család” tagja volt.⁵⁷

Az uradalmi tisztségviselők közül iskolázottságot, litteratus műveltséget igénylő számtartói (*rationista*) hivatalban is több nemessel találkozhatunk, pl. Hrasztoviczay György 1586-1587 között volt e hivatal betöltője, kisunyomi Szekeres Márton 1584-ben, illetve közel egy évtizeddel később, 1591-1592 során. Az ő nevével 1613-ban a győri püspök ügyvédjeként találkozhatunk, sok pert vitt Szombathely mezőváros magisztrátusa előtt is. A kvalifikált uradalmi tisztségviselők megyei igazgatásban történő térnyeréséhez, feladatköréhez adat Szekeres esete, aki személyében – ellentétben a fenti tisztségviselőkkel – nem „jöttment”, hanem Vas vármegye taxalista nemese. Őt ugyanis 1598 novemberében a számadásvizsgáló öt fős gremiumba választották.⁵⁸

C.) Szombathely a 17. század elejének egyik kézművesipari centruma volt, ezt kitűnően illusztrálja a céhszerveződések privilegizálásokkal jelzett kronológiája. A szabó céh kiváltságlevele 1604-ből származik (megújítása: 1613), a lakatosé 1609-ből, a vargáé és a kovácsé 1613-ból, a kardkészítő-ötvös-lakatos-szűgyártó egyesült céhé 1614-ből ered. A csizmadia céh 1626-ban kapott kiváltságlevelet. (A gombkötő majd 1642 nyer privilegium levelet.)⁵⁹ Az adatsor nyilvánvalóvá teszi, hogy a Bocskay-féle rendi mozgalmat követő reorganizáció a kézművesipar fellendülését hozta magával, és elsősorban a ruházati, illetve fémmegmunkáló iparok mesterei szerveződtek helyi céhekbe. Horváth Tibor Antal kutatásai a Szombathelyre betelepített menekülő nemeseknél alapvetően a kézművesipar újszerűségét jelezték.⁶⁰ Kutatási eredményeit döntően nominális vizsgálatokra alapozta, s e munkák egyik publikált eredménye az ötvös névjegyzékek összeállítása.

D.) A hiteleshelyek; káptalanok, konventek oklevélkészítő és -kiadó munkájának mindennapos gyakorlatát a középkor végén az azok kancelláriáján dolgozó notariusok látták el, akiknek jelentős része világi személy volt. Közöttük már a 16. században sok nemesi jogállású – sőt a megye területén is kisebb birtokkal rendelkező, esetleg Sopron, Zala vármegyében is hol hivatalviselésben, hol birtokbírársban érintett – személy található. Pothrán Balázs káptalani jegyzősége mellett (1576) a vármegye törvényszékének jegyzőjeként is tevékenykedett; az 1572–1592 között káptalani jegyzői hivatalt viselt Magyarody István a sümegi vár provisor is volt.⁶¹

Házbirtoklás-ingatlanforgalom

A Szombathelyre települt nemesség egzisztenciája stabilizálásához minél előbb háztulajdont próbált szerezni, és vagyoni gyarapodásának egyik eszköze az ingatlanvásárlás volt. A mezővárosbani házbirtok szerzése nem csak a menekült nemeseket jellemezte, hanem a betelepült megyei birtokosokat, tisztségviselőket is. Nem egy esetben megfigyelhető a két(vagy több)lakiság, azaz: egyes familiárisi kapcsolódásokkal rendelkező, a megyében is birtokos nemesek egyaránt birtokoltak Szombathelyen is házat, miképpen vidéken is kuriájuk volt. (Ilyen pl. Meszlényi (II.) Benedek is, aki a mezővárosi háza mellett Górbán (*Guar*) bírt rezidencionális kuriát.)

A nemesek szombathelyi ház- és ingatlanügyei bár gyakran felvállásra kerültek a vasvári káptalan, egyes esetekben az úriszék előtt is, de döntő részük mégis a mezővárosi magisztrátusnál került felvállásra, illetve az ingatlantulajdonok pereit is – bár volt, hogy csak első fokon – ott zajlottak. A birtokforgalom időbeli „*dinamizmus*”, a felvállások frekvenciájának térbeni megoszlása még az elkövetkező évek vizsgálati feladatai közé tartoznak. Ugyanakkor a már feltárt adatok azt is jelzik: e problémakör a szomszédolás módszerével nem csak a várostopográfia munkáiban vihet előbbre, hanem idővel „*kerek*” háztörténeteket ad, amelyek egyben birtoklás- és jogszokástörténeti (elsősorban öröklési jogszokások vonatkozásában) kutatásokat is eredményeznek. Engedtetsek meg, hogy az alábbiakban egykét, a mezővárosi építészethez is adatokat szolgáltató adásvételt ismertessek a megye és a térség ismertebb nemesi családjainak szombathelyi házbirtoklására.⁶²

A győri püspök familiárisi szolgálatában álló Sibrik Tamás folyamatosan pereskedett Heresenczy János „*kőházáért*”, amit az még 1602-ben 200 ft-ért zálogolt Ujlaky Lajosnak.⁶³ Maga a ház fölöttébb jó szomszédságban, Kitionich János háza mellett feküdt. Ezek a nemesek által lakott házak, a vasvári káptalan, a mezővárosi magisztrátus vagy az úriszék előtti adásvételi felvállásokban mindig „*kőházakként*” szerepelnek, pl. a 17. század legelején Csejtére költözött Szlajcsics Mátyás és anyja, Nagy Anna 3 fertályos kőháza (amely a Vár előtti utcában, ami még a Kám utcához tartozott) feküdt.⁶⁴

Tapolczay Gergely 1617 júniusában egy 4/4 telkes, a Gyöngyös utcában fekvő, 64 kőből épült polgári házat kívánt Szombathelyi Mártontól (más forrás szerint

Ferenctől) 600 ft-ért megvenni annak minden polgári terhével, szolgálatával együtt. De Szántóházy Ferenc nádori ítélőmester és Szántóházy Mihály őt e vásárlástól eltiltotta. Szántóházy Ferenc októberben a vételár átadásáért hasonló feltételek között magának a házat megszerezte.⁶⁵

Valószínűsíthető, hogy egyes családok kezén több ingatlan is volt. Ilyen eset az alábbi: Hrasztoviczay Barbély Péter 1616 decemberében Batthyány Farkasné, Chemetey Katalintól 336 ft-ért egy fertály házat vett. Tizenkét év múlva 1628-ban ugyanő és felesége, Mesterházy Orsolya 350 ft-ért megvásárolták nemes Lindvai István kőházát, amely a szombathelyi várhoz tartozó telken, a várospalánkon kívül („*intra ambitum*”) feküdt, annak összes tartozékával, és valamiféle pusztai zsellértelekkel, amely a szomszédos Perint faluban, a közút mellett terült el.⁶⁶

Guari Meszlényi Benedek kisunyomi Szekeres Márton, Gáspár fiától 1645-ben 400 ft-ért örök jogon megvette a Kiskaricsa utcában található, a szombathelyi vár telkén fekvő „kőházat” („*domum suam lapideam*”), amely keletről az iskolaház, nyugatról a püspöki szolgálatban állott Hrasztoviczay Péter háza szomszédságában feküdt. Kitérőként engedtessek meg egy megjegyzés: morfológiailag a település kétbeltelkes jellegét érzékelteti az a tény is, hogy e telekhez egy karicsai kertnek nevezett („*Kariczai Kert dictum*”) gyümölcsös kert is tartozott, amely az Aranyos patak mellett feküdt. A fenti ingatlanokat 1647-ben Meszlényi – az uradalom jóváhagyásával – 25%-os haszonnal, 450 ft-ért örökjogon adta el Szombathely városának –, s az a bevételre orientált telekgazdálkodást folytatva 1649-ben jóval szerényebb haszonnal, 460 ft-ért adta tovább Enyedi János vasvári káptalani jegyzőnek.⁶⁷

A házbirtoklás nemes és tehetősebb polgár családok összeházasodása során is kialakulhatott. Ilyen volt Bandy Ferenc szombathelyi polgár gyermekeinek esete is, akinek Ilona lánya a nem nemes jogállású Pap János, Borbála lánya vitézlő Talián (Thalyán) János házasársa lett. Az örökösök 1606. évi vagyonosztályával a piacon, Sztás Borbély Gergely és a Forgó utca mellett (alszélről „*egy kys szoros ucza kyt forgonak hynak*”) fekvő egész házat 2/4-2/4 arányban egymás között megosztották.⁶⁸

Speciális ingatlan birtoklás volt Gorup Jánosé, aki 1626–1630 között a szombathelyi vár várnagya volt, a vármegyei közéletben a győri püspököt képviselő tekintélyes ügyvédként is jelentős szerepet játszott. 1642-ben 100 tallérért inscriptio jogán megszerezte a mezőváros Föl utcai kapuja előtt a Gyöngyös vizén álló malmot, amiért évente 40 mérő őrleményt kellett censusként adnia.⁶⁹

Nemesek a városvezető elitben

A különböző időszakokban menekült, megtelepedett, s Szombathelyen biztos egzisztenciát kiépített vagyonosabb nemesi családok meghatározó helyet foglaltak el a város vezetésében. Döntően ők adták a vizsgált időszak bírait, jegyzőit, megha-

tározó súlyuk volt az ekkor 12 tagú „*belső tanácsban*”. Hetésy (Hetyésy) Pál 1603–1604., 1607–1608., 1610–1612 között, Kenézi Szabó György 1611–1612 során, Tapolczay Pál 1613–1615 között, míg Náray Jakab 1615–1616 (1618?), Hrasztoviczay Barbély Péter 1616–1617 során viselte Szombathely mezőváros bírása hivatalát.⁷⁰ A sorból a Hetésy (Hetyésy) család a többenél jobban kitűnik, hisz ez a familia az 1570-es évektől, több generáción keresztül, több alkalommal is a városvezető elit legelső emberét adta.⁷¹

Az 1613. április 28-i tisztújításon Tapolczay Pál városbíró mellett az esküdti karban több a város gazdasági, illetve közéletében jelentős nemesi jogállású személyt találunk; így a korábbi bírót, Hetyésy Pált, a két későbbi bírót, Barbély Pétert és Náray Jakabot, illetve Forián Imre, Kenézi Szabó György személyében olyan férfiúkat, akik a vizsgált időszakban maguk is viselték a bírói hivatalt.⁷² Hasonló személyi összetételt, azaz a hivatalviselői kar jelentős önrekrutációját, így a fenti nemesi családok biztos pozíció-örzését figyelhetjük meg a következő év tisztújításakor is, miként ez végig jellemzi az 1610-es éveket. Ugyanakkor a mezővárosok vezetésének nemesi jogállású személyekkel történő feltöltődése cseppet sem speciális, hanem mind a térségben, mind az országban elterjedt, a korra jellemző társadalomtörténeti jelenség volt.⁷³

Már az 1577. évi urbárium is jelentős számú deákot (*litteratus*) tüntetett fel. A káptalani székhely áttevődése, a megyeközpont stabilizálódása – ahogy erről már szó volt – csak felerősítette a kora újkori értelmiség számbeli növekedését, a mezővárosi lakosságon belül súlyának stabilizálódását, sőt 17. század eleji gyarapodását. Az 1606-tól folyamatosan fennmaradt törvénykezési és közgyűlési jegyzőkönyvek egy fontos társadalom- és jogtörténeti vonulatra is felhívják a figyelmet. Ez a város magisztrátusa előtt a felperes-alperes feleket az esetek túlnyomó többségében képviselő mezővárosban élő ügyvédek köre, akiknek a döntő része iskolázott nemes ember, közülük több püspöki familiáris.

A 17. század elejét tekintve kiemelkedik közülük kisunyomi Szekeres Márton, aki a vármegye közgyűlésein több, a térségben birtokos főrendet képviselt, így 1607. április 30-án enyingi Török Istvánt, 1610. október 19-én trakostyáni Draskovich János királyi főtárnokmestert, 1614–1615 során familiárisi szolgálatot vállalva Náprágy Demeter győri püspököt. Ugyanakkor 1602–1607 között többször teljesített vármegyei megbízatást; így 1602 áprilisában a győri püspök familiárisával Kitionich Jánossal együtt az országgyűlési követek költségeinek beszédését végezte el. 1605–1607 között a vármegye rendjei a számadások ellenőrévé nevezték ki, 1608 augusztusában megbízott perceptor lett.⁷⁴ Kisunyomi Szekeres és Rady példája egy fontos társadalomtörténeti jelenségre hívja fel a figyelmet: ez a mezővárosban nagy számban megtalálható, magát értelmiségnek valló nemesi jogállású iskolázott, joggyakorlatban jártas ügyvéd száma. (Természetes ők sem alkotnak homogén csoportot!)⁷⁵

Végezetül egy példa, ami a felkészült, ambíciózus nemesi értelmiség mozgásterait tényleg a legszelebb körben illusztrálja. Az Oláh-Császár család, majd szerdahelyi Dersfy familiárisa, a Vas, Sopron megyei kisebb birtokokkal rendelkező Meszlényi (I.) Benedek fia, a jogi tanulmányokat végzett (II.) Benedek 1637–1646 között a vasvári káptalan jegyzője volt, s ezt követően Vas megye alispánjává választották. Az utóbbi hivatalában korábbi jegyzői feladatait is vitte, ugyanakkor 1639–1641 között ügyvédként a város törvényszékén is többször tevékenykedett.⁷⁶

Egyébként a városban lakó nagyszámú nemesnek, illetve a város vezetésében, illetve közéletében szerepet játszó nemeseknek köszönhető az, hogy a 17. század eleji Szombathely mezőváros ítélezésében egyaránt elvileg azonos szerepe volt a Coprus Juris által rögzített törvényeknek, Szombathely mezőváros szokásjogának és a Werbőczy által összegyűjtött jogszokásoknak. Sőt, ha a replikák „hivatkozási indexét” metrikusan megvizsgáljuk, valószínű, hogy a citátumok többsége Werbőczy Hármaskönyvéből származna.

Kereskedelmi kapcsolatok

Joggal felmerülhet a kérdés: milyen szerepet töltöttek be városlakó nemesek – illetve azok differenciált csoportjai – a korabeli Szombathely gazdasági életében? A válaszadás nem csak a területi korlátokat feszítene szét, de jelenleg még alap kutatások sorát követeli meg. Most – a már említett kézműiparon kívül – csak egy speciális – ámde roppant jelentős – kérdést kívánok érinteni, ez pedig a városlakó nemesség kereskedelmi tevékenységével kapcsolatos.

Szombathely szerepéről a 16. század végi, 17. század eleji regionális és távolsági kereskedelmekben mindeddig nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. A 17. századi városi jegyzőkönyvek speciális esetek, konfliktusokba fulladt kereskedési ügyletek jelentős tömegén keresztül egy olyan városról adnak képet, amelynek lakói déli-délkeleti irányba Tótország, Varasd, illetve a Zala megyei Csáktornya, nyugatra Stajerszág központja Graz,⁷⁷ illetve nyugat-északnyugatra Bécs, míg Északra Nagyszombat és az előtte fekvő Pozsony-Trencsén megyei mezővárosi blokk egyes településeivel (Galgóc) álltak élénk kapcsolatban.⁷⁸ A fenti forrásokból kereskedelmi irányonként egy termék-specializáció is kirajzolódik, melynek valóságát egyrészt vámnaplók, másrészt más források bevonásával a későbbiekben kontrollálni kell.⁷⁹ Így Tótország és Graz felé a lábon hajtott szarvasmarha,⁸⁰ Bécs felé a méz és más élelmiszer, míg Nagyszombat-Galgóc irányába az állatbőr és ruhanemű volt a legkelendőbb árucikk.⁸¹

A mezővárosi magisztrátus tagjai közül többen is kereskedtek mézzel. Míg az eddigi etnográfiai szakirodalom elsősorban a méznyerési technikákkal foglalkozott és adatokat adott a méz népi táplálkozásban vitt szerepéhez, Szende Katalin későbbi középkori kutatásai a méz gazdasági életben betöltött szerepét vizsgálták. Az

északnyugat-dunántúli forrásbázison alapuló tanulmány megállapította: a térség gazdasági életében a méz előállítása és kereskedelme nagy jelentőségű volt, a 15. század végi, 16. század eleji kivitelben bár teljességgel más nagyságrendben, de az előállat és a bor után következett, a bőrökkel, halakkal azonos értékben. Távolági kereskedelembe betöltött szerepe a táplálkozás kultúrával függött szorosan össze, és a nádcukor, nád porcukor nyugati irányú elterjedésével bár fokozatosan jelentőségét veszítve visszaszorult, de Magyarországon – és ahogy a szombathelyi példák is mutatják, a bécsi medencében – monopolszerépét a 17. század első felében is megőrizte.⁸² Ezek az eredmények teljesen más összefüggésbe helyezik az önmagukban könnyen bagatellizálható elszórt adatokat; miszerint Szombathely város lakói, s közöttük sok nemesi jogállású személy is, folyamatosan érdekelték voltak mind a szűkebb, mind pedig a tágabb régió mézkereskedelmében. Így Szele Mihály is, aki még 1604 Karácsonyán bécsi útjában 5 tung mézet a Sopron megyei Kőhalmon egy barátja házánál hagyott, amit a következő év Virágvasárnap táján (április 11. körül) Tapolczay Pál megszerzett és szekereket fogadva Bécsben eladott. Szele jóval az eset után, 1611-ben 50 ft kárát kereste Tapolczayn. De ez a kellemetlen eset cseppet sem szegte kedvét, hisz 1614-ben hasonlóképpen mézzel üzletelt.⁸³ Nemes Földes Bálint özvegye, Katalin asszony 1615 során bécsi felvásárlási érdekeltséggel, az aktuális árakat jól ismerve, 35 tung méz ügyében perelt.⁸⁴ A replikákból kihámozható: a szombathelyi kereskedők egyrészt a közeli vásárokból⁸⁵ más, áru felvásárlással foglalkozó kereskedőknek adták tovább a mézet, de olykor – és ez a fennmaradt anyag jelentősebb része – nagyobb tételeket saját maguk is szállítottak Bécsbe. Bár kereskedelmi hálózatuk szerkezetéről a forrásfeltárás jelen szakaszában még nagyon szerény, közvetett ismereteink vannak, az ezekből is adatható, hogy egy ugyanazon személy más-más esetben a kereskedelmi lánc mindkét funkciójában tevékenykedett.

A mézkereskedelem jelentőségét nemcsak a városi törvényszék elé került perek mutatják, hanem ezzel megegyezően szól a vaskvári káptalan által 1616-ban átírt és kiadott tanúkihallgatási jegyzőkönyv is, amely a kereskedő, szekerező szombathelyi polgárok „*immunitas*”-át bizonyította a csepregi, és a soproni keresztesek földesurassága alatt álló Bő mezővárosban található harmincadvámok alól. A tizenharmadik tanú, a kb. 40 éves Tóth György perinti zsellér a fentiekre vonatkozó mondanóját így összegezte „*az varbely lijt bordo leven, Szent Martonnál laktam, es Hethessy Pal sokszor vitetött Mézet vele[m] Bechben*”⁸⁶ E forrás egy fontos társadalmi aspektust is felvet: a 32, döntően a környező településeken lakó felválló szekerezésből élt, és ahogy az a fassiókból kiderült, a szombathelyiek kereskedelmi tevékenysége stabil megélhetést nyújtott a kihallgatási jegyzőkönyvben megszólaltaknak, azaz: e gazdasági tevékenységre a környező falvakban kiszolgáló ágként kialakult a szekerező fuvarosok foglalkozás csoportja.

Több bécsi kereskedőnek áruhitel kihelyezései voltak szombathelyi lakosoknál, így több nemesnél is. Németh János özvegyét, Pozsgay Annát, férje és maga üzleti

tevékenysége miatt bécsi kereskedők korábbi adósságok miatt többször is vagyonában tiltották. Így 1615 januárjában Nicolas Paul Rottengatter egy szerény, 35 ft-os, majd márciusban Propst Fülöp egy jelentősebb, 119 ft-os adósság miatt. (Az utóbbi hitelező pereskedéséből az is kiderül, hogy maga az asszony is elment Bécsbe és kereskedéseihez ott is vett fel hitelt.)⁸⁷ Pozsgay Anna legnagyobb tartozása mégiscsak Paul Fogel és Jörg Longh bécsi nagykereskedőkkel szemben állt fenn; akiknek 250 ft-os adósság miatt 1613 júliusában a bíró még az adós özvegy-asszony házát is lefoglalta.⁸⁸ Pannicisce György bécsi nagykereskedő (*negociator*) Gömbkötő avagy Bartal Benedeknek adott hitelbe posztót, ami után 1615 márciusában az egykori kezest, Pozsgay Simonné, Dorottya asszonyt kereste.⁸⁹

A városi hivatalviselő nemesek közül az egyik leglátványosabb eladósodást az esküdti kar stabil tagjaként megtalálható Forián Imre szenvedte el. 1614-ben bécsi kereskedők irányába fennálló 100 ft-os adóssága miatt a város elöljárósága 16 hold földet becsült el javaiból. 1615 májusában Hans Laitner és Merbolt Antal a valószínűsíthetően faktor szerepét is betöltő Sprais Mihály nevű szolgájuk útján kisebb tétel, 73 ft 56 d-os adósság miatt tiltották Forián minden ingó és ingatlan javait. Ekkor Foriánnak egy 3/4-es háza volt, amelyhez 30 hold föld tartozott. Értékét a magisztrátus 500 ft-ban határozta meg. Az év októberében kőszegi Fejér János és Beke János kereskedőkkel szembeni 138 ft 87 d-os tartozása miatt egy 200 ft-ra értékelt kályhás szobát, konyhát és 8 hold földet becsülték el a fenti „*árras embe-eknek*”, akik a különbözetet nemsokára készpénzben megadták. 1617 májusában Forián házából további zálogolásra került sor: Baisz János fertály házat (egy szoba-egy konyha, 8 hold földdel) nyert, mert Kromper Kristóf bécsi kereskedőnek megfizette Forián azzal szemben létezett adósságát. Ugyanakkor ismert az, hogy Forián feleségének, Ilona asszonynak is fennállt egy 100 ft-os adóssága, ami miatt a város vezetése tőle – valószínű csak átmenetileg – elzálogolt egy kályhás szobát és egy füstös konyhát.⁹⁰

A fenti adatsorok és a további adatgyűjtésre, az elemzés elmélyítésére ösztönző megállapítások azonban nem szabad, hogy aránytévesztéshez vezessenek. A szombathelyi kereskedők gazdasági erejét cseppet sem lehet hozzámérni a Kisalföld kulcsfontosságú erődvárosában, Győrben élő marhakereskedőkéhez. A szombathelyi legnagyobb adósságok 1/3, de inkább 1/6 részei a publikus győri adósságoknak. Ugyanakkor, ennek megfelelően, innen hiányoznak a Beccaria, az Opitz, Oppacca, vagy Torkos nagyságrendű és vagyonú kereskedőcsaládok.⁹¹ A fenti „távoli” analógia további kérdést vet fel: az itt adatolt kereskedelmi szerep mennyire volt időszak, vagy korszak jellemző? Mennyiben jellemző ez a 17. század egészére? Mindezek megválaszolása, a hosszabb távú társadalomtörténeti tanulságok levonása csak további forráskutatásokkal végezhető el.

A fenti rövid „*szemlélésből*” is kitűnik, Szombathely lakossága a török előrenyomulás hatására 16. század végén, 17. század elején alapvetően átalakult. Feltöltő-

dött menekült nemesekkel, akikről vagyoni helyzetük, városvezetésben, céhes életben elfoglalt helyük alapján a látszólag egységesítő jogi kategórián belül szélsőségesen differenciált kép vázolható. Különböző életfóvokon tagozódtak be a mezővárosi társadalomba és súlyuk révén formálták azt. Vitathatatlan, nagyrésük nemes-polgárként (sőt kereskedő polgárként) élte életét. Ugyanakkor a helyi nemesi társadalmat tovább árnyalja a győri püspökség familiárisi körének szerepe, melyet már cseppet sem jellemzett ez a típusú – az adott esetekben szükségstől hajtott, törvénytől megerősített – beilleszkedés, ahogy inkább helyben lakás jellemezte a megyei tisztikar egyes szombathelyi háztulajdonnal rendelkező tagjait is. Azaz: e három „típus” is jelzi, hogy ugyanazon jogállás más-más státusú-pozíciójú tagjai ugyanabban a mezővárosi életben eltérő viszonyulásokkal, cseppet sem egységes, vagy egységesen nem jellemezhető módon éltek, s így nem kezelhetőek egységes nemesi társadalomként.

Jegyzetek

- ¹ FEHÉR 1943, 189-204
- ² A szombathelyi vár szerkezetéről, épületeiről: GÉFIN 1941, 22-32.; SILL 1971, 436-442. A katonaságra: FEHÉR 1943. 190.
- ³ A kérdéskörre: SILL 1986, 53-70. A törvénycikkekre ld.: MTT 1526-1608, 726-727. A zalavári és kapornaki konventek átmeneti visszaállítását tervező kísérletek után az 1609:LII. tc. hosszútávon rögzítette a tényleges állapotot: a két konvent levéltárából a vassvári káptalan állítja ki a hiteles kiadmányokat. MTT 1608-1657, 68-69.
- ⁴ HORVÁTH é.n., 7-8.
- ⁵ Zala megye megyeszékhelyére, illetve a közgyűlések, sedriák helyszínére ld.: BILKEI –TURBULY 1989.; TURBULY 1996, passim.
- ⁶ TÓTH 1994, passim. A kérdéskört, a Rábaköz különállását eltérő fejlődését a vizsgált időhatáron kívül is jelzi: SÜMEGHY 1928, XI-XII.
- ⁷ VvmReg I. Nr. 136-149., 504-514., 693., 706. 1597-ben a vármegyei katonaság szemléjét is Szombathelyre rendelték el. uo. Nr. 295. A kérdéskör vizsgálata szempontjából azt is meg kell jegyezni, hogy egy nagyobb időhatárt, a 17. század első felét tekintve a máshol tartott közgyűlések száma arányosan nőtt. De mindez nem befolyásolta a város megyeszékhely szerepét. Ld.: VvmReg II. passim.
- ⁸ A probléma felvetése, adatolása, tárgyalása: KÓTA 1996.
- ⁹ KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, 21.
- ¹⁰ VvmReg II. Nr. 1208.; KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, 23.
- ¹¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) P. 1314. Batthyány család levéltára, Missiles Nr. 27905., 27908.
- ¹² A hadiesemények rövid összefoglalója: KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, 23.
- ¹³ A Bethlen Gábor vezette rendi, függetlenségi küzdelem térségbeni rövid összefoglalása: KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, 24.
- ¹⁴ MOL P 1314. Batthyány család levéltára, Missiles Nr. 28751.
- ¹⁵ A 167 ház 34,7%-át, azaz 58 házat nemesi jogállású személyek bírtak. KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, i.h.
- ¹⁶ Vas Megyei Levéltár (VaML) V. 109. Szombathely város levéltára, Irományok, okiratok, Fasc. 3. Nr. 62., Sabarliael, 1632. aug. 22. Közlötte: BENCZIK 1998.
- ¹⁷ KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, i.h.
- ¹⁸ A régi kutatások sajnos monográfiává nem érlelt, tiszteletreméltó anyaggyűjtést tartalmazó kézikönyve: HORVÁTH 1993. A legújabb kutatások: KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998.: külön a püspöki familiáris várnagyokra: 158-159., 164-169., 215-218.
- ¹⁹ GYULAI 1998, 5-23., különösen 5-7.
- ²⁰ MOL Magyar Kamara Archivuma (MKA) Urbaria et Conscriptioes (U. et C.) fasc. 119. nr. 4. Vrbarium pertinentiarum Ep[iscop]us. Jaurien[is] post obitum olim R[everendissim]i. Do[mini] Joanni Listhy anno 1577 conscripta. ZÁGORHIDI 2000., Közli az 1565., 1571., 1572., 1577., 1592. évi urbániumokat.
- ²¹ A felhasznált adatok: HORVÁTH 1993, 66-67.
- ²² A táblázat forrása: MOL MKA Conscriptioes Portarum, Regestrum connumerationis portar[um] comitatus Castriferrei per egregiu[m] Wolfgangul[um] Polany dicatorem pro anno 1582 factam. 914., Regestrum connumerationis portar[um] comitatus Castriferrei per egregium Casparem Demelky dicatorem pro anno Domini 1588 factam 1011.
- ²³ ht. = háztartás
- ²⁴ Az 1582. évre szóló forrásban Polányi Farkas dicator ezeket a kategóriákat nem vette fel.
- ²⁵ HORVÁTH 1993, 129-130. A jelzett törvényhatóságok közül Tolna vármegyére készült el 1526-1566 közötti társadalom- és településtörténeti vizsgálat. A muka egyrészt jelezte: Tolna megyében az egytelkes nemesség még a nemesség számarányán belül sem képezett jelentősebb réteget. A 16. század

végén Vas vármegyében is megtalálható családok közül az Eszéky, Hosszútóthy, Nagyváthy családról részletesebben is ír. SZAKÁLY 1969A, 9-84.

²⁶ HORVÁTH 1993, 129.

²⁷ SzhReg II. Nr. 858. vö.: 875.

²⁸ KÁDÁR-HORVÁTH-GÉFIN 1961, i.h.

²⁹ A város topográfiájára: KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998, 185-201. Természetes itt csak a szűken vett mezővárost tárgyaljuk!

³⁰ HORVÁTH 1993., 68.

³¹ MOL MKA U. et C. fasc. 55. nr. 65. Urbarium oppidi Sabariensis 1656.

³² 1653-ban Miskolcon 17 nemesi házat, 136 jobbágy telket és 2 pusztát telket írtak össze, további 2 telek a város tulajdona volt. A 17 nemesi ház közül 2 db középkori egyházi alapítványi jellegű volt, 2 esetben pedig ismert, hogy a család középkori helyi eredetű. GYULAI 1998, 12., illetve passim.

³³ A Kámon utcában található a vasvári káptalannak is egy pontosan meg nem nevezett háza.

³⁴ A Föll utcában lakott a vasvári prépost és Miklós deák, akinek jogállását az urbárium nem adta meg.

³⁵ A Gyöngyös utcában lakott a vasvári káptalan egyik tagja, Márton kanonok és Mátyás deák, akinek jogállását az urbárium nem adta meg.

³⁶ A Forró utcában János deák özvegye esetében az urbárium jogállást nem ad.

³⁷ Az urbárium szerint a Forgó utcában található a plébános háza, illetve Mihály deáké, akinek jogállását a forrás nem jelzi. Nemesi jogállású személy megkülönböztetése nincs.

³⁸ SzhReg II. Nr. 767.; SzhReg III., Nr. 1311.

³⁹ Valójában a fogalom megengedi a szabad királyi- és bányavárosok és a privilegizált mezővárosok értelmezését is. Nem szabad feledni, hogy ekkor pl. mind Szombathely, mind Győr nem csak oppidumként, hanem civitasként is meghatározta magát.

⁴⁰ A törvényekre: MTT 1526-1608. 178-179., 210-211., 330-331., 518-519., 522-523., 722-723. illetve: 331., 3. sz. lábjegyzet.

⁴¹ A mezővárosi ítélkezési szokásjog egyik legsúlyosabb elhárítási kísérlete a városvezetésben is meghatározó Hetésy István esete volt. Ellene Tapolczay Pál bíró 1613-ban indított pert, a vád roppant súlyos volt, meghatározó tanácsosként a város félrevezetésével magának szerezte meg a püspöki kocsmáltatás bérletét és ebből a közösség kárára jelentős hasznot húzott. Az ügyre részletesen: DOMINKOVITS 1999.

⁴² VvmReg II. Nr. 866.

⁴³ VvmReg II. Nr. 1289.

⁴⁴ VvmReg II. Nr. 1253.

⁴⁵ SzhReg II. Nr. 882.

⁴⁶ SZABADY 1936, 51. VaML V. 109. Szombathely város régi levéltára, Iratok és irományok, fasc. 2. Nr. 7. A győri püspökség másik rezidenciája, a Sopron megyei Rákos lakosaival szembeni privilegium csorbításairól: BÁN 2000, 45-47.; Kézirat, h.n., é.n. Soproni Múzeum Néprajzi Adattára ltsz. 881., 35-36.

⁴⁷ SzhReg III. Nr. 1193.

⁴⁸ VvmReg II. Nr. 1032. (1607. dec. 3.).

⁴⁹ VvmReg I. Nr. 2., 112. (haláláról: 1595. dec. 16.).

⁵⁰ VvmReg I. Nr. 179., 226., 315., 413., 512.; SzhReg I. Nr. 169. vö.: uo. 170-171., 189.

⁵¹ VvmReg I. Nr. 247. (vö.: 250-251.), 425., 445., 532., 717.; VvmReg II. Nr. 809., 841., 957. Chemetey az oktatás mobilizációs szerepét is felismerve József fiát Grazban, a jezsuitáknál taníttatta. Chemetey József 1602-ben grammatista volt. ANDRITSCH 1965, 31.

⁵² VvmReg I. Nr. 131.; VvmReg II. Nr. 946., 1454., 1478., 1512.

⁵³ VvmReg II. Nr. 1164. A Bejczy családra: HORVÁTH 1993, 65.

⁵⁴ SzhReg I. Nr. 161.; SzhReg III. Nr. 1245-1247. (Hrasztoviczay Barbély Péter vásárlását megelőzően

- még 1609-ben Bejczy Dorottya és fia, Chemetey György, illetve Ördögh Ferencné, Chemetey Borbála Batthyány Farkasnak és feleségének, Chemetey Katalinnak vallották fel szombathelyi házaikat. SzhReg I. Nr. 344. A Chemetey Katalin kezébe került ingatlan vagyon később Chemetey Orsolyával pereskedésre vezetett, melyben 1615-ban Chemetey Katalin számára kedvező ítélet született. SzhReg I. Nr. 344.; SzhReg III. Nr. 983., 986.
- ⁵⁵ A püspöki uradalom hivatali szervezete Fehér Mátyás és Horváth Tibor Antal kutatásai révén kerül összegzésre, de már az eddigi forrásfeltárások is jelzik, hogy egy nagyobb időintervallumban az eddigi ismereteknél jóval differenciáltabb megközelítésre van szükség! (Figyelemre méltó, hogy a két szerző archontológiai adatai csak részben fedik egymást!) A szombathelyi vár 1572. évi bevételeiről kiadásairól felvett jegyzék *provisor, castellanus, rationista, vice castellanus* tisztségekben adta meg a vezető hivatalnokokat. Szombathelyi Püspökség és a Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan Levéltára (SzPL), Szombathelyi Püspökség Levéltára, Régi iratok (Herzan-féle másolatok) gyűjteménye, Regestum omnium introituum exituumque arcis Sabariensis anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo secundo conscriptum per rationisram arcis videlicet Georgium Pápai.
- ⁵⁶ FEHÉR 1943, 195., 198.; HORVÁTH 1993, 305., 311., 321.; VvmReg I. Nr. 148., 159., 183., 255., 270., 294., 350., 486., 557-558., 563. etc.
- ⁵⁷ HORVÁTH 1993, 305., 317. (268. sz. lábjegyzet), 321.; FEHÉR 1943. i.h.; SZINNYEI 1899, 448-449. hasáb; SzhReg II. Nr. 551.
- ⁵⁸ HORVÁTH 1993, 316-317. Az öt fős gremium ellátatlansága miatt 1599. április 19-én feladatát visszaadta. Nem kizárható, hogy Szekeres későbbi megyei mellőzésbe ez is közrejátszott. VvmReg I. Nr. 496., 547.
- ⁵⁹ ÉRI - NAGY - NAGYBÁKAY 1975, 111-114.
- ⁶⁰ Céhen belüli nemes-nem nemes konfliktusra: SzhReg III. Nr. 1320., 1323-1324.
- ⁶¹ SILL 1976, 31-32. A hiteleshelyi notáriusokra: SZAKÁLY 1969b, 43-44.
- ⁶² A régebbi szakirodalom a forrásokban található „*kőház*” elnevezést automatikusan égetett téglaházként, égetett téglaházként vette. Az újabb régészeti kutatások a problémakör jelentős árnyalását hozták, hisz az ókori Savaria kő- és bazalt anyagának másodlagos felhasználására is sok esetben rámutattak.
- ⁶³ SzhReg II. Nr. 933.
- ⁶⁴ SzhReg II. Nr. 856. (1614-ben mint 13 évvel korábban elköltözött családról tettek említést.) A néhai Benedek deák házát mint bolthajtásos épületet említették (1613: SzhReg II. Nr. 797.).
- ⁶⁵ A Győri Püspöki Levéltár alapleltára szerint a szombathelyi uradalomra vonatkozó iratok döntő többsége – a Capsa E-H. közötti iratanyag – a Szombathelyi Püspökség megalapításakor elismervény ellenében az új püspökségnek átadásra került. Erre ld.: BUZÁS én. Ugyanakkor az ún. Capsás iratanyag püspöki levéltárban őrzött mutatókönyve (a továbbiakban: Documenta) bő tartalmi regesztákat közöl az átadott – a kézirat elkészítésekor ez utóbbit használtam. Így az alábbiakban a mutatókönyvre, illetve az általa megadott eredeti lelőhelyre történik a hivatkozás. Győri Püspöki Levéltár (GyPL) Documenta: Capsa E. fasc. 2. nr. 2. (374-376.); SzhReg III. 1368., 1371.
- ⁶⁶ GyPL Documenta: Capsa E. fasc. 2 nr. 8/4. (378-379.)
- ⁶⁷ GyPL Documenta: Capsa E. fasc. 3. nr. 10-11., vö. uo. 12. (384-385.)
- ⁶⁸ SzPL, Vasvári Káptalan Magánlevéltára, Vegyes iratok, Minutae et connotationes variae, 1606. Mind-szent hó 7. Itt szeretném Kóta Péternek megköszönni, hogy figyelmemet az értékes forrásra felhívta!
- ⁶⁹ GyPL: Documenta: Capsa E. fasc. 3. nr. 6. (381-382.) Ez a malom később hatalmaskodások, erőszakos közterület foglalások kiindulópontja lett. VaML Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Minutae expeditae 1. doboz, 1642. dec. 9.
- ⁷⁰ HORVÁTH 1993, 230-231.
- ⁷¹ Az archontológiai adatok egyrészt a már megjelent regeszta kötetek alapján kerültek összességre, illetve az eddigi kutatásokat összegzi: HORVÁTH 1993, 230-231. A városigazgatás szervezetére: ABAI

- 1940, 249-266.; KISS M 1971.
- ⁷² SzhReg II. Nr. 735.
- ⁷³ GECSÉNYI 1986, 99-126.
- ⁷⁴ VvmReg II. Nr. 815., 898., 950., 982., 1002., 1073., 1111., 1232., 1386., 1408. Szekeres Márton 1598-ban enyingi Török Istvánt képviselte. VvmReg I. Nr. 484.
- ⁷⁵ Rady (Rády/Radi) Imre Szekereshez, Hollósyhoz képes ritkán jelent meg a közgyűlésen, s nem mint főrend képviselője, hanem csak prokuratorként. VvmReg II. Nr. 1299-1301. (1611. nov. 21-24.).
- ⁷⁶ SÖRÖS 1908, 401-415., 540-556.; SILL 1976, 32.; HORVÁTH 1993, 272. Hasonló mondható el Meszlényi káptalani utódáról, Enyedy Jánosról is, aki 1648-1665 között káptalani jegyző, azt követően Vas vármegye alispánja volt. SILL 1976, i.h.
- ⁷⁷ Kis Gergely, Mészáros Miklós elleni perében (1611. febr. 25.) grazi mézszárosoknak eladott ökrökről is szólt, s replikájában a szekerező kereskedést is említette. SzhReg II. Nr. 576., 578., 584., vö. u. 607.
- ⁷⁸ Kisunyomi Dávid Mátyás, Mészáros Miklós elleni perében (1610. aug. 26.) Galgócra szekérrel jár, ott szűrt vevő szombathelyi kereskedőkről szólt. SzhReg II. Nr. 548. Nem kizárható, hogy a szombathelyiek ez irányba is hajtottak jelentősebb mennyiségű számosállatot, miképpen ennek a tevékenységnek az inverze a jegyzőkönyvekből is kitűnik. 1607. évi magisztrátus előtti panaszból tudjuk, hogy a Pozsony megyei Somorja mezőváros lakosai vettek ökröket a szombathelyi vásárran. SzhReg I. Nr. 14. Nagyszombati kereskedőkre: SzhReg III. Nr. 1301., 1327.
- ⁷⁹ E megjegyzést, illetve a későbbiekben rögzítetteket csak megerősíti az a tény, hogy az 1591. évi bécsi szárazvám-naplóban is több (az adott időszakban is többször visszatérő) méz szállító szombathelyi kereskedő tűnik fel. Hofkammerarchiv, Wien, Niederösterreichische Herrschaftsakten M. 54/a/3. Fol. 1309-1321. Einpfänng der Khalt mautt am Waghausß von Col. Itt szeretném megköszönni Szende Katalin kedvességét, hogy Eric Landsteiner forrásfeltárását fénymásolatban számomra hozzáférhetővé tette!
- ⁸⁰ Balogfalvi Héder Ferenc jobbgysorban élő nemes (*providus nobilis*) Pordán György elleni, 1609. évi perében egy előző évi ökörhajtásról szól. Az állatok egy részét valószínűsíthetően Vépen vették, és azokat Tótországbán adták el. SzhReg I. Nr. 390.
- ⁸¹ Nem kizárható, hogy Tárnoki Szabó és Simon Miklós deák (*nobiles*) varasdi Csőzsi Máté elleni pere mögöttes okai is a mézkereskedésre vezethetők vissza. SzhReg Nr. 612. (1611) Bár az elszórt adatok a vizsgált időszakban a kereskedelemi kapcsolat gyakoriságát mutatják, ugyanakkor annak volumenét jelzi, hogy a publikált nagyszombati végrendeletekben szombathelyi adósok, vagy hitelezők nem találhatók. Ld.: NÉMETH 1995.
- ⁸² SZENDE 1998, 85-98.
- ⁸³ SzhReg Nr. II. 589., 932.
- ⁸⁴ SzhReg Nr. III. 1020., 1036.
- ⁸⁵ Pl. egyik alább jelzett forrás Kál vásárát említi, ami valószínűsíthetően a Sopron megyei Sajtoskál település. Döntően a Niczky család földesurassága alatt álló települést a 16. század végi források egyaránt nevezik oppidumnak és possessionak. Sajtoskál vásárainak jelentőségére: SZENDE 1998, i.h.
- ⁸⁶ VaML V. 109. Szombathely város levéltára, Iratok, irományok, Fasc. 7. Nr. 217.
- ⁸⁷ SzhReg Nr. III. 972., 988., 989.
- ⁸⁸ SzhReg II. Nr. 768., vö.: Nr. 892.
- ⁸⁹ SzhReg. III. Nr. 986., 1008. Ugyanakkor Pozsgay Simonné és utódai nemcsak kezessége, hanem saját maga áruhitel felvételei miatt is nehéz helyzetben volt. A kőszegi Beke János pl. 1615-ben pl. 50 ft értékű kalmárru utáni készpénzt kívánta behajtani. SzhReg. III. Nr. 1080.
- ⁹⁰ SzhReg III. Nr. 902., 1027., 1030., 1033., 1067., 1069., 1071., 1073., 1342.
- ⁹¹ GECSÉNYI 1978, 5-21., különösen 13-14.

Irodalom

ABAI 1940

Abai Imre: Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején. Dunántúli Szemle 7. (1940) 249-266.

ANDRITSCH 1965

Andritsch, Johann: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgern an der Universität Graz (1586-1782). Graz 1965.

BÁN 2000

Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi kulturális története. Fertőrákos 2000.

BENCZIK 1998

Benczik Gyula: Bozzay László főszolgabíró az 1632 évi szombathelyi tűzkárról. Lapok Szombathely történelméből. Panniculus Ser. C. No. 83. Szombathely 1998.

BILKEI – TURBULY 1989

Bilkei Irén – Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1555-1609. Zalai Gyűjtemény 29. (1989).

BUZÁS én.

Buzás József: A győri püspöki levéltár és a győri káptalani levéltár leíró leltára. [Kézirat a Győri Püspökség Levéltárában.]

DOMINKOVITS 1999

Dominkovits Péter: Bormérés és kocsmáltatás a 17. század elején Szombathelyen. In: Bor, borkultúra, gasztronómia Vas megyében a XIII-XIX. században. Vas Megyei Levéltári nap, 1999. április 28. előadása.

ÉRI – NAGY – NAGYBÁKAY 1975

Éri István - Nagy Lajos - Nagybákay Péter (Szerk.): Magyarország céhes kézművesipari forrásanyagának katasztere. Bp. 1975.

FEHÉR 1943

Fehér Mátyás: A szombathelyi vár tisztjei és cselédsége a XVI-XVII. században. Dunántúli Szemle 10. (1943) 5-6. sz. 189-204.

GECSÉNYI 1978

Gecsényi Lajos: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16-17. század fordulóján. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. (Szerk.: Gecsényi Lajos) Győr 1978, 5-21.

GECSÉNYI 1986

Gecsényi Lajos: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. Arrabona 22/23. (1980-1981) Győr 1986, 99-126.

GÉFIN 1941

Géfin Gyula: Szombathely vára. Dunántúli Szemle 8. (1941) 22-32.

GYULAI 1998

Gyulai Éva: Nemesek és városi közösség Miskolcon a XVI. században. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 15. Eger 1998, 5-23.

HORVÁTH 1993

Horváth Tibor Antal: Szombathely a XV-XVIII. században. (Sajtó alá rendezte: Benczik Gyula, Mayer László, Tóth Endre, Zágórhidi Czigány Balázs közreműködésével Kiss Gábor) Acta Savariensia 8. Szombathely 1993.

HORVÁTH én.

Horváth Tibor Antal: A csornai premontrei prépostság commendatorai a XVI-XVII. században. [Keszthely] én.

KÁDÁR – HORVÁTH – GÉFIN 1961

Kádár Zoltán – Horváth Tibor Antal – Géfin Gyula: Szombathely. (Magyar Műemlékek) Bp. 1961.

KISS M 1971

Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII-XIX. században: In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. (Szerk.: Bónis György, Degré Alajos) Bp. 1971.

KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998.

Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágórhidi Czigány Balázs: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. In: Szombathely története 1. (Főszerk.: Feiszt György) Szombathely 1988.

KÓTA 1996

Kóta Péter: Káptalani, városi, megyei jegyzők a XVI-XVII. századi Szombathelyen. (A 13. Vas Megyei Levéltári napon elhangzott előadás kézírata) Szombathely 1996.

MTT 1526-1608

Corpus Iuris Hungarici: Magyar törvénytár 1526-1608. Ford. utalásokkal ellátta: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen (Szerk.: Márkus Dezső) Bp. 1899.

MTT 1608-1657

Corpus Iuris Hungarici: Magyar törvénytár 1608-1657. Ford. és utalásokkal ellátta: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen (Szerk.: Márkus Dezső) Bp. 1900

NÉMETH 1995

Németh Gábor: Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból. (Bibliotheca Humanitatis Historica) Bp. 1995. passim.

SILL 1971

Sill Ferenc: A szombathelyi vár épületei és épületrészei a XVI-XVIII. században. Vasi Szemle 25. (1971) 3. sz. 436-442.

SILL 1976

Sill Ferenc: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv. (Szerk.: Horváth Ferenc) Szombathely 1976.

SILL 1986

Sill Ferenc: A vasvári káptalan áttelepülése Szombathelyre. In: Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv III. (Szerk.: Kiss Mária) Szombathely 1986, 53-70.

SÖRÖS 1908

Sörös Pongrác: Meszlényi Benedek. Századok XLII. (1908) 401-415., 540-556.

SÜMEGHY 1928

Sümeghy Dezső: Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. Középkori oklevelek (1236-1526). Sopron 1928.

SZABADY 1936

Szabady Béla: Draskovich György győri püspök élete és kora (1599-1650). In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik Kat. Gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. iskolai évről. Sopron 1936.

SZAKÁLY 1969a

Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566) In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd 1969, 9-84.

SZAKÁLY 1969b

Szakály Ferenc: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége 1526-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd 1969.

SZENDE 1998

Szende Katalin: Adatok Északnyugat-Dunántúl mézkereskedelméhez a késő középkorban. Arrabona 36, 1-2. (Szerk.: Tóth László) Győr 1998, 85-98.

SzhReg I

Benczik Gyula – Dominkovits Péter: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái 1606-1609. Acta Savariensia 7. Szombathely 1993.

SzhReg II

Dominkovits Péter: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái 1610-1614. Acta Savariensia 10. Szombathely 1994.

SzhReg III

Dominkovits Péter: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái 1615-1617. Acta Savariensia 13. Szombathely 1997.

SZINNYEI 1899

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1899.

TÓTH 1994

Tóth Péter: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1579-1589. Sopron 1994, passim.

TURBULY 1996

Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611-1655. Zalai Gyűjtemény 39. (1996) passim.

VvmReg I

Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595-1600. Vas megyei levéltári füzetek 2. Szombathely 1989.

VvmReg II

Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601-1620., 1631-1641. Vas megyei levéltári füzetek 4. Szombathely 1992, passim.

ZÁGORHIDI 2000

Zágorhidi Czigány Balázs: Szombathelyi urbániumok és inventáriumok a 16. századból. Acta Savariensia 16 (2000).

Adlige in der Gesellschaft des Marktfleckens Szombathely Ende des 16. Jahrhunderts, 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts

Péter Dominkovits

In einer größeren Anzahl erschienen Adlige im Zuge der türkischen Eroberungen in dem privilegierten Marktflecken des Győrer Bistums, in dem in der westlichen Hälfte der Komitate Vas und Sopron gelegenen Herrschaftlichen Zentrum Szombathely. Ein stürmisches zahlenmäßiges Wachstum ist in den 1540er Jahren - bzw. in der darauffolgenden Periode - zu registrieren. 1545 waren es noch 18, von den Türken von ihrem Besitz vertriebene oder geflohene Adlige, denen ihre Güter entrissen worden waren, so wuchs ihre Zahl 1547 auf 36, später 1548/1549 „stabilisierte“ sich ihre Zahl für eine kurze Zeit auf 25-26 Seelen. Die geflohenen Adligen unterstanden in dieser Zeit weder der städtischen Gerichtsbarkeit noch hatten sie Steuern zu Zahlen. Die Adligen, welche einen steuerpflichtigen Leibeigenengrund erworben hatten, gerieten mehrmals wegen der Aufrechterhaltung ihrer Adelsprivilegien in Konflikt mit den Einwohnern der Stadt, die damals ihre Steuern (*census*) für den Grundherren in einer Summe zu zahlen hatten. Die Tendenz des steuerpflichtigen Immobilienerwerbes der Adligen können die folgenden zwei Datenreihen erhellen: im Jahre 1565 waren von den 207 steuerpflichtigen Sessionen 11 im Besitz von Adligen. 1577 wurden unter 200 colonis 42 Adlige aufgeführt.

Im Urbarium von Szombathely aus dem Jahre 1656 sind 200 Personen, in überwiegender Mehrheit Familienoberhäupter zu finden. (Das letztere muss betont werden, weil in Folge des Umzuges des Kollegiatstiftes von Vasvár nach Szombathely im Jahre 1578 auch einige kirchliche Personen des Stiftes in das Urbarium aufgenommen wurden.) Unter ihnen wurden in 39 Fällen (19,5%) such von den Konskriptionalisten ihre adlige Rechtslage extra betont. Diese Quelle - aufgrund der verstrichenen Zeit - macht es keinen Unterschied mehr unter den Abkömmlingen der bischöflichen Prädialisten und den der zugezogenen bzw. geflüchteten Adligen.

In Szombathely tauchen außer den Adligen, die aus den Komitaten Valkó, Varasd, Tolna, Somogy, Zala, Fejér oder selbst aus den Ortschaften des Komitates Vas geflüchtet waren auch bischöfliche Prädialiste, in geringerer Anzahl, auf.

Ein Teil dieses relativ zahlreichen Adels lebte vom Handwerk, ein anderer Teil - wie das die von 1606 kontinuierlich erhalten gebliebenen Versammlungs- und Zeiteilsprotokolle des Marktfleckens beweisen - eroberte die wichtigsten Machtorgane der Stadt, den Posten des Stadtrichters (so z. B. die Mitglieder der Familie Hetéssy, Mihály Szele, Pál Tapolczay) bzw. waren in anderen Foren der Stadtverwaltung (so z. B. unter den Geschworenen) vertreten. Aufgrund der bis jetzt erforschten Quellen kann ihr Wirtschaftsleben besonders durch den Handel charakterisiert werden. Mehrere unter ihnen standen mit Kaufleuten aus Wien und Nürnberg bzw. mit deren Faktoreien in Verbindung. (Diese Tatsache muss darum betont werden, weil

die Stadt Szombathely - laut den sporadischen Details der städtischen Protokolle - im 17. Jh. eine wesentlich wichtigere Rolle im Fernhandel erfüllt hatte, als unsere bisherigen Kenntnisse dies vermuten ließen.) Neben dem dominierenden Handel mit Rindern und Leder in Richtung Graz war auch die Handelstätigkeit mit Nagyszombat bzw. mit den umliegenden Marktflecken (z. B. Galóc), mit Győr, Sopron, Csepreg, sowie in anderer „richtung“ mit Varasd wichtig.

Der doppelte Charakter von Szombathely, welches gleichzeitig Komitatssitz, und - mit bescheidener Bedeutung - ein Domänenzentrum war, brachte eine große Anzahl hierher, die, obwohl vom Wohlstand her differenziert, hier ansässig waren; mehrere wohlhabende adlige Familien des Komitates (Sibrik, Kály), besaßen in Szombathely steuerfreie Häuser und die führenden Angestellten der Domäne spielten im rechtlichen Leben der Stadt eine ausschlaggebende Rolle, so das z. B. die Anwälte des Bistums an der Magistratstafel (z. B. Kitionich, Gorup). Aus dem bisherigen - und aus der nicht zu unterschätzenden Präsenz der Wichtigkeit des Kollegiatstiftes von Vasvár - wird klar, dass in Szombathely am Anfang des 17. Jhs. neben den zahlreichen Literaten auch eine bedeutende Anzahl solcher Personen adligen Standes lebte, die den Rechtswissenschaften mächtig und in Rechtsprozessen kundig waren und sich selbst Anwalt nannten. Sie haben, die prozessierenden Seiten vertretend, mit Unterstützung des städtischen Magistrates in der Urteilsfindung neben dem Traditionellen, örtlichen, regionalen Gewohnheitsrecht immer mehr den Gebrauch Werbőczys *Tripartitum* und die damit verbundene Beurteilung Wurzeln schlagen lassen.

Noblemen in the society of the market-town Szombathely at the end of the 16th and in the first part of the 17th centuries

Péter Dominkovits

In Szombathely, which was the privileged market-town of the episcopate of Győr in the estate centre of the episcopal possessions, the noblemen appeared in larger number in consequence of the Turkish occupation. Their number increased rapidly in the 1540s and after this period as well. While in 1545 there were only 18 fugitive noblemen registered, who had been chased out from their possessions or had lost their estates, their number increased to 36 in 1547 and in 1548/49 there were 25-26 of them and this became stable for a while. At this time the fugitive noblemen were free from either the jurisdiction of the town or the taxation. While making efforts to preserve their noble privileges, the ones, who had purchased units of land held in villeinage, had several times been confronted with the inhabitants of the town, who at this time paid their tax (*census*) to the landlord in total. The tendency of the noblemen's purchasing assessable landed property is being shown by the following data: in 1565 from 207 assessable lands 11 were in the possession of noblemen, in 1577 from 200 serfs 41 were noblemen.

In the villein socage documents of 1656 of Szombathely 200 persons were registered, mainly the heads of the family. (The last mentioned persons has to be highlighted because some clergymen were taken into the documents as the Chapter of Vasvár moved to Szombathely in 1578.) In the case of 39 persons (19.5%), who had been registered, the census-takers especially emphasized the noble legal status. This source – even because the time passed by – did not take any distinctions between the episcopal nobles living in dependency (*predialists*) and the descendants of the already settled, fugitive noblemen.

Besides the noblemen, who had fled from Valkó, Varasd, Tolna, Somogy, Zala, Fejér counties or had moved to a safer place within the county, there had been episcopal nobles in a moderate number.

One part of the noblemen, who were significant in proportion as well, made their living by handicraft trade while others, according to the official reports, the documents that had been remaining continuously since 1606, on general assemblies and on the administration of justice, acted the part of the judge as the leading position of exercising power in a town (e.g. the members of the Hetéssy family, Mihály Szele, Pál Tapolczay) or they were present at other forums of the town management (e.g. in the jury). As far as the study of sources shows at the moment their economic life was characterised particularly by trade. Several of them had been in connection with tradesmen from Vienna, Nuremberg or with the tradesmen's managing directors. (This fact is worth being emphasized because, according to the sporadic data that could be found in the records of Szombathely, the town might

have played a more important role in the long-distance intermediate trade than we have expected so far. There was a close trade connection with the dominant route to Graz, which had handled the oxen and leather trade as well, with Nagyszombat and its surrounding market towns as Galgóc, and with Győr, Sopron, Csepreg or to an other direction with Varasd.)

Simultaneously the chief town character and the less significant domain centre one of Szombathely had resulted a highly differentiated noble class in property, the members of which lived locally and had houses there. Since several ones of the landowner families in the county possessed tax-free houses in Szombathely (Sibrik and Káldy families) in the same way as the episcopal solicitors, being the leading officials of the estate, had played an especially important role in the legal life of the town. They worked at the court of justice as well (e.g. Kitionich, Gorup). On the account of the above mentioned aspects and of the remarkably significant presence and influence of the Chapter of Vasvár, besides the great number of well-read people, several men of law or men, who had experience in the legal procedure, calling themselves solicitors and were nobles, had been found at the beginning of the 17th century in Szombathely. Representing the parties in court under the auspices of the town magistracy, besides the regional law of practice, they had increased the usage of Werbőczy's *Tripartitum* and its jurisdiction.

MEZŐVÁROSOK AZ EGRI PÜSPÖKSÉG ÉS KÁPTALAN BIRTOKÁN A 18. SZÁZADBAN

Dóka Klára

(Magyar Országos Levéltár, Budapest)

A 18. században az egri egyházmegye az esztergomi után az ország második legnagyobb egyházigazgatási egysége volt: illetékessége egész Északkelet-Magyarországra kiterjedt. A püspök birtokához 1799-ben 40 település (város, mezőváros, falu, puszta) tartozott. Mint ismeretes, az óriási terület felosztására, a Kassai és Szatmári Püspökség megszervezése után, 1804-ben került sor, ami egyúttal a birtokrészek szétválasztását is jelentette.

A középkor óta működő káptalan a 18. században is szétszórt, nagy kiterjedésű birtokkal rendelkezett. Az első népszámlálás idején Heves megyében nyolc, Borsodban 13 község tartozott hozzá és voltak területei Pest, Szabolcs, Abaúj, Gömör megyékben is. A káptalani birtok külön részét képező szemináriumi birtokok Apátfalva központtal Borsod megyében feküdtek. Ide tartozott Bóta, Bánhorváti, Királd, Mercse, Ostoros, Uppony, Kismező puszta, valamint részbirtokként Sata, Omány, Mogyorósd.¹

A püspöki és káptalani terület földrajzi adottságok szempontjából három részre oszlott. Déli része a Tisza ártere volt, a szabályozások előtt az ország legvízesebb területe. A lakosság a török korban itt még jórészt ártéri haszonvételekből élt, de a felszabadító háborúk és az újjátelepítés után erre mind kevesebb lehetőség volt.

A birtok legértékesebb része a Mátra- és Bükkalja síkságán feküdt. Bár a vidék a 16. század közepén a török hódoltságához került, és a harcok miatt nagy volt a pusztulás, a kedvező természeti viszonyok, a hegyvidék és a síkság találkozásánál adódó kereskedelmi lehetőségek miatt már a 18. század elején gyors fejlődés indult.

A harmadik tájegység hegyvidéki jellegű volt. A Mátra és a Bükk völgyeiben épült falvak határát nagy kiterjedésű erdők borították, a déli lejtők Eger környékén alkalmasak voltak a szőlőtermelésre. Bár a hegyvidék jó része nem tartozott a hódoltságához, a várak (egri, szarvaskői, diósgyőri) a falvak lakóinak sok nehézséget okoztak.

A török korban a püspökség Kassára, majd Jászóra költözött, az 1690-es években azonban újra birtokba vette székvárosát. A 18. század folyamán az egri püspöki széket négyen töltötték be: Telekessy István, Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc, Eszterházy Károly. Telekessy 1699-ben a Csanádi Püspökség éléről került Egerbe, ahol sivár egyházi életet talált. A megmaradt lakosság zöme a református hitre tért át, kb. 200 prédikátor és 60 katolikus pap működött. A birtokaikba visszatért földesurak házi kápolnákat rendeztek be, ahol a vallási élet ellenőrizhetetlen volt. Telekessy nagy érdemei közé tartozott az egri szeminárium létrehozása, hogy a

papi utánpótlás biztosítva legyen. Maga a Rákóczi-szabadságharc híve volt, amiért egy időre Szarvaskőre száműzték.

Utódja Erdődy Gábor lett, aki fő céljának az egyházszervezést, a protestánsok visszaszorítását tekintette. Az ő idejében adta ki az uralkodó a *Carolina Resolutio*-t, mely a vallásgyakorlatot szabályozta. Különösen saját birtokán lépett fel erőiesen, és sorra visszavette azon templomokat a reformátusoktól, melyeket a püspökség, mint kegyúr építtetett fel.

Barkóczy Ferenc alig volt 34 éves, amikor a püspöki székbe került. Ő mérette fel először a birtokot, igyekezett a jövedelmet növelni. Emiatt gyakran került szembe a települések lakosságával. 1746-1749 között egyházlátogatást tartott, mely a török kiűzése után az első felmérés az egyházmegye helyzetéről. Felsőtárkányban kastélyt építtetett, ahol fényűző életet élt, gazdag mecénása volt a művészetnek és az irodalomnak. 1761-ben elnyerte az esztergomi érseki széket és helyét Egerben Eszterházy Károly foglalta el. Barkóczyval ellentétben aszkétaként élt, le is bontatta a felsőtárkányi kastélyt. Pápa-ugod-devecseri jövedelmét is feláldozta az egyház érdekében, de a püspöki birtok hasznát is igyekezett gyarapítani. E jövedelmek a feudális járadékból, a tizedből és a majorságok hasznából álltak. A gyarapodás alapjának a telepítést tekintette. Nemcsak a magyar vármegyékből hozott új lakosokat, hanem szívesen fogadta a német birodalomból és az Ausztriából érkezőket is.

A majorságokat a pusztákon rendezte be, elsőnek Hidvégen. A bérbe adott, elég rendszertelenül befolyó tized ügyében intézkedett, és a távolabbi vidékek kivételével azt saját falvaiban természetben szedte be. Eszterházy szemben állt a Habsburgokkal és különösen II. József politikájával. 1774-ben Hejcéen kastélyt építtetett, mely a hasonló gondolkodású férfiak találkozási helye volt. A 18. század folyamán többször felmerült az egyházmegye felosztásának ügye, aminek Eszterházy ellenállt. Csak halála után mert hozzányúlni az uralkodó érdemben e kérdéshez.²

1715-ben az országos összeírás szerint a püspökség települései közt 14 volt lakatlan, a benépesült községekben – Eger kivételével – 346 család élt, 1799-ben ennek csaknem tízszerese (3288 család). Köztük 2320 volt jobbágy, 796 házas, 172 házatlan zsellér. A káptalani falvakban – a társbirtokos községekkel együtt – 1715-ben 313 család lakott, 1793-ban pedig már 2820 adózó családfőt írtak össze: köztük 1087 házas, 207 házatlan zsellért. 1715-ben a szemináriumi birtok falvaiban 99 adózó családot találtak, Eszterházy Károly idején viszont itt már 426 családfő élt.³

Az egri püspökség, káptalan, szeminárium birtokán összesen öt város volt: a mezővárosi szintnél fejlettebb Eger mellett a püspöki Maklár, a káptalani Polgár és Poroszló, a szemináriumi Apátfalva. E rövid bevezető után rá kell térnünk arra a kérdésre, milyen volt az egyházi földesúr és a felsorolt települések kapcsolata, gátolta vagy elősegítette a fejlődést a birtokos, milyen volt a fejlődés útja a falvaktól eltérő jogállású településeken.

Egert szándékosan emeljük ki ebből a körből. Mint a város történetéből ismert, a török kiűzése után 1687-ben szabad királyi város lett, azonban Fenesi püspök és

a kanonokok tiltakozása miatt ezt a címet az uralkodó 1694-ben visszavonta. A lakosság ebbe nem nyugodott bele, és elsősorban Barkóczy püspök idején indult mozgalom a régi jogok visszaszerzéséért. II. József 1789-ben szintén megadta a szabad királyi város címet, de halála miatt ezt nem sikerült érvényesíteni. Az egri lakosság elsősorban szőlőműveléssel foglalkozott, sok volt az iparos és a kereskedő. A 18. század végéig használták, illetve bérelték a környező pusztákat (Tihamért, Almagyart, Kocs pusztát, Szőlőskét, Ceglédet), azonban e területeket – a későbbi allodiumok kialakítása céljából – Eszterházy elválasztotta az egri határtól.

Elsőként a püspökséghez tartozó Maklárral foglalkozunk. E település a Bükkalja termékeny síkságán fekszik, szomszédai: Nagytálya, Kerecsend, Füzesabony püspöki, Szihalom káptalani falvak voltak. Már a középkorban püspöki birtok, mely 1380-ban vámszedési jogot, majd 1389-ben mezővárosi címet nyert. A törökök már a mohácsi vész után egy hónappal felégették, 1686-ig többször elpusztult, de lakói mindig újra visszaköltöztek. A szarvaskői, majd az egri vár tartozéka volt. 1631-ben, 1670-ben, 1680-ban kapott urbáriumot. Utóbbi kettő szerint évi 200 Ft készpénzt, az őszi és tavaszi gabonából 60 köböl búzát, 20 icce vajat, három vágómarhát és természetben bordézs-mát adtak. Ekkor 32 telkes jobbágy és 52 zsellér volt a településen. A reformáció már a 16. század közepétől szerepet kapott. Már 1562-ben élt református prédikátor Makláron, 1683-ban 80 család közül csak öt volt katolikus.⁴

1699-től a település teljesen néptelen volt és ezúttal lassan települt újjá. 1700-ban Telekessy püspök privilégiumot szerzett a lakóknak évente háromszor tartandó vásár érdekében, és ezzel a gyakorlatban visszaállította a mezővárosi jogkörét. Kedvezményekkel igyekezett elősegíteni a beköltözést: 1707-ben jelentős mentességeket ígért, szabad költözködést, az egész telek után nyolc, a fél telek után négy forint robotváltságot. Egyelőre a lépés nem volt sikeres. 1715-ben Makláron 21 jobbágy, hat zsellér élt, akik 133 pozsonyi köböl szántót, 78 kaszás rétet, 233 kapás szőlőt használtak. 1720-ban is csak 30 jobbágycsaládot találtak az összeírók, akik 266 1/2 köböl szántót műveltek, illetve 194 kaszás réten gyűjtötték a szénát.⁵

A Rákóczi szabadságharc után a kedvezmények vonzották az új lakosokat. 1741-ben Tarnaszentmáriáról, 1758-ban Egerszalókról jöttek magyar telepeselek, 1744-ben pedig jelentős német bevándorlás is kezdődött. 1758-ban Aldebrőről költöztek át német családok, 1764-ben a német tartományokból, 1772-1774-ben Ausztriából és Sziléziából jöttek. A kedvezményeken túl Maklárt azért választották szívesen a be-települők, mert a sík vidéken megfelelő mezőgazdasági területhez jutottak, míg a birtok más falvaiban csak erdős, dombos helyet kaptak volna.

Erdődy Gábor egyházszervezési akciója során visszavette a templomot, szentélyt, sekrestyét, tornyot építtetett, újjászervezte a középkorban már működő plébániát. Maga a prédikátor, Vásárhelyi Márton katolizált, 1738-ig mint licentiátus működött. A lakosság többsége azonban református volt, és amikor megszűnt a protestáns vallásgyakorlat, sokan elköltöztek.⁶ Ez szintén a lakosság csökkenését eredményezte, majd folyamatos fejlődés indult.

1732-ben 40 adózó család élt Makláron, a porták száma $2\frac{1}{4}$ volt, a földet 52 ökör és 33 ló segítségével művelték. A lakosság számát tekintve Maklár a közepes, az állatállomány és a portaszám vonatkozásában a kisebb településekhez tartozott a püspöki birtokon belül.⁷ Az 1750-es években a birtok számbavételekor Maklárt is felmérték. 1750-ben nyolc egész és 13 fél telket mértek ki újonnan, az állatállomány ekkor 63 tehénből, 65 ökörből, 48 lóból, 117 heverőmarhából, 172 sertésből, 98 juhból állt.⁸ 1748-ban 75, 1759-ben 85 volt a telkek száma.

1755-ben 64 adózó család élt Makláron, akik között még mindig 43 volt református. A kivételesek, adót nem fizetők közé kilenc családfő tartozott (jegyző, uradalmi mészáros, kovács, két molnár stb.). Az őszi és tavaszi gabonával bevetett föld 599,5 köbölt, a szőlő 249 kapást tett ki. A telkekhez tartozó réteken 110, az uradalomtól bérelt területeken 22 szekér szénát kaszáltak. Az állatállomány a következő volt: 170 ökör, 63 ló, 186 tehén, 115 sertés, 224 juh.⁹

A maklári lakosok pénzszolgáltatással tartoztak a püspöknek, $\frac{1}{10}$ részt adtak gabonából és állatokból, de a 18. század közepéig kilenced nem volt. A határban lévő, nagy mennyiségű uradalmi földet és elhagyott telket bérbevétték. Az új telepések kivételével tartoztak bizonyos mennyiségű széna kaszálásával is.¹⁰ Eszterházy szigorított a feltételeken. Terményt kellett adni a bérbevett földek után is, és a legtöbb településen a robot igen magasra emelkedett az 1763-1764-ben megkötött szerződések szerint. A püspöki birtok falvaiban egész telek után heti két nap volt az ígás robot, Makláron azonban 1764-ben robot-megváltó szerződést kötöttek. Ennek értelmében a német telepések 12 forintért, a magyarok ennek többszöröséért mentesültek e szolgáltatástól.¹¹

Az úrbérrendezés hírére a makláriak bizalmatlanul fogadták. Mint a püspöki birtokon másutt is, az előzetes összefrásban mesterségesen felemelték a telekszámot, a robot lehetséges növelése érdekében. 130 telket írtak össze, de a rendezés során ezt 82-re kellett csökkenteni. Egy telekhez 26 hold szántó, 12 kaszás rét tartozott. Mivel a rétek mennyisége nem volt elegendő, a rétpótlékkal együtt 33 holdat mértek ki. Az 1771-ben összeállított tabella szerint Makláron 135 jobbágy, 11 zsellér, öt házatlan zsellér élt. A beltelek 164 pozsonyi mérőt, a szántó 2758 holdat, a rét 434 kaszást tett ki. A szántók mennyisége közel négyszeresére emelkedett a rendezés során, azonban a nagy mennyiségű, telki állományhoz nem tartozó maradványföldet csak robot ellenében használhatták.¹²

1787-ben 177 jobbágy, 14 házas, 7 házatlan zsellér lakott a mezővárosban. A 80 jobbágytelek mellett $3\frac{1}{2}$ -t béreltek a uradalomtól, $4\frac{3}{4}$ telek pedig a kivételeseké volt. A szőlő 216 kapást tett ki.¹³ A 18. század utolsó harmadában egyenletesen nőtt a lakosság száma, 1768-ban 835, 1775-ben 1048, 1786-ban 1280 fő élt Makláron.¹⁴

Az elmondottak alapján felmerül a kérdés, Maklár mennyiben töltött be mezővárosi funkciókat, hogyan mutatkozott meg a városi jelleg. Az egyik jellemző az iparosok nagy száma, mely főként a német etnikumhoz kötődött. Elsősorban a

faipar és bőripar volt képviselve, amihez megfelelő nyersanyag állt rendelkezésre. Az évente háromszor tartott vásárokon az iparcikkek mellett az állatok cseréltek gazdát. Gondot okozott, hogy a településen fontos út nem vezetett keresztül, ami hozzájárult ahhoz, hogy Maklár csak a közvetlen környékre gyakorolt vonzerőt. E vonzás elsősorban a betelepedési kedvezményekből és a földbőségéből adódott, melyek azonban az úrbérrendezés után elvesztették jelentőségüket. 1771 után az új betelepülők már csak a zsellérek számát növelték.

A 18. századi vizsgálódást az 1799-ben készült uradalmi összeírás adatainak bemutatásával zárhatjuk le, melyet széküresedés alkalmával a kamara mérnökei készítettek. Ekkor 170 jobbágy, 11 zsellér, négy házatlan zsellér élt a településen. A kivételesek száma 11 volt. Vallás szempontjából a katolikus lakosság került túlsúlyba. Mindössze 46 református jobbágyot, két zsellért, egy házatlan zsellért találtak, a többi család katolikus volt. Csökkent a németek száma is. A 170 jobbágy családból 142 volt magyar, 24 német, 4 szláv.

1799-ben már csak 21 iparos élt Makláron. A 82 jobbágytelekhez 323 1/16 pozsonyi mérő beltelek, 2132 hold szántó, 984 kaszás rét tartozott, a jobbágyok 522 kapás szőlővel, a zsellérek 18 7/16 pozsonyi mérő beltelekkel, hat kapás szőlővel, a házatlanok 2 kapás szőlővel rendelkeztek. A jobbágyok és zsellérek 210 lovat, 130 ökröt, 184 tehenet, 1131 juhot tartottak a közös legelőn. Volt a határban 475 645/1200 hold maradványföld, amit külön szolgáltatásokért szintén az úrbéresek használtak.

A püspökség 100 juh számára rendezett be allodiumot, a majorsági föld 625 146/1200 hold szántóból, 1121 1/2 kaszás rétből állt. Mivel Maklár nem volt uradalmi központ, a püspökség csak a legfontosabb majorsági objektumokat létesítette a városban (pásztorház, kerülőház, malom, molnár háza, mészárszék stb.).¹⁵ Érdeemes megfigyelni, hogy a 19. század elején fokozódott a lakosság polarizálódása. 1828-ban 156 jobbágy mellett 35 zsellért, 10 házatlan zsellért írtak össze. Iparúzéssel csak három molnár és egy legény nélküli kovácsmester foglalkozott. A mezőváros ebben az időszakban nem volt fejlettebb egy nagyobb falunál.¹⁶

A káptalani birtokon fekvő Poroszló – szemben Maklárral – fontos közlekedési pont volt. Hatvanból Árokszálláson keresztül vezetett az út a poroszlói tiszai átkelesig, ahonnan Debrecenbe lehetett eljutni. A település már 1445-ben mezőváros, és a káptalanon kívül itt világi földesuraknak is volt birtoka. A középkorban Poroszlón bencés monostor is működött, mely a 17. századra elpusztult. 1639-ben már református egyházközséget szerveztek. 1672-ben a települést harcok során felégették, majd Tokaj környékéről ismét reformátusok – elsősorban halászok – költöztek be. A volt kolostorban e vallás hívei számára alakítottak ki templomot, a katolikus lakosságnak pedig a 18. században először vályogból, majd szilárd anyagból új templom épült. A reformátusok száma azonban még a 19. század közepén is többszöröse volt a katolikusokénak.

A török kiűzése után a káptalanon kívül az Orczy és Károlyi család volt Poroszlón birtokos. A rév és kompjárat haszna a káptalan és a Károlyiak között oszlott meg. A település lakossága mindhárom földesúrral bérleti viszonyban volt, és a 18. század elején még tapasztalható földbőség vonzotta az új betelepülőket. 1715-ben 35 jobbágy, 16 zsellér élt Poroszlón, akik 748 pozsonyi köből szántót, 156 kaszás rétet használtak. 1720-ban már 151 jobbágyot és zsellért írtak össze. A szántók mennyisége 1216 $\frac{1}{4}$ pozsonyi köből, a réteké 491 $\frac{1}{2}$ kaszás volt. Tilaj pusztán 475 pozsonyi köből szántót, Szőke pusztán 624 pozsonyi köből szántót, 56 $\frac{3}{4}$ kaszás rétet szintén az úrbéresek birtokoltak.¹⁷

1770-ben itt volt a legtöbb telkes gazda egész Heves megyében. A gazdák mellett éltek Poroszlón más ekéjével közösen dolgozók, manualisták és zsellérek is. A káptalan 1761-ben kötött szerződése szerint a kisebb királyi haszonvételekért fizettek, adtak konyhai ajándékot (olvasztott vaját és halat), de egyébbel nem tartoztak. A szántókat és a réteket a földesúr tisztje osztotta szét évente a gazdáknak, a mással közösen dolgozóknak és a manualistáknak.

Az úrbérrendezés Poroszló lakóira csak bajt hozott. 28 hold szántó, 12 kaszás rét lett egy telek, amiből csak a volt gazdák és velük dolgozó társaik részesültek. A manualisták egyáltalán nem kaptak földet. A maradványföldéken kisnemesek éltek, az allodiumot elkülönítették, ahová ezentúl a mezőváros lakói robotolni jártak, mindhárom birtokrészen. 1771-ben a káptalanhoz 26 jobbágytelek és 200 kat. hold allodium tartozott, az Orczyaknak viszont 1000 holdnál nagyobb majorságuk volt.¹⁸

Poroszló a káptalan számára a 18. század végére így is fontos birtokközpont lett, melyhez Egyek, Tarnaszentmiklós, Tiszapalkonya is tartozott. A káptalani részen 1783-ban 65 jobbágy, 16 házas, 10 házatlan zsellér élt. 1793-ra a jobbágyok száma 58-ra, a házatlan zselléréké 2-re csökkent, a házas zselléréké viszont 41-re nőtt. 1783-ban 27 $\frac{3}{4}$, tíz év múlva 25 $\frac{3}{4}$ robotos telek volt. Az 58 jobbágy közül 1 $\frac{1}{4}$ telke volt 3-nak, egész telke 4-nek, $\frac{3}{4}$ egynek, $\frac{1}{2}$ 27-nek, $\frac{1}{4}$ 11-nek, $\frac{1}{8}$ 12-nek. Illetmény fejében külön telkeket alakítottak ki a majorsági alkalmazottak részére, melyek a kivételesek közé tartoztak. Mint ismeretes, az uradalmak súlypontja a 19. század második felétől áttevődött a pusztákból kialakított gazdaságokba, azonban a 18. században a birtokigazgatás az egyik ilyen lényeges mezővárosi funkció volt.

A társbirtokos településen egyenletesen nőtt az összlakosság száma is. Az első népszámlálás idején 410 házban 2615 fő élt Poroszlón, köztük 141 paraszt, 305 zsellér. A földbőség, a kedvező infrastruktúra, a birtokigazgatásból származó előnyök megmutatkoztak a 19. századi fejlődésben is. 1828-ban Poroszlón 551 adóköteles ház volt, a jobbágyok száma 172, a házas zselléréké 379 volt, akikhez kilenc házatlan csatlakozott. Az iparosok száma 20 fő volt, köztük egy kötélverő és egy hentes legénnyel dolgozott, és összesen két esetben jelöli a forrás, hogy az illető csak fél évben űzte mesterségét.¹⁹

A 18. században a káptalan legjelentősebb települése a szintén birtokközpontként funkcionáló Polgár. E mezőváros történetéről 1974-ben adatgazdag tanul-

mánygyűjtemény jelent meg, mely az eseményeket levéltári források alapján kíséri végig. Ezt tekintjük összefoglalásunk alapjának.²⁰ Ismeretes, hogy Polgár 1613-tól hajdúváros volt, amit az 1622. évi 16. tc. megerősített. A káptalan a török kiűzése után, 1691-től indított pert visszaszerzésére. Ez 1699-ben számára kedvező döntéssel zárult. Visszakapta a várost azzal a feltétellel, hogy tiszteletben tartja a hajdúk jogait. A döntést követően 1701-ben kötöttek szerződést a lakossággal: csak pénzszolgáltatást írtak elő, de a polgáriak ez ellen is tiltakoztak és a kamaránál kerestek pártfogást. A kamara mint hajdúvárost 1702-ben összeíratta a települést, felfüggesztette a káptalan jogait, ami újabb per tárgya lett. 1712-ben a nádor utasította Szabolcs megyét, segítse vissza jogaiba a káptalant. Az utasítást újabb szerződés követte, mely szerint a polgáriak a káptalannak évente 1000 forintot és ajándékot adtak.

A törvényhozás 1715-ben úgy rendezte a hajdúvárosok ügyét, hogy azokat Szabolcs megye alá rendelte. A megye összeírásra adott utasítást, mely szerint ekkor 75 gazda élt Polgáron. 604 köből vetéssel, 71 kaszás réttel rendelkeztek mindössze, melyet a Tisza árvize is veszélyeztetett. Szabolcs megye első intézkedése volt, hogy az újonnan fennhatósága alá került városokra a hadi és házi adót kivesse és mielőbb behajtsa. Ez a polgáriak számára elviselhetetlen terhet jelentett, ezért 1716-1718 közt elhagyták a települést.

1726-tól a Helytartótanács egyre nagyobb nyomást gyakorolt a káptalanra, hogy a vidékre új lakosokat hozzon. Mivel a Tiszától délre eső területek is lakatlanok voltak, Hont, Esztergom, Nógrád megyéből kellett új telepéseket hozni, akikkel 1727-ben szerződést is kötöttek. E szerződés három évi adómentességet ígért, majd ezt követően az ökörrrel rendelkezők pénzzel, gabonával és ajándékokkal tartoztak. A káptalan fő célja az volt, hogy a beköltözők három év letelte után ne hagyják el a települést, melynek a 18. század közepéig teljes határát birtokolták. A két szomszédos pusztát – Tikost és Borockást – nem a káptalan adta bérbe, hanem a város.

A korábbi protestáns hajdúk helyett a lakosság katolikus, szabad költözködési joggal rendelkező jobbágyokból és armalista nemesekből állt. Utóbbiak igyekeztek vezető szerepet kapni, de általában nem jártak sikerrel. 1729-ben már újra mezővárosként tartották számon Polgárt. Különleges joga volt, hogy a hadiadót a megye egy összegben róttá ki, és azt a közösség osztotta fel és hajtotta be a lakosoktól. Ezt a lehetőséget, mely a portaszám felemelését lehetetlenné tette, „*separata portá*”-nak nevezték. 1802-ig ez az adószedési kiváltság hozzátartozott a volt hajdúvárosi jogokhoz. A megye és a káptalan adóügyekben gyakran került szembe egymással: Polgár lakói az egyházi földesúrtól reméltek védelmet a megye ellen.

1756-ban a káptalan közbenjárásával Polgár vásártartási jogot kapott, hidakat, töltéseket építettek, hogy az árvizes területen el lehessen érní a mezővárost. A vásárok azonban nemcsak a kereskedelmi forgalom kialakításában játszottak szerepet, hanem itt adódott lehetőség az uradalmi gazdaságokban tartott jószágok érté-

kesítésére is. A káptalan gulyái 1740 körül jelentek meg először a határban, majd a század végére a pusztákon már jelentős allodiumok működtek. A majorságban fizetéses napszámosokat, cselédeket alkalmaztak, a nagyszámú állatnak a szénát a jobbágyoktól vették, így a lakosság nem tiltakozott az uradalom törekvései ellen.

Az úrbérrendezés Polgár lakói esetében is rosszabb helyzetet eredményezett. 28 hold szántó, 10 kaszás rét volt egy telek és igen sok a maradványföld. Az 1778-ig húzódó rendezéskor 130 telket mértek ki, a robot és egyéb szolgáltatások megváltása érdekében azonban már 1780-ban szerződést kötöttek: váltságdíjként 15 Ft-t adtak telkenként, és pénzzel szolgált a mezővárosban élő 146 zsellér is.²¹

A birtok korábban említett felmérésekor – 1793-ban – 253 jobbágyot, 117 házas, 20 házatlan zsellért, 13 kivételest írtak össze. A jobbágyok közül egész telke volt 28-nak, 1 1/2 egynek, 3/4 szintén egynek, 1/2 146-nak, 1/4 34-nek, 1/8 43-nak.²² Az első népszámlálás idején 385 házban 2501 lakos élt Polgáron, köztük 30 volt nemes, 221 paraszt (jobbágy), 271 zsellér.²³

A nagy mennyiségű maradványföldön majorsági birtokot alakítottak ki, ami a mezőváros sorsát megpecsételte. Az 1770-es évek végén 776 juhot, 16 lovat, 356 sertést tartottak az uradalmi legelőkön. A szántóföldet, melynek mennyisége ekkor még csak 120 hold volt, három nyomásban művelték. A rétek 1600 kaszást tettek ki, a nádasokból 7000 kévét kaszáltak évente. A határhoz csatlakozó Szentmargitán 398 hold szántó, 900 kaszás rét tartozott a majorsághoz. Az uradalmi központtá váló Polgáron egy sor gazdasági épületet emeltek (magtár, ispán, provizor, kerülők házai, uradalmi kocsmá, bolt, mészárszék, malom, molnár háza), melyek bérlői és használói a kivételesekhez tartoztak. Az épületek fenntartása, a boltok üzemeltetése a mezőváros lakóinak is munkaalkalmat jelentett.²⁴

1802-ben a káptalan és Polgár lakói új szerződést kötöttek, mely szerint a robotot le kellett dolgozni az egyre terjedelmesebbé váló uradalmi birtokon. Mindez egybeesett a „*separata porta*” megszüntetésével, és így Polgár is megindult a süllyedés, faluvá válás útján. A hanyatlás jelei már az 1828-as összeírásban megmutatkoztak. 242 jobbágyot, 201 házas, 12 házatlan zsellért írtak össze, az iparosok száma azonban csak öt volt. Jövedelmet biztosított viszoni az állattartás. Különösen a szarvasmarhák száma emelkedett: messze meghaladva az eddig vizsgált településeket.²⁵

Végül röviden foglalkozni kell Apátfalvával is, mely szemben Polgárral egyházi földesurával már a 18. században is igen rossz viszonyban volt. A település történetéből ismeretes, hogy a Békő tövében 1232-ben az egri püspök ciszterci monostort alapított. 1381-ben az uralkodó mentesítette a lakosokat a királyi várak szolgálata alól, adó- és vámmentességet kaptak. 1445-ben az apát csere útján a püspöknek adta a jövedelmet, majd a török hódoltságot követően káptalani birtok lett. Telekessy püspök a szeminárium megszervezésekor Apátfalvát és a környező, bevezetőben felsorolt településeket ezen intézménynek adományozta.

1717-ben kelt az első urbárium, mely szerint a lakosok a robot jelentős részét pénzzel (150 forinttal) megváltották, ajándékkal és a termésből 1/10-del tartoztak, de kilencedet nem kellett adni. Összesen 25 kila őszi, 25 kila tavaszi gabonát vetettek a birtokos számára. A 18. század közepén itt is megjelent a majorsági gazdálkodás. Bár kezdetben nem voltak uradalmi szántók, az apátfalviaknak a szomszédos Ostoros községben kellett robotolni.

A lakosság száma a 18. század folyamán egyenletesen növekedett. A község történetét feldolgozó Kovács Béla számításai alapján a következő adatsort állíthatjuk össze: 1702-ben 288 fő, 1746-ban 570 fő, 1761-ben 756 fő, 1768-ban 786 fő, 1771-ben 948 fő, 1785-ben 1095 fő.²⁶ A szűkös határ, a rossz természeti körülmények miatt a megélhetés egyre nehezebbé vált, és ez a terhek növekedése miatt 1751-ben felkeléshez vezetett. A mozgalmat a megye a birtokos kérésére nagy erővel leverte, majd a lakosok és a szeminárium új szerződést kötöttek. A számban megnövekedett lakosság most 200 forint cenzust fizetett, a ledolgozandó robotot évi 20 napban állapították meg, amit kézzel vagy igaerővel lehetett teljesíteni. Ezen túlmenően az úrbéresek három napot dolgoztak a majorságban, és ősszel a szeminárium Hegyalján lévő szőlőiből bort szállítottak. Ajándékot és tizedet adtak a legtöbb termésből, és ekkor került sor először a telkek kimérésére. A kialakult viszonyokat tükrözte az úrbérrendezés alkalmával 1768-ban végrehajtott előzetes összeírás is.²⁷

Ekkor 136 jobbágy- és zsellérgazdaságban igen magas, 58-as telekszámot állapítottak meg, melyekhez 850 magyar hold három nyomásban művelt szántó tartozott. Az irtásokon kialakított szántók ennek több, mint kétszeresét tették ki (1728,5 m. holdat). Az úrbéres réteken 118, az irtásokon 103 szekér szénát kaszáltak. A jobbágyok és zsellérek 1767-ig Monosbélien tartották állataikat, majd a kismezői pusztát vették bérbe, mivel a legelők Apátfalván csekélyek voltak. Ezen kívül rendelkeztek 45 hold kender 99 hold káposztafölddel, 108 hold kerttel is. Az uradalmi majorság 37,5 hold három nyomásban művelt szántóból és 23 kocsi szénát adó rétből állt. Működött Apátfalván téглаégető, három uradalmi malom és pálinkafőző, sőt a jobbágyok is foglalkoztak pálinkafőzéssel.

Bár az apátfalviak 1751-ben elégedetlenek voltak sorsukkal, az úrbérrendezés után még rosszabb helyzetbe kerültek.²⁸ A rendelkezések szerint a megyében 28 hold szántó, 10 kaszás rét tartozott egy telekhez, ami a rétek szűkössége miatt Apátfalván 30 hold szántóra, 8 kaszás rétre módosult. Ennek értelmében 94 jobbágnak összesen 33,5 telek jutott: 38 családnak fél, 58-nak 1/4 telekrész. 36 házas zsellérnek szintén volt kisebb-nagyobb földje, 1/8-1/16 teleknek megfelelő nagyságban, a faluközösség pedig 10 hold szántót, öt kaszás rétet kapott.

A szolgáltatásokkal kapcsolatban 1791-ben és 1804-ben kötöttek szerződést, melyek a most már kötelező, a korábbihoz képest tetemes robot megváltására lehetőséget adtak: csak a korábban meghatározott 20 napot kellett ténylegesen ledol-

gozni.²⁹ Hogy az uradalmi jövedelmet növeljék, a határ dombos részén új telkeket próbáltak kialakítani, és így a telekszám az 1790-es évektől újra emelkedett. 1792-ben 97 jobbágnak 57 3/4 telke volt, 1802-ben, 1813-ban 122 jobbágy és 58 házas zsellér 63 telekkel rendelkezett, 1817-ben pedig már 75 telek után adóztak.³⁰

1819-re azonban, a lakosság tiltakozása miatt, 93 jobbágy újra csak 33 telket birtokolt (köztük 60 család 1/4 telkes volt). A zsellérek száma 86-ra emelkedett, ők 65 pozsonyi mérő maradványföldet birtokoltak, három házatlan zsellér pedig nyolc pozsonyi mérővel rendelkezett. Ezen kívül voltak maradvány-rétek, elhagyott területek is az úrbéresek használatában, és 2 1/2 telkük volt a kivételeseknek, akik közé a földesúri tisztek, uradalmi iparosok tartoztak. Az ekkorra megnövekedett majorság 168 pozsonyi mérő szántót, 30 kaszás rétet tett ki.³¹

1794-ben Apátfalva lakói négy országos vásár tartására kaptak lehetőséget, tehát újra hangsúlyos lett a mezővárosi jog, ami magában nem jelentett gazdasági fellendülést. A földjéből meg nem élő, a majorsággá váló maradványföldekből lassan kiszoruló lakosság a megélhetéshez új forrásokat keresett. A kiutat az ipari tevékenység jelentette, ami a feudális viszonyok között is megoldható volt. A három lisztelő malom mellett 1815-től már papírmalom is működött, 1790-ben a Gilitkavölgyben és az Ágazat-hegyen vasbányákat találtak. Az említett tégláégetés mellett 1768-ban a lakosság foglalkozott mészégetéssel, és a 19. század elején megindult a keménycserép gyártás is.

E rövid összefoglalásban négy mezőváros gazdasági életének fejlődését próbáltuk áttekinteni, melyek nagymértékben különböztek egymástól. Közös volt az egyházi földesúr, a rendkívül kevés városi funkció, melynek kibontakozását a 18. század végéig a birtokos inkább segítette, mint hátráltatta. Kedvezett az a körülmény, hogy az egyházi birtokon a lakosság lényegesen jobb körülmények között élt, mint a világiakon. Ennek vetett véget az úrbérrendezés, mely adott esetben korlátozta vagy legalábbis behatárolta a jobbágybirtok nagyságát, és a robotot kötelezővé tette. Mindez egybeesett a szántó-vető majorságok kialakulásával. Így a 19. század elején az egyházi mezővárosok zöme már csak címében különbözött a falvaktól. Kibontakozást jelenthetett a kereskedelmi forgalom, az iparűzés, a jövedelmező szőlőtermelés. Ezekhez kapcsolódott a földesúri támogatással visszaszerzett vagy megerősített vásártartási jog, mely az árutermelő majorság érdekeit is szolgálta. Végül nem feledkezhetünk meg a mezővárosokról, mint birtokközpontokról sem, melyek ebben az időszakban megfelelő infrastruktúrát biztosítottak a birtokigazgatási tevékenységhez. Amikor a gazdálkodás súlypontja a 19. század közepétől a környező pusztákra tevődött át, e szerepüket is elvesztették.

Jegyzetek

- ¹ SOÓS 1975, 107-111., 347-353., 412-420.; DÓKA 1997, 176-196.
- ² SUGÁR 1984, 371-420.
- ³ ACSÁDY 1896.
- ⁴ SOÓS 1975, 347-353.
- ⁵ ACSÁDY 1896.
- ⁶ SOÓS 1985, 75-76.
- ⁷ Heves Megyei Levéltár (HML) XII. 3. a. Egri érsekség, gazdasági iratok, jogbiztosító, 19. kötet.
- ⁸ Uo. 344. doboz 1165-1166.
- ⁹ Uo. 344. doboz 1152-1154.
- ¹⁰ Uo. 344. doboz 1263-1265.
- ¹¹ HML XII. 3.a. Szerződések, 340. doboz 187-191., 429-433.
- ¹² DÓKA 1997, 182.
- ¹³ HML XII. 3.a. Jogbiztosító, 174. kötet.
- ¹⁴ DÁNYI - DÁVID 1960, 68.
- ¹⁵ HML XII. 3.a. Jogbiztosító, 86. kötet.
- ¹⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL) N. 26. 1828-as összeírás, Heves m. Maklár.
- ¹⁷ MOL N. 79. 1720-as összeírás, Heves m. Poroszló. ACSÁDY 1896, 55.
- ¹⁸ SOÓS 1975, 412-420.
- ¹⁹ DÁNYI-DÁVID 1960, 68.; MOL N. 26. Heves m., Poroszló.
- ²⁰ BENCSIK 1974.
- ²¹ HML XII. 2.d. Egri főkáptalan, gazdasági iratok, nagypréposti ir. 105. kötet.
- ²² Uo. 102., 106. kötet.
- ²³ DÁNYI-DÁVID 1960, 160-161.
- ²⁴ HML XII. 2.d. 30. doboz.
- ²⁵ BENCSIK 1974, 189.; MOL N. 26. Szabolcs m., Polgár.
- ²⁶ KOVÁCS 1996.
- ²⁷ HML XII. 9. Egri szeminárium ir. 4. doboz, 593. sz.
- ²⁸ Uo. 4. doboz.
- ²⁹ Uo. 369., 606. sz.
- ³⁰ Uo. 285. sz.
- ³¹ Uo. 526. sz.

Irodalom

ACSÁDY 1896

Acsády Ignác: Magyarország népessége a practica sanctio korában 1720-21. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. 1-2.) Bp. 1896.

BENCSEK 1974

Bencsik János (szerk.): Polgár története. Polgár, 1974.

DÁNYI –DÁVID 1960

Dányi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). (Központi Statisztikai Hivatal) Bp. 1960.

DÓKA 1997

Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században. Bp. 1997. (METEM Könyvek 19.)

KOVÁCS 1996

Kovács Béla: Bélapátfalva története. Bélapátfalva, 1996.

SOÓS 1975

Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger. Heves Megyei Levéltár, 1975.

SOÓS 1985

Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Eger 1985.

SUGÁR 1984

Sugár István: Az egri püspökök története. Bp. 1984.

Marktflecken im Besitz des Bistums und Kapitels von Eger im 18. Jahrhundert

Klára Dóka

Zu den unter Oberherrschaft des Bistums Eger stehenden Gebieten gehörten drei Kirchengüter: im Besitz des Bistums, des Kapitels und des Priesterseminars von Eger. Unter ihnen sind fünf Städte zu finden: die Stadt Eger, welche auf einem höheren Niveau als die Marktflecken stand, Maklár im Besitz des Bistums, Poroszló, Polgár die sind des Kapitels und Apátfalva im Besitz des Seminars.

Maklár war am Anfang des 18. Jhs. völlig entvölkert, die neuen, hauptsächlich deutsche Siedler, wurden unter verschiedenen Dienstprivilegien angesiedelt und neben der Landwirtschaft beschäftigten sie sich auch mit Handwerk. Der Marktflecken - obwohl er über das Marktrecht verfügte - lag abseits der Hauptverkehrswege und konnte so nur auf die unmittelbare Umgebung eine Anziehungskraft ausüben, und wurde so nie zu einem wirklichen Domänenzentrum.

Poroszló wurde an einer Handelsstraße und an einem Theiß-Übergang angelegt. Obwohl ein Teil der Gemarkung neben dem Kapitel im Besitz der Familien Orczy und Károlyi war, wurde zu einem Wirtschaftszentrum des Kapitels, wozu auch die Gemeinden Eyek, Tarnaszentmiklós, Tiszapalkonya gehörten. Eine ähnliche Rolle spielte auch Polgár, die ehemals privilegierte Heiduckenstadt, die erst im Jahre 1701 wieder unter die Oberhoheit des Kapitels gelangte.

Die alte Ansiedlung der Zisterzienser kam auch 1701 in den Besitz des Seminars, als dessen bedeutendes Zentrum.

Für alle Marktflecken war charakteristisch, dass ihre Einwohner bis letzten Drittel des 18. Jhs. eine bessere Lage genossen, als die durchschnittlichen Leibeigenen, ihre Leistungen - in erster Linie der Frondienst - konnten sie in Geld erbringen. Die Hilfe der Besitzer trug auch dazu bei, dass sich diese als Domänenzentren entwickeln konnten (z. B. haben sie das Marktrecht erhalten) und der Besitzer selbst sicherte den Markt für die Produkte seiner leibeigenen.

Die Urbarmachungsregelung verzögerte diese Entwicklung, da sie in den Fällen der erwähnten Siedlungen eine Steigerung der Dienstleistungen mit sich brachte. Es wurde besonders das Quantum der Frondienste erhöht, die dann in den darauffolgenden Jahrzehnten auf den nicht urbarmachungs anerkannten Feldern, in den sich damals herausbildenden Allodialgütern schon wirklich abzarbeiten waren. Vom 2. Drittel des 19. Jhs. ab verlagerte sich das Schwergewicht dieser Kirchengüter von den Marktflecken auf die Meierhöfe (so z. B. auf Hidvég bei Eger, auf Szentmargit in der Gemarkung von Polgár, von Poroszló auf die zu Szentistván gehörenden Püsten Négyes und Montaj, anstelle Apátfalva auf die Weinberge). In dieser Epoche unterschieden sich die Marktflecken nur dem Namen und dem Titel nach von den Dörfern.

Market-towns in the domain of the episcopate and chapter of Eger in the 18th century

Klára Dóka

There were three pieces of church lands under the authority of the bishop of Eger: in the possession of the episcopate, of the chapter and of the seminary of Eger. There were five towns among them: Eger, which was more developed than a market-town, Maklár on the episcopate domain, Poroszló, Polgár on the chapter domain and Apátfalva on the area of the seminary.

Maklár was entirely unpopulated at the beginning of the 18th century and the new settlers, mainly of German origin, came into the possession of the fields and they were given several discounts for their services, but besides agriculture they were involved in practising of a trade. This market-town – although it had a settled right of holding fairs – was situated far from the arterial roads, so it had an attractive force only towards the neighbourhood in its immediate vicinity and did not become the chief town of the domain.

Poroszló was built near a trade route and a ford at the river Tisza. Although not only did the chapter have domains here but the Orczy and Károlyi families as well in the 18th century, it had become one of the centres of the chapter involving Egyek, Tarnaszentmiklós and Tiszapalkonya. Polgár, which had used to belong to the Heyducks, was given a similar role when it got back under the authority of the chapter in 1701.

Also in 1701 Apátfalva, the ancient Cistercian settlement, after several changings became a seminary possession as its important centre.

It was characteristic of all the market-towns that their inhabitants lived in better situation than the average serfs until the last third of the 18th century, they commuted their services - mainly the forced labour. The towns, being centres of domains, could develop by the help of the landlord (e.g. they got a new right for holding fairs) and even the landlord himself guaranteed marketing opportunities for the serfs' products.

Settling the villein socage, which had brought rising in the services in these cases, had checked the growth. The amount of forced labour had risen, and it had to be worked off in the following decades in the manors, which were not considered to be as fee estates. That is why from the second third of the 18th century the hub of the domains had been relocated from the market-towns to the farmsteads (e.g. to Hídvég near Eger, to the outskirt of Polgár to Szentmargita, from Poroszló to Négyes and Montaj farmsteads, which belonged to Szentistván, and instead of Apátfalva to the vineyards). By this period the market-towns had become different from the villages only in the respect of their titles and names.

